

Spoleczne podstawy ładu politycznego

Uniwersytet Warszawski
Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych

Łukasz Zamecki

Społeczne podstawy ładu politycznego

Warszawa 2011

Projekt okładki
Zakłady Graficzne UW

Redakcja
Zespół

Skład i łamanie
Zakłady Graficzne UW

Recenzent
dr hab. Wojciech Jakubowski, prof. UWM

© Copyright by Łukasz Zamęcki, Warszawa 2011
© Copyright by Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych
Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2011

Wszelkie prawa zastrzeżone. Każda reprodukcja lub adaptacja całości bądź części niniejszej publikacji, niezależnie od zastosowanej techniki reprodukcji (drukarskiej, fotograficznej, komputerowej i in.), wymaga pisemnej zgody Autora i Wydawcy.

Ilość arkuszy 15,5

Wydawca:
Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych
Uniwersytet Warszawski
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-927 Warszawa
tel./fax (48 22) 55 22 952
www.wydawnictwo.wdinp.uw.edu.pl

ISBN: 978-83-63183-04-2

Druk i oprawa: Zakład Graficzny UW. Zam. 1216/11

Spis treści

Wstęp	9
I. Podstawy życia społecznego	11
Człowiek jako istota społeczna	11
Normy i instytucje społeczne	13
Wartości i role społeczne	16
Anomia społeczna	19
II. Konflikty społeczne	22
Przyczyny i przebieg konfliktów społecznych	22
Rodzaje konfliktów społecznych	24
Sposoby rozwiązywania konfliktów	26
Podział socjopolityczny.	29
Wybrane konflikty społeczne i podziały socjopolityczne	30
III. Socjalizacja	33
Socjalizacja pierwotna i wtórna	33
Funkcje socjalizacji.	34
Proces kontroli społecznej	37
Resocjalizacja.	38
Socjalizacja polityczna	38
IV. Kultura polityczna	39
Pojęcie i funkcje kultury politycznej.	39
Naukowe rozumienie kultury politycznej	40
Badania nad kulturą polityczną	41
Kultura polityczna Polski	44
V. Grupy społeczne	46
Cechy grup społecznych	46
Rodzaje grup społecznych	49
Wpływ grup społecznych na zachowanie jednostki.	52
Tożsamość grupowa	54

VI. Rodzina	56
Pojęcie i formy rodziny	56
Funkcje rodziny	57
Historyczne formy rodziny	58
Współczesna rodzina	59
VII. Społeczeństwo i jego struktura	61
Społeczeństwo i struktura społeczna	61
Klasy i warstwy społeczne	64
Schematy struktury społecznej	65
VIII. Ruchliwość społeczna	67
Ruchliwość społeczna i jej rodzaje	67
Przyczyny i konsekwencje ruchliwości społecznej	68
Wybrane historyczne przykłady ruchliwości społecznej	70
IX. Struktura społeczna społeczeństwa polskiego	72
Wpływ zmian w Polsce po 1989 r. na strukturę społeczną	72
Współczesna struktura społeczna społeczeństwa polskiego	74
Nierówności i wykluczenie społeczne w Polsce	79
Sytuacja ludzi młodych	83
X. Zmiana społeczna	85
Zmiana społeczna i jej przyczyny	85
Teorie zmian społecznych	86
Historyczne formy organizacji społeczeństwa	90
Współczesne społeczeństwa zachodnie	90
XI. Ruchy społeczne	93
Ruch społeczny i jego znaczenie	93
Historyczne i współczesne przykłady ruchów społecznych	95
XII. Naród	100
Koncepcje narodu	100
Czynniki narodotwórcze	101
Narody w Europie	103
Postawy wobec ojczyzny i narodu	105
XIII. Mniejszości narodowe	108
Mniejszość narodowa a mniejszość etniczna	108
Mniejszości narodowe w Polsce	109
Prawa mniejszości narodowych w Polsce	112
Konflikty narodowe i etniczne na świecie	115
XIV. Kultura i pluralizm kulturowy	120
Pojęcie i znaczenie kultury	120

Typy kultur	122
Źródła kultury społeczeństwa polskiego	124
Pluralizm kulturowy i jego konsekwencje	126
Polityka państw wobec imigrantów i mniejszości narodowych	127
XV. Kontrkultury i subkultury.	132
Kontrkultura i jej wpływ na życie społeczne.	132
Subkultury	133
XVI. Społeczeństwo obywatelskie – idea i historia	138
Idea społeczeństwa obywatelskiego	138
Uczestnicy społeczeństwa obywatelskiego	141
Historia społeczeństwa obywatelskiego w Polsce	142
XVII. Rola i formy aktywności społecznej obywateli.	145
Znaczenie aktywności społecznej i zrzeszania się obywateli	145
Formy i uwarunkowania aktywności obywateli	145
Nieposłuszeństwo obywatelskie	150
Rola kapitału społecznego w rozwoju aktywności społecznej i społeczeństwa obywatelskiego	150
XVIII. Stowarzyszenia w Polsce	153
Stowarzyszenia i ich znaczenie.	153
Zasady zakładania stowarzyszeń w Polsce.	155
Przykłady stowarzyszeń lokalnych	156
XIX. Społeczeństwa informacyjne	159
Rozwój społeczeństw informacyjnych	159
Rola edukacji w społeczeństwach informacyjnych.	161
Stan rozwoju społeczeństwa informacyjnego w Polsce	163
XX. Zachowania wyborcze Polaków	165
Poziom aktywności wyborczej w Polsce	165
Zróżnicowanie przestrzenne aktywności wyborczej w Polsce.	167
Determinanty aktywności wyborczej Polaków	170
Zróżnicowanie przestrzenne zachowań wyborczych w Polsce.	174
Absencja wyborcza	178
XXI. Partie polityczne.	179
Pojęcie partii politycznej	179
Funkcje partii politycznych.	180
Geneza partii politycznych	182
Program i struktura partii	183
Klasyfikacje partii	185
Główne ideologie współczesnego świata.	187

XXII. System partyjny III Rzeczypospolitej Polskiej	192
System partyjny – struktura, funkcje i typologie	192
Zasady tworzenia i funkcjonowania partii politycznych w Polsce.	195
Zasady finansowania partii politycznych w Polsce.	196
Partie polityczne w Polsce po 1989 r.	201
XXIII. Media masowe i opinia publiczna.	205
Media masowe i ich typologia	205
Funkcje i znaczenie mediów masowych	206
Odpowiedzialność mediów i dziennikarzy	207
Pluralizm i niezależność mediów.	209
Rozwój mediów masowych.	210
Rynek mediów w Polsce	212
Opinia publiczna	216
Badania opinii publicznej.	216
Zasady badania opinii publicznej.	217
XXIV. Demokracja.	220
Idea i historia ustroju demokratycznego.	220
Współczesne teorie i modele demokracji	221
Wyzwania i zagrożenia dla współczesnej demokracji	227
XXV. Władza polityczna.	232
Pojęcie władzy.	232
Legitymizacja władzy politycznej.	234
Elity polityczne	235
Zakończenie	237
Bibliografia	239
Indeks rzeczowy	246
Indeks osób	252
Wykaz tabel.	254
Wykaz map	255
Wykaz rysunków	256
Wykaz wykresów	257

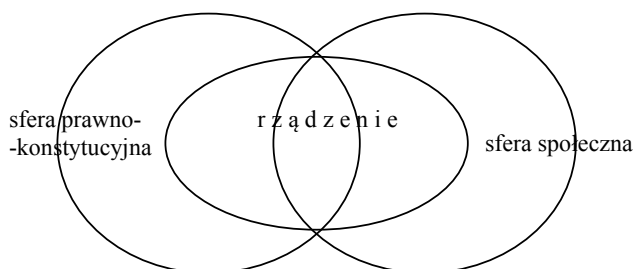
WSTĘP

Współczesna złożoność i umiędzynarodowienie wielu procesów politycznych prowadzą do sytuacji, w której coraz trudniej jest rozdzielać sferę relacji między organami władzy od aktywności społecznej obywateli czy działalności mediów. Istotnym wyzwaniem analizy funkcjonowania współczesnych systemów rządów jest ukazanie znaczenia i wpływów jednego z elementów ładu politycznego – podsystemu społecznego. W tym celu coraz większa liczba politologów sięga po nowe metody i techniki badania życia politycznego oraz nowe paradygmaty teoretyczne.

Od lat 50. XX wieku kategorią politologiczną, która w większym stopniu – niż pojęcia dotychczas stosowane (np. system rządów) – odzwierciedlać miała złożoność społeczeństw postindustrialnych, był *system polityczny*. Stosowanie tego terminu do badania życia politycznego zaproponował amerykański politolog Gabriel Almond. W jego założeniu miał on służyć analizie świata polityki, w tym również jej społecznych podstaw. Kiedy jednak obecnie często udowadnia się fakt tzw. uramowienia systemu politycznego przez sferę symboliczną i coraz większego usieciowienia polityki, klasyczna kategoria systemu politycznego (nawet uwzględniająca kilka perspektyw metodologicznych – instytucjonalną, strukturalno-funkcjonalną i systemową) przestaje znajdować się w centrum zainteresowania politologii. Coraz większa liczba publikacji poświęcona jest zagadnieniu sieciowości rządzenia i wielopoziomowego zarządzania. *Metafora systemu* ustępuje więc miejsca *metaforze sieci* (choć sieć jest też formą systemu). Współczesne paradygmaty zakładają dostrzeganie powiązań między żądaniami społecznymi, partycypacją obywatelską, konfliktami społecznymi, nieposłuszeństwem obywatelskim, systemami normatywnymi czy sferą symboliczną a funkcjonowaniem organów władzy publicznej. Jednocześnie spojrzenie na procesy polityczne przez pryzmat sieci umożliwia odkrycie złożoności procesów rządzenia, charakteryzujących się dużą liczbą centrów wpływu i łączących je zależności.

Celem niniejszej pracy jest właśnie próba uchwycenia złożoności społecznych podstaw ładu politycznego. Jej zamierzeniem jest wskazanie większości elementów życia społecznego warunkujących ład polityczny. Grupy i ruchy społeczne, procesy socjalizacji w ramach kręgów socjalizacyjnych, partie poli-

tyczne i związki interesów wywierają niebagatelny wpływ na podejmowanie decyzji politycznych i funkcjonowanie państwa. Zdaniem autora procesy rządzenia odbywają się bowiem w ramach dwóch sfer: prawno-konstytucyjnej oraz społecznej. Praca koncentrować się będzie jedynie na drugiej z wymienionych.

Rys. 1. Uwarunkowania procesu rządzenia

Źródło: opracowanie własne.

Powstać może wątpliwość, czy nakreślony powyżej cel nie jest równoznaczny z badaniem kultury politycznej. Pojęcie to, w rozumieniu proponowanym przez Gabriela Almonda i Sidneya Verbę, w większym stopniu odnosi się jednak do form zachowania jednostek i grup społecznych. Niniejsza praca ma natomiast za zadanie szerszy ogląd sytuacji, m.in. poprzez wskazanie instytucjonalnych i strukturalnych aspektów społecznych podstaw ładu politycznego państwa. Analiza świadomie zostanie jednak ograniczona tylko do wewnątrz krajowych uwarunkowań, czy używając terminologii właściwej analizie systemowej – do wewnętrznego otoczenia systemu politycznego. Uwaga ta zasługuje na podkreślenie w kontekście coraz istotniejszych wpływów impulsów globalnych na sferę rządzenia każdego państwa.

Niniejsza praca nie wprowadza nowych teorii, a jedynie w sposób syntetyczny i jak najbardziej rzetelny prezentuje różnorodność ujęć poszczególnych zagadnień, występującą w polskiej i zagranicznej literaturze. Jej celem jest wskazanie adeptom politologii, w szczególności zaś studentom studiów drugiego stopnia i słuchaczom studiów podyplomowych po innym kierunku podstawowym, jak również studentom kierunków pokrewnych do nauk politycznych, społecznych podstaw i uwarunkowań ładu politycznego na przykładzie najbliższym – Polski. Zamierzeniem publikacji nie jest więc systematyczna odpowiedź na pytania o przemiany systemów politycznych wynikające z zachodzących w społeczeństwach postindustrialnych zmian społecznych. Praca ma dać studentom podstawową wiedzę, niezbędną do dyskusji na temat systemu rządzenia w Polsce. Mogą z niej również korzystać nauczyciele wiedzy o społeczeństwie w swojej pracy zawodowej. Nie jest natomiast przewidziana dla czytelników zaznajomionych z zagadnieniami społecznymi (np. socjologów). Wykorzystane w pracy źródła traktować należy jako katalog podstawowych opracowań dla wyżej wymienionych grup czytelników.

I. PODSTAWY ŻYCIA SPOŁECZNEGO

Człowiek jako istota społeczna

W stwierdzeniu, że człowiek jest częścią przyrody, zawiera się zaledwie część prawdy o nim. Już w IV wieku p.n.e. grecki filozof **Arystoteles** (384 p.n.e.–322 p.n.e.), w dziele zatytułowanym *Polityka*, określił człowieka mianem *zoon politikon*, co oznacza „zwierzę społeczne/polityczne/państwowe”¹. W ten sposób, wskazując na jego społeczną naturę, pragnął podkreślić odmiennność człowieka od innych organizmów żywych. Arystoteles dostrzegł, że zbiór cech osobistych jest nie tylko efektem działania wrodzonych cech biologicznych, ale także **środowiska społecznego**, czyli osób i grup otaczających jednostkę. Zdaniem filozofa człowiek z natury stworzony jest do życia we wspólnotach ludzkich – „więcej niż pszczoła lub jakiegokolwiek zwierzę żyjące w stadzie”². Posiada bowiem umiejętność skomplikowanej komunikacji, która ułatwia życie w grupie, oraz możliwość rozróżniania dobra i zła, sprawiedliwości i niesprawiedliwości itp.

Tym co odróżnia ludzi od pozostałych zwierząt jest również zdolność do myślenia abstrakcyjnego, tworzenia symboli, planowania odległej przyszłości czy budowania skomplikowanych systemów społecznych. Jednak przede wszystkim człowiek jest twórcą kultury, czyli zobiektywizowanych (tzn. nie będących indywidualnymi, lecz uznanymi przez całą grupę) dóbr materialnych i duchowych, przekazywanych przez pokolenia.

To wszystko pozwala człowiekowi żyć w grupach. Arystoteles jako pierwszy wyraźnie zwrócił uwagę, że los jednostki rozstrzyga się w kontaktach z innymi³. Już w swej naturze człowiek ma więc zakorzenioną chęć i zdolność partycypacji w państwie.

¹ W starożytnych Atenach pojęcia te miały charakter synonimiczny. Wynikało to ze sposobu postrzegania wspólnoty i aktywności obywatelskiej. Obywatel to każdorazowo osoba działająca na rzecz dobra wspólnoty, a więc uprawiająca politykę. Cf. J. Szacki, *Historia myśli socjologicznej*, Warszawa 2003, s. 29.

² Arystoteles, *Polityka*, w: *Historia idei politycznych. Wybór tekstów*, tom I, oprac. S. Filipowicz, A. Mielczarek, K. Pielński, M. Tański, Warszawa 2000, s. 77.

³ S. Filipowicz, *Historia myśli polityczno-prawnej*, Gdańsk 2002, s. 40.

Arystoteles zwrócił uwagę na dwukierunkowość relacji człowiek – społeczeństwo. Jednostka zyskuje swoje „człowieczeństwo” w wyniku **interakcji społecznych**, czyli wzajemnych oddziaływań ludzi na siebie. Rodzimy się we wspólnotach ludzkich, w nich się wychowujemy. Tam też uczymy się norm i ról społecznych (co należy czynić) oraz wartości społecznych (co dobre, a co złe). Jednocześnie poprzez swoją aktywność współkreujemy świat społeczny i jego elementy. **Człowiek współtworzy społeczeństwo, ale jest też jego wytworem.**

Historia społeczna zna przypadki jednostek żyjących i wychowywanych poza środowiskiem ludzkim. Jedno z historycznych podań przedstawia chłopca – nazwanego później Chłopcem Heskim – schwytanego przez myśliwych w 1341 roku w Hesji (Niemcy), który uciekał na czworaka wraz z watahą wilków. Pomimo licznych prób chłopiec nie był w stanie przystosować się do cywilizowanego życia i po pewnym czasie zmarł⁴. Inne przykłady jednostek żyjących poza społeczeństwem to Chłopiec Islandzki, wychowywany przez owce, czy Chłopcy Litewscy, znalezieni w XVI wieku wśród gromady niedźwiedzi⁵. Odnotowano również przypadki dzieci żyjących wśród świń (np. Klemens z Overdijk), wilków („wilcze dzieci” z Indii, Piotr z Hanoweru, „dziki” z Kronsztadu), psów (np. Andrei Tolstyk, Traian Caldarar, Axel Rivas, Ivan Mishukov, Kunu Masela), małp (np. John Ssebunya, Tissa), a nawet gazel (Chłopiec Saharyjski, Chłopiec Syryjski, Chłopiec Mauretański).

Dzieci te po schwytaniu nadal zachowywały się jak zwierzęta, wśród których żyły, były nieufne wobec ludzi, jadły, piły i spały jak dotychczas, bały się światła i ognia, nie chciały nosić ubrań, z trudnością uczyły się mowy ludzkiej, a nawet wyprostowanej pozycji ciała. Jeśli tylko mogły uciekały od ludzi. Części z nich nie udało się „przywrócić” do społeczeństwa⁶.

Historie dzieci wychowywanych przez zwierzęta często okazywały się mistyfikacją, jednak potwierdzeniem znaczenia i roli społeczeństwa dla kształtowania jednostki mogą być również przypadki dzieci trzymanych w całkowitym odosobnieniu. One także nie rozwinęły mowy ludzkiej i nie przyswoiły norm zachowań charakterystycznych dla człowieka.

Przypadki „dzikich dzieci” (odnotowywane do chwili obecnej) oraz dzieci trzymanych w odosobnieniu mogą potwierdzać tezę, że **jednostka potrzebuje innych ludzi, aby rozwinąć swoje człowieczeństwo.**

⁴ J. Turowski, *Socjologia. Małe struktury społeczne*, Lublin 2000, s. 8.

⁵ *Ibidem*.

⁶ Cf. R. Miller, *Socjalizacja, wychowanie, psychoterapia*, Warszawa 1981, s. 14–15.

Tab. 1. Wybrane przykłady „dzikich dzieci”

Imię / nadane miano	Płeć	Miejsce odnalezienia	Rok odnalezienia	Wiek dziecka	Warunki wychowania
Chłopiec Heski	M	Hesja, Niemcy	1341	7	żyjący wśród wilków
Joseph	M	Litwa	ok. 1660	12	żyjący wśród niedźwiedzi
Jean de Liège	M	Liège, Francja	ok. 1630	21	żyjący w odizolowaniu
Chłopiec Litewski	M	Litwa	1694	10	żyjący wśród niedźwiedzi
Chłopiec z Kronstad	M	Brasov, Rumunia	ok. 1780	23	żyjący wśród wilków
Victor	M	Aveyron, Francja	1799	11	żyjący w odizolowaniu
Kaspar Hauser	M	Norynberga, Niemcy	1828	17	żyjący w zamknięciu
Dina Sanichar	M	Sekandra, Indie	1867	6	żyjący wśród wilków
Klemens z Overdijk	M	Overdijk, Holandia	ok. 1863	–	żyjący w odizolowaniu
Syryjski chłopiec gazela	M	Syria	1946	10–15	żyjący wśród gazeli
Tissa	M	Tissamaharama, Sri Lanka	1973	11	żyjący wśród małp
Madina	K	Ufa, Rosja	2009	3	żyjąca w zamknięciu

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Handbook of Human Symbolic Evolution*, red. A. Lock, C.R. Peters, Oxford 1996, s. 689 oraz www.feralchildren.com, dostęp: 27.07.2010 r.

Normy i instytucje społeczne

Zrozumienie jakichkolwiek działań człowieka, niezależnie od tego, czy chodzi o zachowania polityczne, czy o inne przejawy aktywności społecznej, wymaga wprowadzenia pojęcia norm i instytucji. Życie we wspólnotach wiąże się bowiem z potrzebą ukształtowania powszechnie akceptowanych zasad współżycia. Człowiek jest autorem norm społecznych, czyli nakazów i zakazów

obowiązujących w relacjach międzyludzkich. Umiejętność budowania złożonych systemów normatywnych (zbiorów nakazów i zakazów) jest jedną z cech charakterystycznych *zoon politikon* – stanowi o naszym człowieczeństwie. Nie bez powodu jedna z rzymskich sentencji odnoszących się do funkcjonowania społeczeństw brzmi: *ubi societas, ibi ius*, co oznacza „gdzie społeczeństwo, tam prawo”. **Ludzie, gdy tylko łączą się w grupy, ustanawiają pewne zasady funkcjonowania, określające jakie postępowanie jest wskazane, a jakie zabronione.** Wynika to z potrzeby uregulowania relacji społecznych. Według szkoły **prawa naturalnego** zasady te są efektem odczytania przez ludzi praw wywodzących się prosto z przyrody, istnieją one niezależnie od tego, czy są przez władzę ustanowione i uznawane. Z kolei zgodnie z koncepcją **prawa pozytywnego** zasady regulujące relacje międzyludzkie są efektem konwensu, umowy, nie mają zatem charakteru absolutnego. Panujące w danym społeczeństwie **normy społeczne są w każdym razie wyrazem określonego systemu wartości** (co jest dobre, a co złe).

Funkcją norm społecznych jest **zapewnienie porządku społecznego**. Normy określają bowiem zachowania właściwe w danej sytuacji oraz działania zabronione. Utrwalają istniejący ład społeczny, mają na celu zabezpieczenie pewnych wartości społecznych poprzez wykluczenie wszelkich zachowań im zagrażających. Ponadto wprowadzają zasady rozdziału dóbr (począwszy od tak banalnych jak np. zajmowanie miejsc w tramwaju – zgodnie z pierwszeństwem pojawiania się w tramwaju czy zasadą starszeństwa?) i przyczyniają się do rozstrzygania sporów między ludźmi. Rządzenie polityczne w dobie społeczeństwa sieciowego, w którym brakuje jednoznacznie wyróżnionego ośrodka władzy, coraz częściej odbywa się za pośrednictwem norm społecznych. Nie są więc one jedynie instrumentem rządzenia, ale stają się władzą samą w sobie. Stanowią podstawowy element ładu politycznego danego państwa.

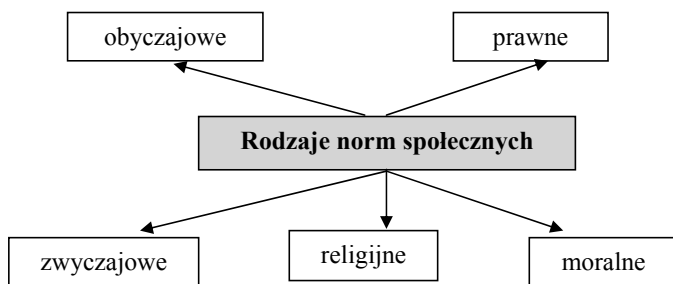
Normy społeczne otaczają nas z każdej strony, z czego często nie zdajemy sobie nawet sprawy. Większość relacji między ludźmi jest przez nie regulowana. Istnienie tych norm najszybciej uświadamiamy sobie, gdy wyjeżdżamy za granicę i dostrzegamy, że zachowania cudzoziemców w niektórych sytuacjach znacznie odbiegają od przyjętych przez nas. Podobnie jest z normami w sferze polityki. Wskazując powinności w procesie zdobywania i sprawowania władzy, normy pełnią istotną rolę w sterowaniu życiem politycznym⁷.

Jednak samo stworzenie katalogu zachowań pożądanых i zakazanych nie wystarczy, by w życiu społeczeństwa zapanował porządek. Można próbować utrzymywać go za pomocą systemu **nagród i kar**. Nagrodą może być uznanie społeczne, podziw, awans społeczny czy pochwała; karą – krytyka, napiętnowanie sprzecznego z normą zachowania, izolowanie jednostki, a nawet wykluczenie ze społeczności. Niektóre sankcje mogą mieć charakter formalny, tzn. być określone i spisane w kodeksach i innych przepisach prawa. Nie muszą

⁷ Cf. M. Pietraś, *Aksjologiczne elementy polityki*, w: *Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce*, red. B. Szmulik, M. Żmigrodzki, Lublin 2006, s. 439–449.

być jednak wcale skuteczniejsze w regulowaniu zachowania ludzi od sankcji nieformalnych. Można się zastanowić, czy częściej przestrzegana będzie norma społeczna nieposiadająca rygorystycznych sankcji, ale powszechnie akceptowana, czy norma prawna obwarowana sankcjami karnymi, nie cieszącą się jednak uznaniem społecznym.

Wśród norm społecznych możemy wyróżnić: normy religijne, normy moralne, normy obyczajowe, normy zwyczajowe oraz normy prawne.

Rys. 2. Rodzaje norm społecznych

Źródło: opracowanie własne.

Normy religijne związane są z określonymi dogmatami wiary, wynikają z doktryny jakiejś religii (np. w katolicyzmie wstrzymywanie się od spożywania posiłków mięsnych w piątki). Dotyczą wyznawców danej religii, a za ich nieprzestrzeganie grożą określone sankcje. **Normy moralne** to takie, które pozwalają ocenić zachowanie człowieka z punktu widzenia etyki jako dobre bądź złe (np. nie kradnij). **Normy obyczajowe** są charakterystyczne dla danej zbiorowości, regulują codzienne i powtarzające się sytuacje. Wynikają z kultury i w związku z tym są przekazywane z pokolenia na pokolenie. Ich przestrzeganie nie jest tak silnie kontrolowane jak w przypadku norm moralnych czy prawnych. **Normy zwyczajowe** występują z reguły w mniejszych grupach społecznych i są efektem obojętnej moralnie, lecz aktualnej konwencji (kontrolowane w mniejszym stopniu niż normy obyczajowe).

Specyficzną formą norm społecznych są **normy prawne**. Charakteryzują się one tym, że obejmują jedynie zewnętrzne aspekty zachowania człowieka (nie odnoszą się do jego wewnętrznych intencji), są z reguły spisane, a na straży ich przestrzegania nie stoją nagrody i kary społeczne, lecz sankcje państwowe (sankcje mają charakter formalny – są wymierzane w ściśle uregulowanym trybie). Jednocześnie posiadają odpowiednią formę – są uporządkowane, tworzone w konkretny sposób, mają zbliżoną strukturę oraz są formalnie ogłaszane. Normy prawne mają charakter **abstrakcyjny** (tzn. nie opisują konkretnej sytuacji, ale powtarzalne uogólnione okoliczności) i **generalny** (tzn. nie są skierowane do jednej konkretnej osoby, lecz do grupy podmiotów). Normy prawne sankcjonują tylko najważniejsze zachowania człowieka. Dużo

szerszy zbiór wyznaczają na przykład normy obyczajowe. Z punktu widzenia szacunku dla norm prawnych istotne jest jednak, aby obejmowały one swoim zasięgiem normy społeczne, co do których istnieje względny konsens. Jeżeli państwo penalizuje zachowania, które w powszechnej opinii nie powinny być sankcjonowane, normy prawne są rzadziej przestrzegane.

System normatywny stanowi istotny element ładu politycznego kraju. Niejednokrotnie tworzy także ciekawe wyzwania polityczne, jak chociażby związane z kwestią uregulowania w państwie relacji między normami prawnymi a religijnymi.

Zachowanie człowieka (także polityczne) regulują również **instytucje społeczne**, ale w tym przypadku nie należy kojarzyć ich z urzędami czy zakładami pracy. W socjologii w ten sposób określane są utrwalone wzorce zachowania, które porządkują interakcje między ludźmi.

Działania społeczne, które są powtarzane w określonych sytuacjach, podlegają procesowi **instytucjonalizacji**, czyli stają się zobiektywizowanymi wzorcami postępowania. Są one przekazywane członkom społeczności w procesie socjalizacji. W sferze rządzenia funkcjonuje pojęcie **instytucji politycznych**, rozumianych najczęściej bądź jako zespół osób aktywnych w życiu politycznym (np. partia polityczna), bądź jako zespół norm prawnych regulujących działanie polityczne (np. wybory). Instytucje – obok norm – są kolejnym elementem ładu politycznego państwa.

Funkcją instytucji społecznych jest stabilizowanie i regulowanie życia społecznego. Utrwalone wzory postępowania sprawiają, że potrafimy odnaleźć się w wielu sytuacjach społecznych, wiemy jakie zachowania są oczekiwane lub wręcz pożądane. Jednocześnie wokół tych zachowań dochodzi do integrowania członków społeczeństwa.

Normatywny wpływ społeczny

„Normatywny wpływ społeczny działa na wielu poziomach naszego życia. Odzież, którą nosimy, to tylko jeden przykład. Niewielu jest wśród nas niewolników mody. Jednak zwykle ubieramy się w to, co jest uważane za odpowiednie i gustowne w danym czasie. Mężczyźni w latach siedemdziesiątych nosili szerokie krawaty, a w latach osiemdziesiątych kupowali krawaty wąskie. Bez wątpienia w następnym dziesięcioleciu znowu wrócą do szerokich krawatów. Podobnie, długość kobiecych strojów skracała się i wydłużała przez cały ubiegły wiek. Normatywny wpływ społeczny ujawnia się zawsze wtedy, gdy zauważasz, że wyglądasz podobnie do ludzi z pewnej grupy”.

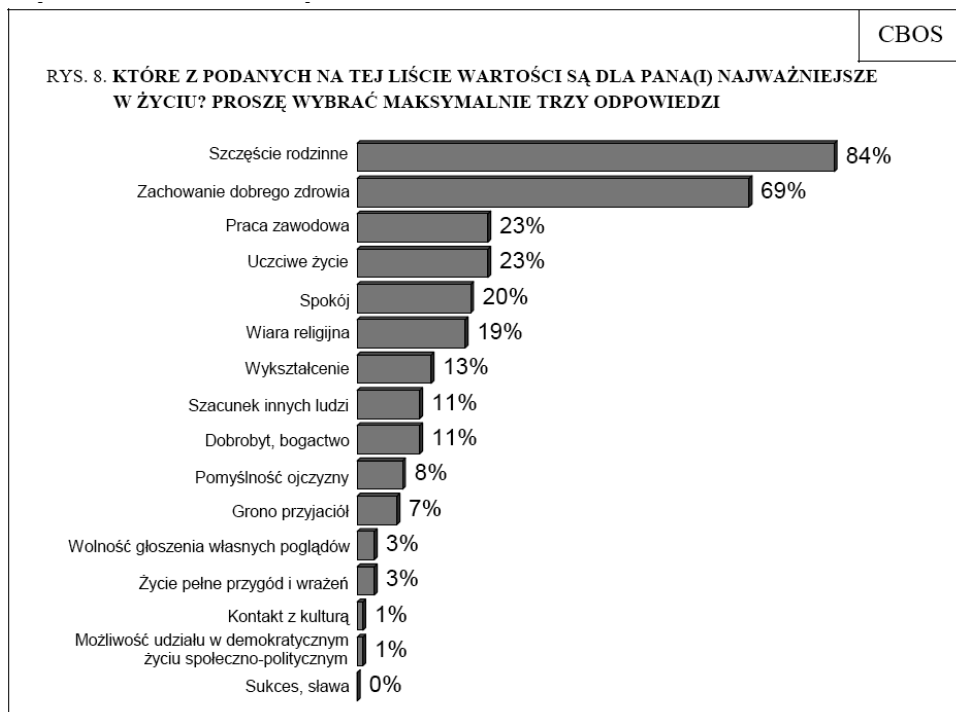
E. Aronson, T.D. Wilson, R.M. Akert, *Psychologia społeczna. Serce i umysł*, Poznań 1997, s. 284.

Wartości i role społeczne

Wartością nazywamy coś, co jest cenne. Nie będą nimi jednak zjawiska czy stany uznawane lub pożądane tylko przez jednostkę – muszą one bowiem zajmować wysoką pozycję w hierarchii wartości w powszechnym odczuciu.

Wartości społeczne pełnią funkcje podobne do norm i instytucji społecznych: organizują cele i metody działania ludzi, wyznaczają co i w jaki sposób należy próbować osiągnąć.

Polacy wśród wartości obdarzanych powszechnym szacunkiem wymieniają najczęściej: szczęście rodzinne, dobre zdrowie, uczciwość, szacunek u innych ludzi, spokój, pomyślność ojczyzny, wykształcenie, pozycję zawodową, religijność, krąg przyjaciół, zamożność.

Wyk. 1. Wartości w życiu Polaków

Źródło: CBOS, *Wartości i normy w życiu Polaków*, komunikat z badań, BS/133/2005, Warszawa 2005, http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2005/K_133_05.PDF, dostęp: 5.08.2011 r.

Wymienione powyżej wartości mogą tworzyć indywidualną **hierarchię**, w której na przykład szczęśliwa rodzina zajmie miejsce przed bogactwem. Uszeregowanie wartości względem siebie tworzy **system wartości**. Umożliwia on dokonywanie wyborów wówczas, gdy dwie lub więcej wartości nie może być osiągniętych jednocześnie. Z jednej strony wartości pełnią istotne funkcje integrujące wspólnotę, choć z drugiej zdarza się, że stanowią **źródło konfliktu**.

Wartości społeczne są też kulturowo zmienne. Coś co jest uznawane za cenne w jednej części świata, w innej wcale nie musi być postrzegane jako ważne.

Wartości społeczne wpływają na zachowanie jednostek, gdyż z reguły człowiek podejmuje działania zmierzające do osiągnięcia tego, co uważa za cenne i pożądane. Jednak nie wszystkie wartości przyjmowane są jako własne (tzw. **wartości odczuwane**). Niektóre z nich są akceptowane i realizowane przez jednostkę, ponieważ panuje powszechne przekonanie, że powinny być dla niej cenne (tzw. **wartości uznawane**).

Również sfera polityki jest silnie warunkowana przez odniesienia aksjologiczne. Działania podmiotów politycznych z reguły czerpią swoją legitymizację z istniejącego w danym społeczeństwie systemu wartości. Udowodniono, że postawy i ideologie polityczne są strukturyzowane przez systemy wartości⁸.

Człowiek jako istota społeczna przyjmuje również pewne role społeczne. **Rola społeczna** to oczekiwane zachowania, przypisane do danej pozycji społecznej. W innym ujęciu jest to zestaw praw i obowiązków wynikających z miejsca zajmowanego w społeczeństwie.

Role społeczne są istotnym elementem życia we wspólnocie, ponieważ porządkują rzeczywistość społeczną. Pozwalają orientować się, jak powinna zachowywać się osoba zajmująca daną pozycję. Od nauczyciela akademickiego nie oczekujemy przecież, że wskoczy na ławkę i będzie na niej tańczył, a od sprzedawcy w warzywniaku, że poczęstuje nas herbatą. Powyższe zachowania mogą być natomiast całkowicie normalne w innych sytuacjach. Możemy więc tylko wyobrazić sobie, jak byśmy się czuli zdezorientowani, gdyby każdy zachowywał się w inny sposób niż od niego oczekujemy. Amerykański socjolog Erving Goffman (1922–1982) metaforycznie przedstawił człowieka jako aktora, którego sceną jest codzienne życie⁹.

Role społeczne

„Literatura socjologiczna na temat ról społecznych jest niezmiernie bogata. Jest to jedno z klasycznych pojęć socjologii, często jednak odnoszone do zbyt wąsko pojmowanej „oficjalnej” lub demograficznej struktury społecznej (role zawodowe, role rodzinne, rola kobiety, rola mężczyzny itp.), podczas gdy analiza mniej zwerbalizowanych i zinstytucjonalizowanych ról, które kształtują się w procesach ludzkich interakcji w różnych środowiskach, jest dość zaniedbana. Otoczenie narzuca lub przypisuje jednostce pewne role nieformalne (...). Te role nieformalne – rola autorytetu, rola opiekuna, rola osoby niebudzącej zaufania, rola osoby pozostającej w cieniu innych, rola intryganta, rola „martyra” itp. – mają ogromny wpływ na kształtowanie się obrazu samego siebie, a w związku z tym na wybór i interpretację innych, na przykład bardziej sformalizowanych ról”.

M. Łoś, *«Role społeczne» w nowej roli*, w: *O społeczeństwie i teorii społecznej. Księga poświęcona pamięci Stanisława Ossowskiego*, red. E. Mokrzycki, M. Ofierska, J. Szacki, Warszawa 1985, s. 93.

Człowiek w tym samym czasie może pełnić kilka ról społecznych: wobec dziecka pełni rolę rodzica, w pracy – pracownika, a wśród znajomych – kolegi.

⁸ S. Feldman, *Wartości, ideologia i strukturyzacja postaw politycznych*, w: *Psychologia polityczna*, red. D.O. Sears, L. Huddy, R. Jervis, Kraków 2008, s. 446–452.

⁹ Vide: E. Goffman, *Człowiek w teatrze życia codziennego*, Warszawa 2000.

Tego typu sytuacje mogą prowadzić do **konfliktu ról społecznych**, na przykład nauczycielka prowadząca zajęcia w szkole, do której chodzi jej dziecko, może być zmuszona do wyboru między rolą matki i pedagoga, a premier musi zdecydować, czy ukarać za nieetyczne działanie ministra, który prywatnie jest jego wieloletnim kolegą.

Role społeczne wiążą się ze wzorcami kulturowymi. Zachowania przypisane do określonej roli społecznej są bowiem przekazywane przez pokolenia, np. związane z rolą dobrego, sprawiedliwego ojca, czy przywódcy państwa jako ojca narodu. Świat społeczny jest jednak tak zmienny, że transformacjom ulegają również prawa i obowiązki powiązane z konkretnymi rolami społecznymi. Może to powodować konflikty międzypokoleniowe czy międzykulturowe.

Anomia społeczna

W niektórych społecznościach **system norm społecznych i wartości może być w stanie rozpadu czy rozchwiania**. Dzieje się tak na przykład w sytuacji dynamicznej transformacji społeczeństwa. Członkowie społeczności odczuwają wówczas stan niepewności, zagubienia w systemie normatywnym – brak im wyraźnych wytycznych do działania. Czują się trwale zdezorientowani i wykorzenieni, w efekcie czego tracą poczucie sensu. Taką sytuację francuski socjolog Emil Durkheim (1858–1917) określił mianem **anomalii społecznej**.

Anomia społeczna

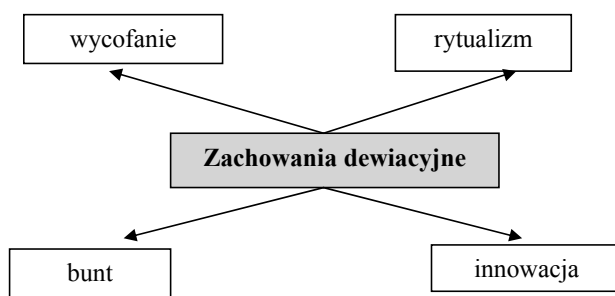
„[Anomia] dotyczy całości kultury normatywnej. Jest to stan, w którym system normatywny traci koherencję i zamienia się w chaos. Drogowskazy działania – celów i środków – stają się nieostre, niejednoznaczne. Ludzie tracą poczucie, co jest dobre, a co złe, co godne, co niegodne, do czego należy dążyć, a czego unikać, jakie metody są dozwolone, a jakie zakazane. Dezorganizacja kultury normatywnej oznacza dezorientację członków zbiorowości”.

P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2002, s. 275.

Amerykanin **Robert K. Merton** (1910–2003), który również prowadził badania nad anomią, rozumiał ją jako sytuację, w której jednostka nie ma możliwości zrealizowania społecznie narzuconych celów bądź uzyskania akceptowanych wartości w sposób zgodny z przyjętymi normami. Taki stan, zdaniem Mertona, może prowadzić do **zachowań dewiacyjnych**¹⁰. **Dewiacją** nazywamy odbiegającą od normy inność, wywołującą reakcje społeczne¹¹.

¹⁰ R.K. Merton, *Struktura społeczna i anomia*, w: *Idem, Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, Warszawa 1982.

¹¹ Więcej na temat anomalii społecznej w m.in.: P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2007, s. 275, 280–283.

Rys. 3. Rodzaje zachowań dewiacyjnych według Roberta Mertona

Źródło: opracowanie własne.

Jako efekt anomii Merton wymienił zachowania dewiacyjne typu bunt, wycofanie, innowacja oraz rytualizm. **Wycofanie** polega na całkowitym odrzuceniu przez jednostkę zarówno społecznie akceptowanych celów, jak i norm oraz wartości (może przejawiać się np. w bezdomności). Jeżeli jednak jednostka odrzuca istniejący system norm i wartości, a w jego miejsce tworzy własny, nieakceptowany przez społeczeństwo, to wówczas mamy do czynienia z **buntem**. Może on prowadzić do tworzenia kontrkultury. Gdy jednostka pozostaje przy celach wyznaczonych przez społeczeństwo (np. dążenie do bogactwa), ale odrzuca środki ich realizacji, to wtedy występuje **innowacja**. Ten typ działania dewiacyjnego może prowadzić do przestępstw, ponieważ człowiek za wszelką cenę będzie dążył do zrealizowania celów społecznych. Ostatnim z zachowań dewiacyjnych jest **rytualizm**. Polega on na odrzuceniu celów wyznaczonych przez kulturę przy jednoczesnej – często wręcz przesadnej – akceptacji norm społecznych. Rytualny typ adaptacji z jednej strony oznacza redukcję aspiracji do uzyskania sukcesu życiowego lub nawet całkowitą rezygnację z nich, z drugiej zaś – kurczowe trzymanie się norm.

Utratę politycznego poczucia sensu określamy jako **anomię polityczną**. Prowadzi ona do przekonania o obojętności przywódców politycznych wobec potrzeb jednostek, poczucia braku wsparcia ze strony otoczenia politycznego i niemożliwości realizacji własnych interesów.

Anomia polityczna wzrasta w dynamicznym otoczeniu, w okresie poważnych przemian społeczno-politycznych i kryzysów. Psychologicznym efektem transformacji systemowej w Polsce lat 90. XX wieku był właśnie wzrost anomii społecznej i politycznej. O ile bowiem w latach 80. Polacy czuli się politycznie bezsilni, o tyle mieli przekonanie, że wiedzą co jest dobre, a co złe dla Polski. W kolejnym dziesięcioleciu utracili jednak także to poczucie orientacji w systemie wartości¹². Według badań Krzysztofa Korzeniowskiego w latach 1993–1997 ponad 50% respondentów udzielało odpowiedzi charak-

¹² K. Korzeniowski, *Utrata i poszukiwanie społeczno-politycznego sensu. Anomia i paranoja polityczna*, w: *Podstawy psychologii politycznej*, red. K. Skarżyńska, Poznań 2002, s. 298–299.

terystycznych dla anomii. Anomia skorelowana była z umiarkowanym uczestnictwem w świecie instytucji formalnych (np. brakiem pracy), gorszą sytuacją zawodową, niższym wykształceniem, zajmowaniem niższych pozycji w strukturze społecznej, zamieszkiwaniem na wsi oraz deklarowaniem się jako wierzący. Konsekwencją anomii politycznej, która zauważalna jest także współcześnie w Polsce, jest nieuczestniczenie w wyborach oraz większa podatność na populizm.

II. KONFLIKTY SPOŁECZNE

Przyczyny i przebieg konfliktów społecznych

Każda zbiorowość ustanawia pewien ład społeczny. Tworzą go omówione wcześniej normy, instytucje, wartości i role społeczne. Układ ten nie musi oznaczać harmonii, stanowi natomiast kontekst dla istnienia i rozwoju społeczności, w tym także systemu politycznego. Charakter tego rozwoju będzie zależny od formy ładu społecznego. W bardziej stabilnych społecznościach rozwój będzie łatwiejszy.

W każdym, nawet najsprawniej funkcjonującym społeczeństwie, będą zdarzały się **konflikty społeczne**. Nie stanowią one większego problemu, jeżeli członkowie danej społeczności będą gotowi dążyć do porozumienia. Brak zgody w sytuacjach skrajnych może jednak prowadzić do rozpadu społeczeństwa.

Ładem politycznym, którego społeczne podstawy są przedmiotem niniejszej publikacji, określamy taki układ reguł gry i relacji między instytucjami politycznymi, który zapewnia trwanie i rozwój systemu politycznego. Ład polityczny mieści się więc w szerszym zjawisku jakim jest porządek społeczny.

Tak jak zagrożeniem dla ładu społecznego mogą być konflikty społeczne, tak dla ładu politycznego wyzwaniem są **konflikty polityczne**. Zdaniem części badaczy konflikty koncentrujące się wokół obiektów politycznych są wręcz immanentną częścią polityki¹³. Konflikty polityczne mogą się przyczyniać do rozwoju systemu, stanowią formę artykulacji interesów grup społecznych oraz leżą u podłoża kształtowania się partii politycznych w państwach demokratycznych. Ewentualną dysfunkcjonalność konfliktów dla systemu politycznego wyznacza ich głębokość oraz przebieg.

Konflikty społeczne mogą mieć różny charakter. Z reguły powstają wtedy, gdy **aspiracje i dążenia ludzi okazują się wzajemnie sprzeczne**, tzn. realizacja jednych utrudnia bądź uniemożliwia osiągnięcie innych, albo gdy **opinie o słuszności i prawdziwości pewnych poglądów wzajemnie się wykluczają**¹⁴.

¹³ Cf. L. Starosta, *Konflikt społeczny a władza w państwie*, Gdańsk 1987, s. 59 i in.

¹⁴ *Ibidem*, s. 61 oraz J. Reykowski, *Konflikty polityczne*, w: *Podstawy psychologii...*, s. 208–219.

Czasami konflikt może być wywołany zjawiskiem tzw. kategoryzacji. Ludzie, aby uporządkować tysiące bodźców, które płyną do nich ze wszystkich stron, dokonują kategoryzacji, czyli grupują pewne zjawiska i przypisują im określone cechy. Podział świata na „swoich” i „obcych” ułatwia odnajdywanie się w nim. Udowodniono jednocześnie, że człowiek ma tendencję do faworyzowania własnej grupy, a to w sferze politycznej (lecz nie tylko) może wywoływać konflikty¹⁵.

Kiedy już dochodzi do wybuchu konfliktu (czyli następuje przejście z tzw. konfliktu ukrytego/latentnego do konfliktu jawnego/otwartego), przyjmuje on własną dynamikę. Początkowo dochodzi do zakłócenia procesu komunikacyjnego między stronami konfliktu, aż w końcu do zerwania bezpośrednich kanałów komunikacji. Gdy obie strony podejmują działania mające na celu „odpłacenie” rywalowi za doznane krzywdy, zawsze z pewną „nadwyżką”, mówi się o **eskalacji konfliktu**. Pojawiają się coraz bardziej destrukcyjne formy walki, poszerza się obszar konfliktu i często wzrasta liczba uczestników sporu¹⁶. Pociąga to również za sobą ogromne koszty.

Eskalacja konfliktu

Słaby atak (strona A) → zmiany strukturalne (strona B) → silniejszy atak (strona B) → zmiany strukturalne (strona A) → jeszcze silniejszy atak (strona A) → zmiany strukturalne (strona B) → bardzo silny atak (strona B).

Źródło: J. Reykowski, *Konflikty polityczne*, w: *Podstawy psychologii politycznej*, red. K. Skarżyńska, Poznań 2002, s. 220.

Konflikt bardzo często prowadzi do spotęgowania wrogości i agresji. O ile stronom konfliktu początkowo chodzi o realizację własnych celów, o tyle z czasem celem samym w sobie staje się pokonanie przeciwnika. Konflikt przybiera postać **gry o sumie zerowej**, czyli takiej, w której wygrać może tylko jedna strona. Uczestnicy sporu nie dostrzegają rozwiązań kompromisowych – wyolbrzymiają niegodne czyny wroga, nie dostrzegając własnych. Prowadzi to do zerwania komunikacji międzygrupowej (członkowie przeciwstawnych grup przestają ze sobą rozmawiać i spotykać się), a kanały komunikacyjne wykorzystywane są jedynie do zastraszania bądź wprowadzania przeciwnika w błąd. Konflikt powoduje również szereg zmian w ramach poszczególnych grup, m.in. dochodzi do wzrostu spójności między ich członkami, gdyż nie tak nie cementuje systemu normatywnego grupy jak wspólny wróg¹⁷.

Należy pamiętać, że nie każdy konflikt musi mieć charakter destrukcyjny, niekiedy jego efektem mogą być postęp i innowacyjność. Dzieje się tak, gdy

¹⁵ Cf. J. Reykowski, *op.cit.*, s. 212–216 oraz L. Huddy, *Tożsamość grupowa a spójność polityczna*, w: *Psychologia polityczna*, s. 467–510.

¹⁶ A. Słaboń, *Konflikt społeczny i negocjacje*, Kraków 2005, s. 48–51.

¹⁷ „(...) zewnętrzne zagrożenie wzmaga solidarność grupową i uszczelnia granice grupy własnej, a solidarność z grupą własną rośnie proporcjonalnie do stopnia zagrożenia” – L. Huddy, *op.cit.*, s. 495.

konflikt ma charakter umiarkowany, a jego rozwiązanie zostało podjęte w drodze kompromisu. Funkcją konfliktu może być również ugruntowanie istniejących norm społecznych, jak również kanalizowanie napięć społecznych¹⁸.

Rodzaje konfliktów społecznych

Konflikty społeczne mogą mieć charakter **interpersonalny**, czyli dotyczyć jednostek, lub **międzygrupowy**, czyli toczyć się między grupami. Z punktu widzenia ładu społecznego i politycznego istotniejsze są te drugie.

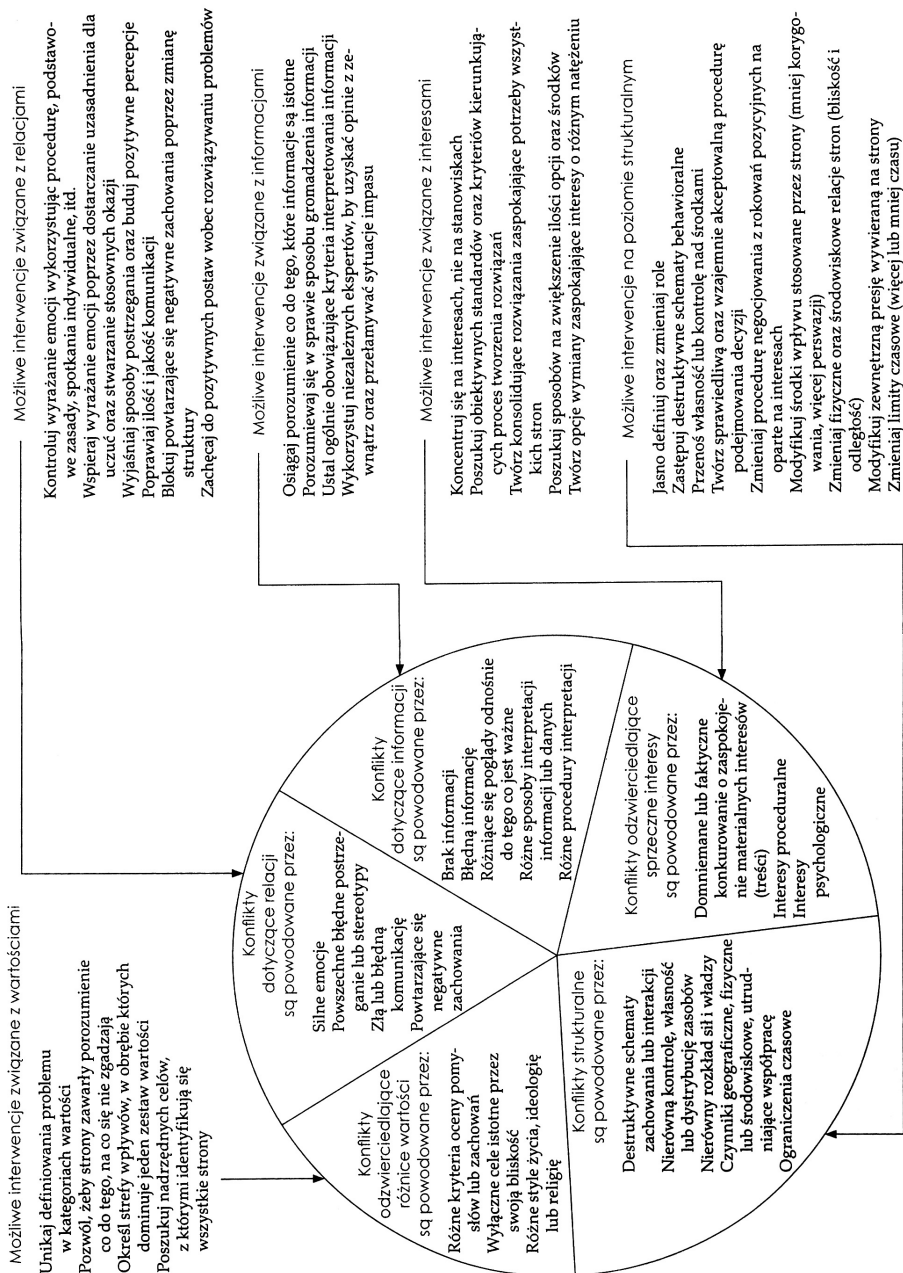
Nie zawsze konflikty muszą mieć charakter **jawny**, czasami mogą toczyć się pod ledwie zauważalną powierzchnią życia społecznego (konflikt **utajony**). Z tego też powodu nie zawsze są uświadamiane przez jedną bądź więcej stron konfliktu. W takim przypadku mówimy o **konfliktach nieuświadamianych**.

W tym kontekście brytyjski socjolog Steven Lukes (ur. 1941) wyróżnia trzy płaszczyzny konfliktów społecznych, które warunkują jednocześnie trzy wymiary sprawowania władzy. Pierwszy wymiar to sytuacja **otwartych i obserwowalnych sporów**, jasno uświadamianych i wyartykułowanych w postaci zachowań **preferencji**. **Uświadamiane konflikty niewyartykułowane** prowadzą do drugiego wymiaru konfliktów i władzy (zdolności podmiotu A do niedopuszczenia do podejmowania przez podmiot B takich spraw, które są szkodliwe dla podmiotu A). Natomiast trzecia płaszczyzna konfliktów to **spory obiektywnych interesów**, które polegają na tym, że jedna ze stron nie jest świadoma istnienia konfliktu¹⁹.

Ze względu na kryterium przedmiotowe konflikty możemy podzielić m.in. na: kulturowe, polityczne, wartości, ekonomiczne, religijne, rasowe itd. Do najczęstszych należą współcześnie **konflikty ekonomiczne i konflikty wartości**. Pierwsze dotyczą podziału środków ekonomicznych, na przykład konflikt płacowy między pracownikami a pracodawcą. Konflikty wartości spowodowane są różnicami w ocenie tego co jest dobre, w co należy wierzyć i do czego powinno się dążyć. Tego typu spory są trudne do rozwiązania. Na wstępie należy jednak przede wszystkim sprawdzić, czy spór nie jest przypadkiem **konfliktem danych**. Może się bowiem okazać, że konflikt sprowadza się wyłącznie do różnic w zakresie posiadanych informacji i bardzo często po przedstawieniu i zweryfikowaniu faktycznych danych możliwe jest jego szybkie zażegnanie.

¹⁸ L. Coser, *Społeczne funkcje konfliktu*, w: *Elementy teorii socjologicznych. Materiały do dziejów współczesnej socjologii zachodniej*, red. W. Derczyński, A. Jasińska-Kania, Warszawa 1975, s. 199–203.

¹⁹ S. Lukes, *Power: A Radical View*, second edition, [b.m.] 2005. Cf. Ł. Zamecki, *Władza w teorii Stevena Lukesa. Wstęp do analizy krytycznej*, Warszawa 2007 oraz *Idem*, *Władza i jej wymiar w pracach Stevena Lukesa*, „Społeczeństwo i Polityka. Pismo edukacyjne” 2006, nr 3(8).

Rys. 4. Rodzaje konfliktów według Christophera Moora (tzw. koło konfliktu)

Źródło: Ch. Moore, *Mediacje. Praktyczne strategie rozwiązywania konfliktów*, Warszawa 2009, s. 76.

Tab. 2. Rodzaje konfliktów społecznych

Kryterium	Przykładowe konflikty
ze względu na kryterium podmiotowe	konflikt interpersonalny konflikt międzygrupowy
ze względu na kryterium przedmiotowe	konflikt polityczny konflikt ekonomiczny konflikt religijny konflikt wartości konflikt klasowy konflikt rasowy
ze względu na widoczność konfliktu	konflikt jawny konflikt utajony
ze względu na kryterium czasu	konflikt krótkotrwały konflikt przewlekły
ze względu na kryterium żywiołowości	konflikt zorganizowany konflikt niezorganizowany
ze względu na kryterium siły	konflikt rozlany konflikt łagodny

Źródło: opracowanie własne.

Jedną z form konfliktu, o której mówi się i słyszy bardzo dużo, a która odegrała znaczną rolę w sferze polityki pod koniec lat 60. XX wieku, jest **konflikt pokoleń**. Wynika on ze sprzeczności między aspiracjami, interesami lub opiniami przedstawicieli dwóch pokoleń.

Ze względu na kryterium czasu trwania możemy wyróżnić **konflikty krótkotrwałe i przewlekłe**. Najbardziej wyniszczający charakter mają konflikty, które toczą się latami. W miarę upływu czasu wykorzystywane są bowiem coraz bardziej destrukcyjne środki, spór przenosi się na nowe obszary i włączają się do niego kolejni uczestnicy. Co więcej, strony konfliktu zaczynają postrzegać go coraz bardziej emocjonalnie, a ich myślenie o istocie sporu upraszcza się.

Sposoby rozwiązywania konfliktów

Ład społeczny i polityczny jest utrzymywany przez system prawny, aksjologiczny i religijny. W sytuacji wybuchu konfliktu potrzebne są dodatkowe mechanizmy, które umożliwiają powrót do harmonii społecznej. **Konsens społeczny** uzyskuje się m.in. w drodze **negocjacji**, czyli bezpośrednich rozmów między obiema stronami konfliktu; **mediacji**, czyli rozmów stron konfliktu przy pośrednictwie neutralnej strony trzeciej²⁰; **arbitrażu**, czyli rozstrzygnię-

²⁰ Mediacje w Polsce są wykorzystywane jako stosunkowo skuteczna alternatywa dla procesu sądowego, np. dzięki zawodowym mediatorom udaje się doprowadzić do rozwią-

cia sporu przez wybraną stronę trzecią; **głosowania**, a więc oddania sporu pod ocenę społeczną; **sądu**, czyli przekazania przedmiotu sporu niezależnej i obiektywnej instytucji powołanej do rozstrzygania tego rodzaju spraw.

Wymienione metody powinny doprowadzić do **kompromisu** między stronami sporu, tzn. do sytuacji, gdy w imię spokoju społecznego każda ze stron zrezygnuje z części swoich roszczeń. Kompromis nie musi oznaczać spotkania w połowie drogi między interesami jednej i drugiej strony, istotne jest jednak, aby w trakcie negocjacji nie stracić z oczu własnych aspiracji i dążeń. Zawsze występuje pewien próg, poniżej którego dążenie do osiągnięcia kompromisu już nie jest korzystne. Z punktu widzenia analizy życia politycznego i społecznego należy jednak pamiętać, że niektórych konfliktów, jak chociażby konfliktów wartości, nie uda się rozstrzygnąć poprzez kompromis. W polityce natomiast, obok konfliktów o podział dóbr, dużą część stanowią właśnie konflikty o wartości.

Czasami osiągnięcie kompromisu może być niemożliwe. W takich sytuacjach proponuje się technikę **wymiany koncesji**, czyli ustępstw (ale w różnych obszarach), bądź **działań integratywnych**, czyli wspólnej akcji na rzecz zwiększenia puli dobra o które się walczy²¹.

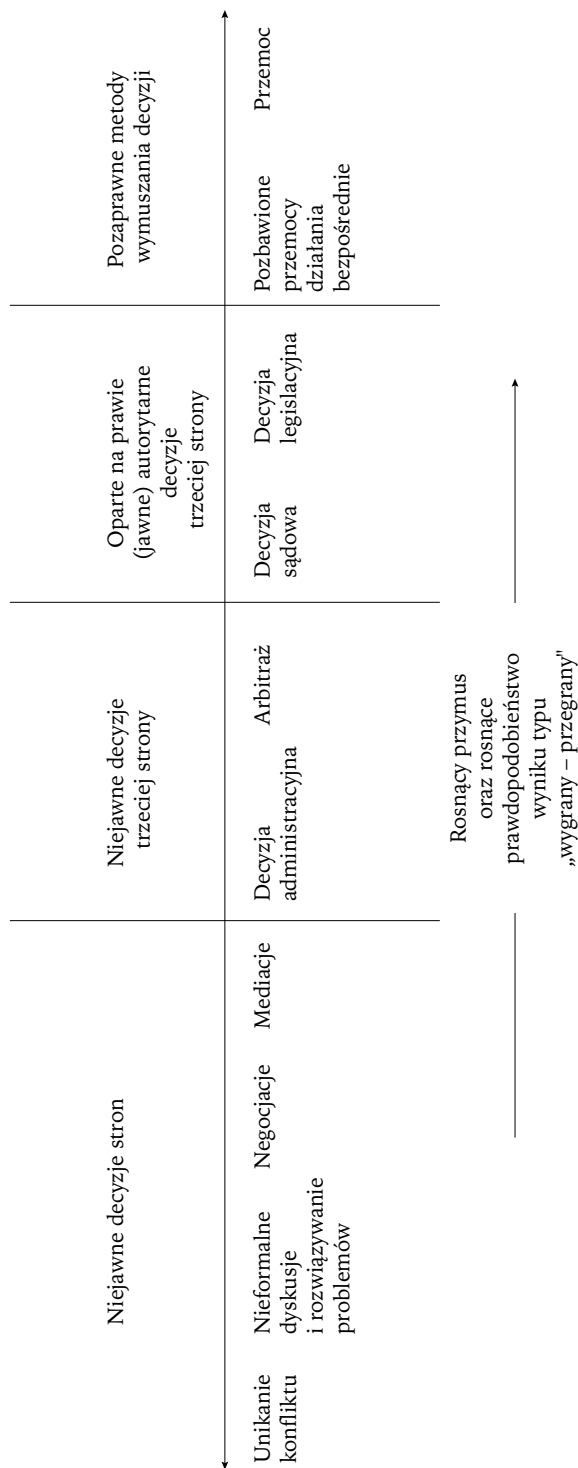
Osiąganie kompromisu powinno odbywać się w sprzyjających warunkach. Zarówno czas, jak i miejsce rozmów, muszą być odpowiednio dobrane: w sprzyjającym otoczeniu, bez udziału osób trzecich i nie pod presją czasu. Na wstępie strony konfliktu powinny zdobyć przynajmniej minimalny stopień zaufania w stosunku do siebie. Muszą też wyrażnie i bez emocji przedstawić swoje poglądy oraz skoncentrować się na istocie sporu. Należy unikać dygresji nienależących do przedmiotu sporu, a także obniżania wartości drugiej osoby, straszenia, atakowania czy używania zwrotu „ty to zawsze (...)”. Kluczem do rozwiązania konfliktu jest znalezienie wśród wielu rozwiązań tego jednego, które zadowolą obie strony i jest możliwe do zrealizowania. Na zakończenie należy zapisać, co zostało ustalone i upewnić się, że obie strony dobrze zrozumiały treść zapisu. Najważniejszym zadaniem jest realizacja osiągniętego kompromisu. Należy ustalić kto, co i kiedy wykona. Nie można również zapominać o bieżącej kontroli, czy ustalenia osiągnięte drogą kompromisu są wprowadzane w życie.

Istnieją również sposoby zakończenia konfliktu, które nie prowadzą do konsensu. Niestety, w życiu społecznym są one stosowane często. Zdarza się, że jedna ze stron rezygnuje z realizacji swoich dążeń (**jednostronne ustępstwo**) albo przemocą lub groźbą narzuca drugiej swoje warunki (**narzucenie**)²². Obydwie techniki mogą prowadzić do frustracji strony podporządkowanej, a w przyszłości – do eskalacji konfliktu, a nie jego całkowitego zażegnania.

zania wielu konfliktów w sprawach przeciwko nieletnim, które w innej sytuacji znalazłyby się w sądzie. Według Ministerstwa Sprawiedliwości w 2009 r. takich mediacji było 293, z czego aż 87,4% zakończyło się zawarciem ugody między stronami.

²¹ J. Reykowski, *op.cit.*, s. 234–235.

²² *Ibidem*, s. 233–234.

Rys. 5. Kontinuum zarządzania konfliktem oraz metody jego rozwiązywania

Źródło: Ch. Moore, *Mediacje. Praktyczne strategie rozwiązywania konfliktów*, Warszawa 2009, s. 23.

Z tego powodu powinno się raczej sięgać po metody rozwiązywania konfliktów, które prowadzą do konsensu i porozumienia między stronami.

Podział socjopolityczny

Konfliktów politycznych nie należy mylić z inną ważną kategorią analizy politologicznej, pełniącą istotne funkcje wyjaśniające działanie systemu politycznego państwa, a mianowicie z podziałem socjopolitycznym (ang. *cleavage*).

Podział socjopolityczny to rozłam między członkami pewnej zbiorowości, przebiegający wzdłuż wyznawanych wartości, kultury i ideologii, warunkowany na poziomie struktury społecznej, prowadzący do podziałów o charakterze politycznym, tj. artykułowany w sferze organizacyjno-zachowawczej (zachowania wyborcze, tworzenie instytucji i organizacji społeczno-politycznych)²³. Te „rozłamy” nie są wyłącznie wynikiem różnic społecznych. Sfery społeczna i polityczna w kategorii podziału socjopolitycznego są ze sobą nierozzerwalnie powiązane. Wyróżnić można **trzy płaszczyzny podziału socjopolitycznego**, które muszą występować jednocześnie: społeczno-ekonomiczna, ideologiczno-normatywna i organizacyjna. Podział socjopolityczny „znajduje się gdzieś «pośrodku», między dwoma głównymi sposobami podejścia reprezentowanymi w socjologii polityki: z jednej strony sposobem polegającym na uznaniu faktu, iż stratyfikacja społeczna wpływa na instytucje i zachowania polityczne, z drugiej – uznającym, że instytucje i zachowania polityczne należy traktować jako zjawiska do pewnego stopnia autonomiczne, które oddziałują na strukturę społeczeństwa i proces zmiany społecznej”²⁴. Różnica między podziałem socjopolitycznym a konfliktem politycznym polega na głębokości konfliktu. Podział socjopolityczny dotyka sfery konfliktu obiektywnego i najczęściej ma charakter długotrwały. Z kolei konflikt polityczny jest subiektywny, może być wywołany bieżącym splotem okoliczności, a w związku z tym, że nie ma przyczyn obiektywnej różnicy społecznej – jego załagodzenie może stać się łatwiejsze.

Klasyczny model podziałów socjopolitycznych zaprezentowali Seymour Lipset i Stein Rokkan w pracy pt. *Party Systems and Voter Alignments*, opublikowanej w 1967 roku. Wyróżnili oni **cztery główne linie podziałów socjopolitycznych**, mające swoje źródła w rewolucjach przemysłowych oraz rewolucjach narodowych. Są to:

- podziały między grupami będącymi nosicielami ogólnopaństwowej kultury politycznej a grupami peryferyjnymi utrzymującymi podmiotowość

²³ Cf. A. Antoszewski, R. Herbut, *Systemy polityczne współczesnej Europy*, Warszawa 2006; A. Kubka, *Podziały socjopolityczne w Norwegii w latach 1973–1997*, Gdańsk 2004; S.M. Lipset, S. Rokkan, *Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments*, w: *The West European Party System*, red. P. Mair, Oxford 1990.

²⁴ A. Antoszewski, R. Herbut, *Systemy polityczne...*, s. 13–14.

lokalną (etniczną, językową, religijną); konflikt typu centrum – peryferia;

- podziały między państwem a kościołem o kontrolę nad systemem aksjologicznym;
- konflikty powstałe na bazie miasto – wieś;
- podziały między pracodawcami a pracownikami²⁵.

Pierwsza i druga grupa podziałów kształtuje się na gruncie interesów ideologicznych, trzecia i czwarta – na gruncie różnic interesów ekonomicznych. Te podziały prowadzą do powstawania partii, grup oraz organizacji politycznych i społecznych reprezentujących wybrane części społeczeństwa. W ten sposób podziały się instytucjonalizują. Podziały socjopolityczne mają przy tym charakter względnie stabilny, co powoduje, że chwiejność wyborcza przez okres kilku generacji na poziomie indywidualnym jest stosunkowo niska. Wyborcy czują się związani z partiami politycznymi i instytucjami społecznymi reprezentującymi ich grupę socjopolityczną. Podziały socjopolityczne wyznaczają zatem trwałe formy polaryzacji elektoratu.

Modelowym przykładem podziału socjopolitycznego jest sytuacja, która miała miejsce w Królestwie Niderlandów od połowy XIX wieku do lat 60. XX wieku. Specyficzna mozaika religijna „niskich ziem” stworzyła podstawy do ukształtowania się kilku tzw. filarów, czyli grup wyznaniowo-ideologicznych, żyjących w jednym państwie niejako obok siebie, ponieważ każdy z filarów rozwinął własne instytucje społeczne (system ochrony zdrowia, media, szkolnictwo, związki zawodowe, partie, organizacje społeczne itd.).

Wybrane konflikty społeczne i podziały socjopolityczne

Przykłady konfliktów społecznych i podziałów socjopolitycznych we współczesnym świecie można wymieniać długo. Nie sposób nawet ukazać głównych linii podziału, dlatego poniższy wybór jest całkowicie subiektywną próbą przedstawienia kilku z nich, mających jednakże różny charakter przedmiotowy.

Przykładem długotrwałego, wielopłaszczyznowego i destrukcyjnego konfliktu społecznego, prowadzącego do rozpadu państwa, może być **wojna domowa w Sudanie**, tocząca się z przerwami od 1955 roku. Jeszcze przed wyzwoleniem się spod panowania brytyjsko-egipskiego i ogłoszeniem niepodległości państwa (1 stycznia 1956 roku), w południowej części kraju, zamieszkaną przez czarną ludność, wybuchł bunt, którego podłożem było **niezadowolanie z politycznej i gospodarczej dominacji muzułmańskich Arabów z Północy**. Rebelianci domagali się większej niezależności polityczno-ekonomicznej Południa, innego podziału zasobów naturalnych, władzy w państwie

²⁵ S.M. Lipset, S. Rokkan, *op.cit.*, s. 95–111.

oraz zmiany stosunków religijnych. Przez kolejne 17 lat trwały wyniszczające walki między siłami rządowymi z Północy a rebeliantami z Południa. Przerwało je dopiero porozumienie podpisane w 1972 roku, przyznające południowej części Sudanu większą autonomię. Konflikt wybuchł jednak na nowo w 1983 roku, kiedy rząd ograniczył niezależność Południa. Dodatkową płaszczyznę konfliktu stworzyło narzucenie wszystkim obywatelom praw muzułmańskich i prowadzenie polityki islamizacji niemuzułmańskich części kraju. Dopiero w 2005 roku obie strony podpisały w Nairobi (Kenia) porozumienie pokojowe, które zakończyło walki między Północą a Południem i doprowadziło do organizacji referendum niepodległościowego, a w rezultacie do powstania w 2011 roku niepodległego państwa – Sudan Południowy. W ciągu 50 lat walk zginęło ok. 2 mln osób, a 4,5 mln zostało zmuszonych do opuszczenia swoich domów²⁶.

Interesującym przykładem konfliktu społecznego, który wybuchł początkowo jako bunt chłopski i ruch sprzeciwu wobec dyskryminacji Indian, a przekształcił się w ruch o charakterze antyglobalistycznym, popierany przez opinię publiczną części świata, było **powstanie zapatystów**. W styczniu 1994 roku w stanie Chiapas w Meksyku wybuchło powstanie bezrolnych Indian i ich zwolenników, domagających się uznania i przestrzegania praw politycznych i kulturalnych Indian, przeciwko siłom rządowym. U podłoża konfliktu leżała polityka izolacjonizmu tej najbiedniejszej części kraju, prowadzona przez rząd Meksyku. Partyzanci powołali Zapatystowską Armię Wyzwolenia Narodowego (nazwa ruchu nawiązuje do nazwiska przywódcy chłopskiego powstania z 1910 roku – Emiliano Zapaty). Powstanie zapatystów zostało szybko stłumione przez siły rządowe, jednak stan napięcia w regionie Chiapas i działalność zapatystów utrzymuje się do dzisiaj. Zapatyści, których przywódcą jest *subcomandante Marcos*, posługują się mieszkanką **haseł antyglobalistycznych i antyliberalnych** oraz bardzo umiejętnie wykorzystują Internet do ich głoszenia²⁷. Stali się wręcz elementem współczesnej kultury masowej.

Przykładem ostrego konfliktu wartości może być **spór w Stanach Zjednoczonych wokół dopuszczalności aborcji**. Jego początek datuje się na lata 70. XX wieku, kiedy po kontrowersyjnym orzeczeniu Sądu Najwyższego USA (tzw. sprawa *Roe vs. Wade*) uznano legalność aborcji praktycznie przez cały okres ciąży. Tak liberalne przepisy wywołały protesty środowisk chrześcijańskich i konserwatywnych. Przeciwnicy aborcji (określaní jako ruch *Pro-life*) głoszą, że płód jest człowiekiem, któremu jak każdej innej osobie przysługują określone prawa, w tym najważniejsze – prawo do życia. Zwolennicy dopusz-

²⁶ S. Czerwiński, *Konflikt w Sudanie 1955–2006*, w: *Oblicza konfliktów. Zbiór analiz i studiów przypadków*, red. J.J. Piątek, R. Podgórzńska, Toruń 2008, s. 13–22 oraz *Geneza konfliktu sudańskiego*, Dokument opracowany przez Ośrodek Informacji ONZ w Warszawie, wrzesień 2006 r., <http://www.unic.un.org.pl/sudan/>, dostęp: 1.06.2011 r.

²⁷ Więcej: M. Castells, *Siła tożsamości*, Warszawa 2009, s. 81–88 oraz C.E. Zirakzadeh, *Social Movements in Politics. A Comparative*, [b.m.] 2006, s. 177–193.

czalności aborcji (tzw. ruch *Pro-choice*) argumentują, że zakaz przerywania ciąży jest naruszeniem konstytucyjnego prawa do ochrony prywatności, wolności jednostki i ingerowaniem państwa w sferę, która powinna pozostać do wyłącznej decyzji każdego człowieka. Konflikt między obiema stronami doprowadził do licznych aktów przemocy, w tym m.in. do wysadzenia w powietrze kilku klinik aborcyjnych przez ekstremistów ruchu *Pro-life*²⁸.

We współczesnym świecie bardzo często, zwłaszcza na kontynencie azjatyckim, występują **konflikty o podłożu religijnym**. Przykładem mogą być tutaj Indie, w których dochodzi do bardzo krwawych walk między hindusami a muzułmanami. Na Filipinach od 30 lat działa separatystyczny ruch, dążący do oderwania muzułmańskiego południa kraju od katolickiej większości. Do konfliktów pomiędzy chrześcijanami a muzułmanami dochodzi również w Indonezji. Konflikty religijne odnajdziemy także w Birmie (prześladowania buddystów i chrześcijan przez wojskową juntę) oraz na Bliskim Wschodzie (konflikty żydowsko-muzułmańskie czy chrześcijańsko-muzułmańskie)²⁹. Bardzo często są one przyczyną niestabilności państw.

W Polsce konflikty ekonomiczne ostatnich lat zostały przysłonięte rysującym się coraz wyraźniej podziałem socjopolitycznym, wyrosłym na gruncie aksjologicznym i częściowo także ekonomicznym. Wydaje się, że podział dokonany przez polityków ok. 2005 roku na „Polskę liberalną” i „Polskę socjalną” odzwierciedla rzeczywiście istniejący rozłam w polskim społeczeństwie. Zauważalny jest bowiem podział na tych, których optują za wartościami określanymi jako indywidualistyczne (wolność, legalizm demokratyczny, ograniczona władza publiczna, postęp, tolerancja) i tych, którzy wybierają wartości kolektywne (równość, solidaryzm społeczny, patriarchalny model rodziny, tradycja, religia). Jest to także podział wzdłuż linii demokracja – autorytaryzm oraz elitaryzm – egalitaryzm. Wiąże się również z oceną przemian politycznych w Polsce po 1989 roku. Rozłam ten coraz wyraźniej artykułowany jest w sferze instytucjonalnej i zachowań wyborczych (media, organizacje społeczne, partie polityczne). Weryfikacja tezy wymagałaby szerokich badań, niemniej jednak można postawić hipotezę, że podziały te są w dużej mierze „zagospodarowywane” przez partie PO i PiS. W sferze społeczno-ekonomicznej ten rozłam rysuje się między osobami, które zyskały na transformacji ustrojowej i tymi, których możemy określić mianem przegranych przemian.

²⁸ Więcej na temat sporu wokół aborcji: R. Singh, *Contemporary American Politics and Society. Issues and Controversies*, Oxford 2003, s. 32–61.

²⁹ Vide: raporty Amnesty International i Human Rights Watch.

III. SOCJALIZACJA

Socjalizacja pierwotna i wtórna

Człowiek jest istotą społeczną. Oznacza to, że w wyniku kontaktów z innymi ludźmi poznaje oraz przyswaja normy i reguły postępowania, zdobywa konkretne umiejętności, pełni określone role społeczne. Ten proces „wchodzenia” w społeczeństwo, powstawania człowieka jako istoty społecznej, nosi nazwę **socjalizacji**. Socjalizacja jest **procesem ciągłym**, tzn. ma miejsce właściwie przez całe życie człowieka, ale na poszczególnych etapach przybiera różnorodny charakter i formy. Opiera się przede wszystkim na oddziaływaniu grup społecznych na jednostkę³⁰, w wyniku którego dostosowujemy się do otoczenia społecznego. Jest również, jak podkreślał polski socjolog **Florian Znaniecki** (1882–1958), mechanizmem przekazywania kultury z pokolenia na pokolenie i tym, co stanowi przyczynę podobieństw między członkami społecznych zbiorowości³¹. Człowiek nie jest jedynie sumą cech biologicznych. Przy analizowaniu jego właściwości nie można abstrahować od kontekstu społecznego, w którym się wychowywał, bowiem to właśnie społeczeństwo kształtuje człowieka.

Socjalizacja jest rezultatem **działań niezamierzonych, spontanicznych i mało kontrolowanych**³². **Następuje w drodze naśladownictwa, identyfikacji i internalizacji**. Nie należy mylić jej z wychowaniem, które jest pojęciem węższym, jak również ma charakter działań celowych i zamierzonych.

Socjalizacja trwa przez całe życie człowieka, jednak decydujące znaczenie odgrywa w okresie dzieciństwa i młodości. Ten etap socjalizacji jednostki nosi nazwę **socjalizacji pierwotnej**. Ma ona charakter bezrefleksyjnego przyswajania podstawowych norm, wartości i ról społecznych. Dziecko uczy się, że jest tym, kim jest nazywane, w ten sposób zaczyna odróżniać siebie od

³⁰ Z. Skorny, *Proces socjalizacji dzieci i młodzieży*, Warszawa 1987, s. 10.

³¹ *Ibidem*, s. 14.

³² L. Pytka, *Pedagogika resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia teoretyczne i metodyczne*, Warszawa 1993, s. 7.

innych. Socjalizacja pierwotna jest nasycona emocjami. Istotną rolę na tym etapie odgrywa zabawa, a główne **kręgi socjalizujące to rodzina, szkoła i grupa rówieśnicza**.

Rodzina daje dziecku poczucie bezpieczeństwa i wspólnoty, akceptuje, ale i krytykuje zachowania społeczne dziecka. Rola rodziców w procesie socjalizacji jest tak duża, że można mówić o „dziedziczeniu” zachowań społecznych. Także **w szkole** dziecko poznaje podstawy zachowań w społeczeństwie – uczy się norm, wartości i ról społecznych. Istotnym kręgiem na etapie socjalizacji pierwotnej, mającym olbrzymie możliwości sankcjonowania zachowania dziecka, jest **grupa rówieśnicza**. Koledzy i koleżanki dziecka mogą nagradzać jego zachowanie (np. zwiększając liczbę spotkań towarzyskich) bądź je karać (np. przez odtrącenie czy wyśmianie).

W momencie, gdy **młody człowiek zaczyna uogólniać wcześniej przyjmowane normy, wartości i role społeczne**, tzn. gdy dostrzega, że narzucane wcześniej przez rodziców zachowania mają charakter generalny („tak powinien robić każdy i zawsze”), przechodzi na etap **socjalizacji wtórnej**. Tutaj emocje odgrywają już mniejszą rolę. Jednostka „filtruje” dochodzące do niej bodźce w sposób bardziej świadomy.

Rozwój społeczny dziecka

„Uczniowie uczą się i bawią wśród innych osób i razem z nimi. Wiek szkolny to faza życia o największym znaczeniu w sensie społecznym. Charakter związków, w których dziecko uczestniczy we wczesnym okresie szkolnym, w istotny sposób wpływa na przebieg jego dalszego życia. Pójście do szkoły stanowi ważny krok na drodze od stopniowego rozluźniania więzów z rodzicami ku samodzielności w życiu dorosłym. Proces ten jest związany z wyraźnym poszerzaniem się promienia interakcji społecznych. Uczniowie, chcąc się identyfikować z tymi, którzy są kompetentni, przywiązują się do nauczycieli i rodziców innych dzieci. (...) Jednak w wieku szkolnym miejsce nie mniej ważne niż świat dorosłych zaczyna zajmować świat rówieśników. (...) Liczne kontakty sprzyjają rozwojowi kompetencji społecznych, prowadzą do lepszego zrozumienia sytuacji społecznych, poszerzenia wiedzy o sobie i innych ludziach, a w połączeniu z charakterystycznym dla okresu szkolnego sposobem funkcjonowania poznawczego umożliwiają przełamanie dziecięcego egocentryzmu, typowego dla wcześniejszych faz rozwojowych”.

K. Appelt, *Wiek szkolny. Jak rozpoznać potencjał dziecka?*, w: *Psychologiczne portrety człowieka*.

Praktyczna psychologia rozwojowa, red. A.I. Brzezińska, Gdańsk 2005, s. 274–275.

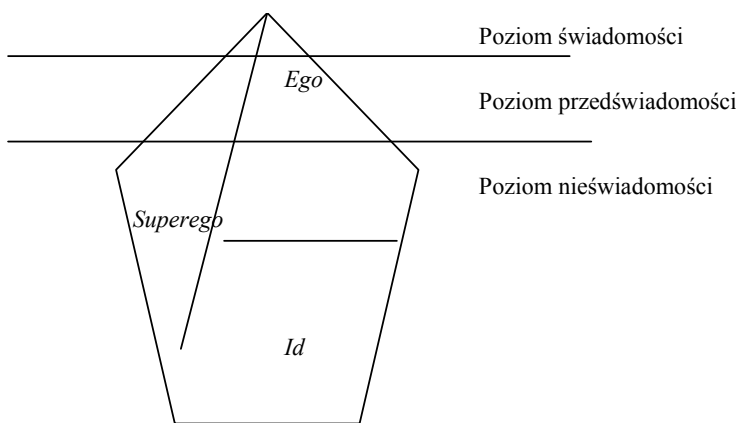
Funkcje socjalizacji

Człowiek w procesie socjalizacji kształtuje swoją **osobowość** oraz **tożsamość**. Oba te elementy są czynnikami regulującymi działanie człowieka.

Osobowość jest zestawem psychicznych cech indywidualnych każdego człowieka. Składają się na nią motywacje, postawy, zainteresowania, zdolności intelektualne, temperament i charakter. Elementy te nie istnieją jednak osobno, są ułożone i zorganizowane w funkcjonalną całość. Istnieje kilka

teorii tłumaczących, jaka jest struktura i skąd bierze się osobowość człowieka. Największy wpływ na rozwój psychologii wywarły behawioryzm, psychoanaliza oraz symboliczny interakcjonizm.

Twórcą **behawioryzmu** jako kierunku w psychologii był Amerykanin John Broadus Watson (1878–1958), wymienić należy również rosyjskiego fizjologa Iwana Pietrowicza Pawłowa (1849–1936) oraz amerykańskich psychologów: Edwarda Lee Thorndika (1874–1949) i Burrhusa Frederica Skinnera (1904–1990), którzy przyczynili się do powstania i rozwoju tej szkoły³³. Założeniem metodologicznym behawiorystów było **badanie tylko zachowań ludzi**, bowiem te, w przeciwieństwie do świadomości, są dostępne badaniom empirycznym, a zatem spełniają wymogi naukowego pozytywizmu³⁴. Behawioryści twierdzą, że osobowość to **wyuczony repertuar zachowań, za pomocą których jednostka reaguje na bodźce płynące z otoczenia**. To środowisko steruje zachowaniem człowieka, a nie jego stany wewnętrzne. Zachowania człowieka przebiegają według schematu bodziec → reakcja³⁵. Socjalizacja polega więc na **nagradzaniu** zachowań właściwych i **karaniu** tych, które nie odpowiadają oczekiwaniom kulturowym.

Rys. 6. Osobowość według Freuda (metafora „góry lodowej”)

Źródło: PK. Oleś, *Wprowadzenie do psychologii osobowości*, Warszawa 2005, s. 43.

Psychoanaliza, której twórcą był austriacki psychiatra Zygmunta Freud (1856–1939), zakłada, że osobowość człowieka składa się z trzech elementów. Pierwszym, największym, ale znajdującym się poniżej poziomu świadomości człowieka, jest *id*. To „buzujące” w człowieku, nieświadome, niepodlegające

³³ J. Kozielecki, *Koncepcje psychologiczne człowieka*, Warszawa 1997, s. 21.

³⁴ Cf. *Ibidem*, s. 22–23.

³⁵ Cf. *Ibidem*, s. 24; W. Jakubowski, K. Jajecznik, *Człowiek przedmiotem poznania*, w: *Spółeczeństwo i polityka. Podstawy nauk politycznych*, red. W. Jakubowski i K.A. Wojtaszczyk, Warszawa 2007, s. 91–93 oraz G. Mietzel, *Wprowadzenie do psychologii*, Warszawa 2008, s. 26–31.

logice i nieliczące się z rzeczywistością, popędy rozkoszy i śmierci oraz wyparte pragnienia i fantazje, które dążą do spełnienia. Przed niekontrolowanym folgowaniem popędom broni nas drugi element osobowości – *superego*, czyli zakorzenione w człowieku normy kulturowe, które ograniczają postępowanie jednostki. *Superego* stara się doprowadzić do sytuacji, gdy wymogi moralne są w sposób maksymalny urzeczywistnione. Trzecim elementem osobowości, starającym się pośredniczyć w walce między *id* a *superego*, i „wykluwającym” się niejako w jej efekcie, jest *ego*. Funkcją *ego* jest zapewnienie bezpieczeństwa i przetrwania organizmu. *Ego* jest naszym, widocznym dla innych, indywidualnym rozwiązaniem konfliktu *id* i *superego*³⁶.

Symboliczny interakcjonizm („ojcowie” tej szkoły to amerykańscy socjologowie George Herbert Mead, żyjący w latach 1863–1931, oraz Charles Horton Cooley, żyjący w latach 1864–1929) wskazuje, że wszystko co „stwarza” człowieka wywodzi się z kontaktów z innymi ludźmi. Człowiek w momencie urodzenia jest jak *tabula rasa* (czysta karta) i dopiero od innych ludzi zdobywa nie tylko wiedzę, ale i umiejętności uczenia się. Interakcje społeczne mają zatem podstawowe znaczenie w procesie socjalizacji.

Analiza osobowości odgrywa istotną rolę nie tylko dla zrozumienia codziennych zachowań ludzi, ale także działań politycznych. „Zgodnie z jednym z głównych aksjomatów psychologii politycznej, struktury i działania polityczne są kształtowane przez osobowość ludzi – to znaczny przez ich indywidualny wzorzec integracji procesów spostrzeżeniowych, pamięci, zdolności sądenia, dążeń oraz ekspresji i regulacji emocji”³⁷. Osobowość wpływa na ocenę celów i preferencji, jak również na konflikty czy sposoby przekształcania informacji przez przywódców.

Socjalizacja kształtuje również **tożsamość** człowieka. Tożsamość to trwała, wewnętrzna wizja własnej osoby, jaką posiada człowiek, świadomość własnych cech, które składają się na poczucie odrębności i podobieństwa do innych. Oznacza autonomiczność, brak zależności. Polski politolog Franciszek Gołębski pisze, że tożsamość to „posiadanie w samym sobie podstawy egzystencjalno-bytowej”, bez konieczności odwoływania się do związków zewnętrznych³⁸. **Tożsamość odpowiada na pytanie: kim jestem?** Odpowiedź może być różnorodna, gdyż w opisie własnej osoby nie u każdego człowieka będą dominować te same elementy. Ktoś powie, że w pierwszej kolejności jest Polakiem, ktoś inny – że studentem, synem czy piłkarzem. Tożsamość ma bowiem wielowarstwową strukturę.

³⁶ Struktura osobowości wg Freuda za: P.K. Oleś, *Wprowadzenie do psychologii osobowości*, Warszawa 2005, s. 43–44.

³⁷ D.G. Winter, *Osobowość a zachowania polityczne*, w: *Psychologia polityczna*, s. 101.

³⁸ F. Gołębski, *Tożsamość europejska (aspekty teoretyczne)*, w: *Tożsamość europejska*, red. F. Gołębski, Warszawa 2005, s. 14. F. Gołębski zwraca uwagę, że w związku z faktem ufundowania tożsamości wyłącznie na samej sobie, niewłaściwe jest definiowanie tożsamości jako identyczności, co często się czyni w literaturze przedmiotu. Identyczność wiąże się bowiem z relacyjnością – identycznym można być tylko z kimś.

Tożsamości silnie warunkują nasze działania. To za kogo się uważamy, wpływa na to o co walczymy. Tożsamości osobistej nie należy mylić z często podnoszoną w naukach społecznych tożsamością zbiorową (społeczną), mającą również istotną rolę w kształtowaniu procesów politycznych, o której będzie mowa w kolejnych rozdziałach.

Proces socjalizacji stanowi mechanizm transmisji kultury. Kręgi socjalizujące przekazują z pokolenia na pokolenie normy, wartości, role, wiedzę itd. Każde pokolenie dodaje od siebie nowe elementy. Gdyby nie proces socjalizacji za każdym razem trzeba byłoby zaczynać od nowa. Fakt, że nie musimy na nowo formułować zasad moralności czy reguł języka polskiego, jest zasługą przyswojenia tych wszystkich treści przez wiele pokoleń.

Proces kontroli społecznej

Ważną funkcją socjalizacji jest także tworzenie ładu społecznego. Jego powstanie następuje w efekcie procesu **kontroli społecznej**. Podstawowym i najskuteczniejszym **mechanizmem** kontroli społecznej jest **odpowiedni proces socjalizacji**. Jednostka, która **zinternalizowała** (czyli przyjęła jako własne) pewne wartości, normy i role, odczuwa wewnętrzny nakaz postępowania zgodnie z nimi, bez poczucia zewnętrznego przymusu.

Jeżeli jednak w procesie socjalizacji ktoś nie zinternalizował odpowiednich norm, zbiorowości społeczne mają zewnętrzne, **formalne i nieformalne**, możliwości kontroli społecznej nad taką jednostką. Do formalnych zaliczamy **sankcje spisane w regulaminach**. Natomiast wśród mechanizmów kontroli nieformalnej znajdują się **wszelkie wzory zachowań**, przekazywane w relacjach osobistych, jak również wszystkie **sankcje stosowane spontanicznie oraz na zasadach zwyczaju**, jak np. wyśmianie, skarcenie, odtrącenie czy nawet wykluczenie z grupy³⁹.

Sankcje pełnią funkcje kontroli społecznej tylko wtedy, gdy są skutecznie i szybko realizowane. Przed popełnieniem czynu zabronionego nie odstraszy taka sankcja, o której wiadomo, że nie ma możliwości być zrealizowaną. Zatem niebezpieczna staje się sytuacja, gdy łamiący normy nie obawiają się możliwych konsekwencji. Gdy taki stan pojawia się w skali masowej, prowadzi do **atmosfery permissywności**, czyli przyzwolenia społecznego na zachowania dewiacyjne jednostek, na przykład brak zdecydowanych reakcji na zachowania wandalów.

Zbiorowość, jeżeli chce aby obowiązywały konkretne normy, wartości i role, powinna zadbać o ich przyswojenie – drogą **internalizacji** lub **przymusu**. Dobrze wiedzą o tym przywódcy państw totalitarnych, którzy zawsze dążą do stworzenia „nowego ładu” i „nowego człowieka”.

³⁹ B. Szacka, *Wprowadzenie do socjologii*, Warszawa 2008, s. 165.

Resocjalizacja

W nauce istnieje również pojęcie **resocjalizacji**. W języku potocznym mówimy o niej w odniesieniu do jednostek patologicznych. Resocjalizacja to jednak **każde wymazanie rezultatów wcześniejszej socjalizacji, celem przystosowania jednostki do życia w danej zbiorowości społecznej**. Jest to odrzucenie dotychczas przyswojonych norm, wartości, ról społecznych itd., uznanych za patologiczne. Zabiegi pedagogiczne o charakterze resocjalizacyjnym mają na celu „doprowadzenie do stanu poprawnego przystosowania społecznego jednostki, a następnie – ukształtowania takich cech jej zachowania i osobowości, które będą jej gwarantować optymalne uspołecznienie i twórcze funkcjonowanie w społeczeństwie (...)”⁴⁰.

Nie jest ona efektem naturalnej sekwencji wieku, lecz bywa podejmowana w związku z jakimś wydarzeniem, które stworzyło konieczność ponownej socjalizacji jednostki. Resocjalizacja nie zawsze jest skuteczna. W przypadku wczesnego i długotrwałego procesu demoralizacji jednostki bywa mniej efektywna i wymaga dużych nakładów pracy. Resocjalizacja jest tym skuteczniejsza, im lepiej przygotowana osoba ją przeprowadza, a sam proces resocjalizacji jest zindywidualizowany i systematyczny.

Socjalizacja polityczna

Ważnym procesem nabywania przez jednostkę postaw, sądów poznawczych, standardów wartości i uczuć wobec systemu politycznego, jest **socjalizacja polityczna**. Jest to proces uzyskiwania zdolności do działania w obszarze polityki, który przede wszystkim ma na celu przygotowanie ludzi do pełnienia ról społeczno-politycznych⁴¹. Jak zauważa Gabriel Almond socjalizacja polityczna polega na wprowadzaniu członków społeczeństwa w dominujący w danym kręgu model kultury politycznej, tj. w system wartości i wzorców postępowania. W efekcie socjalizacja polityczna kształtuje ład polityczny państwa, powinna być więc funkcjonalna w stosunku do potrzeb owego systemu politycznego.

W procesie socjalizacji politycznej największą rolę odgrywają: rodzina, grupa koleżeńska, środowisko pracy, osoby będące dla jednostki autorytetami, instytucje państwowe i ruchy polityczne.

⁴⁰ L. Pytka, *op.cit.*, s. 8.

⁴¹ Vide: E.M. Marciniak, *Socjalizacja polityczna – wprowadzenie teoretyczne*, w: *Socjalizacja polityczna młodego pokolenia Polaków. Raport z badań kompetencji politycznych, mentalności i postaw politycznych warszawskich licealistów*, red. W. Jakubowski, E.M. Marciniak, P. Załęski, Warszawa 2008, s. 16.

IV. KULTURA POLITYCZNA

Pojęcie i funkcje kultury politycznej

W dużej mierze czynnikiem decydującym o funkcjonowaniu i rozwoju systemu politycznego, a tym samym o ładzie politycznym kraju jest **kultura polityczna**, czyli najogólniej mówiąc **ogół zobiektywizowanych i przekazywanych w procesie dziejowym wytworów działalności ludzkiej, materialnych i niematerialnych wartości oraz uznawanych sposobów postępowania, dotyczących sfery zdobywania i utrzymywania władzy**. Kultura polityczna w języku potocznym niesłusznie kojarzona jest z etyczno-moralną kwantyfikacją zachowań polityków. Na właściwe rozumienie kultury politycznej składają się:

- wiedza o polityce;
- uznawane i pożądanе wartości dotyczące systemu politycznego;
- oceny zjawisk politycznych i sądy wartościujące na temat instytucji politycznych;
- uznawane wzory zachowania w sferze polityki i wypróbowane typy działań politycznych.

Za pośrednictwem kultury politycznej dochodzi do **socjalizacji** członków społeczeństwa i kształtowania osobowości politycznej jednostki. Kultura polityczna tworzy:

- katalog wartości politycznych;
- wzory postępowania w sferze publicznej;
- modele systemów społecznych.

Kultura polityczna integruje więc i reguluje życie polityczne społeczeństwa. Analiza kultury politycznej danego społeczeństwa ma fundamentalne znaczenie dla rozumienia systemu rządzenia i porządku politycznego oraz systemu politycznego państwa.

Naukowe rozumienie kultury politycznej

Jedną z pierwszych osób, która posłużyła się terminem kultury politycznej w pracy naukowej był polski uczony – Józef Siemieński (1882–1941). W roku 1916 wygłosił odczyt na Uniwersytecie Warszawskim zatytułowany *Konstytucja 3 Maja 1791 roku jako wyraz polskiej kultury politycznej*. Kilkanaście lat później podjął się próby nakreślenia znaczenia pojęcia stwierdzając, że „kultury politycznej narodu wyrazem najwyższym – żeby nie powiedzieć ostatecznym – i najbardziej charakterystycznym jest forma rządów, jaką wytworzył lub (...) znosi z poddaniem”⁴². Siemieński nie pokusił się jednak o pełniejszą próbę stworzenia definicji pojęcia, a tym bardziej nie przeprowadził badań empirycznych zjawiska kultury politycznej.

Momentem rozkwitu badań na kulturą polityczną stały się lata 60. i późniejsze XX wieku. Ważnym impulsem było opublikowanie w 1956 roku klasycznej już pracy amerykańskiego politologa **Gabriela Almonda** (1911–2002) pt. *Comparative Political System*. Nakreślona w niej definicja kultury politycznej stała się punktem odniesienia dla późniejszych studiów, a zaproponowane przez autora nowe metody analizy systemu politycznego zwróciły uwagę badaczy na zachowania i działania grup społecznych. Dotąd bowiem główny nacisk kładziono na funkcjonowanie podsystemu instytucjonalnego. Między innymi za sprawą pracy Almonda zaczęto opisywać **społeczne „otoczenie” systemów politycznych** i w nim szukać odpowiedzi na pytania dotyczące funkcjonowania całej skomplikowanej struktury instytucji politycznych. Stwierdzono, że trwałość reżimu politycznego i poparcie dla niego wynika z kultury politycznej obywateli. Almond posłużył się kategorią kultury politycznej do ściśle określonych celów badawczych, dlatego też jego definicja obejmuje względnie wąską treść, jednak dzięki temu uważana jest za najlepszą jeśli chodzi o wykorzystanie w praktyce badawczej⁴³.

Gabriel Almond określił kulturę polityczną jako **całokształt indywidualnych postaw i orientacji politycznych uczestników danego systemu, leżących u podstaw działań politycznych i nadających im znaczenie**⁴⁴. Kultura polityczna zdaniem Almonda to „wewnętrzne” przekonania (orientacje) obywateli względem systemu politycznego oraz uzewnętrznione, zainicjowane przekonania (zachowania, działania).

Koncepcja Almonda krytykowana była za nadmierne zawężenie terminu jedynie do sfery psychologicznej, choć w skład kultury politycznej wchodzi także element behawioralny. Jak podkreśla Jan Garlicki: „kultura polityczna sprowadzana była przez Almonda do kategorii «orientacji politycznej uczestników systemu» tylko w początkowej fazie jego studiów poświęconych temu

⁴² J. Garlicki, *Kultura polityczna młodzieży studenckiej*, Warszawa 1991, s. 11.

⁴³ Ł. Zamecki, *Kontrowersje wokół pojęcia kultury politycznej*, „Społeczeństwo i Polityka. Pismo edukacyjne” 2004, nr 1(1), s. 15.

⁴⁴ G.A. Almond, G.B. Powell, *Kultura polityczna*, w: *Elementy teorii socjologicznych...*, s. 577.

problemowi”⁴⁵. Almond rozszerzył zatem pojęcie o przekonania zamani-
festowane. Do indywidualnych orientacji zaliczył zaś:

- prawdziwą lub fałszywą wiedzę o obiektach i ideach politycznych (orientacja poznawcza);
- poczucie więzi, zaangażowania, sprzeciw itd., wobec obiektów politycznych (orientacja afektywna);
- sądy i opinie o obiektach politycznych, opinie, które zwykle wymagają zastosowania wobec obiektów i wydarzeń politycznych kryteriów wartościujących orientacja oceniająca).

Badania nad kulturą polityczną

Badanie systemu politycznego z wykorzystaniem kategorii kultury politycznej umożliwia analizę poglądów oraz społecznych form uczestnictwa w polityce. Za pomocą modelu stworzonego przez Gabriela Almonda i Sidneya Verbę możemy ocenić „przystosowalność” systemu politycznego do postaw jego obywateli. Jeśli społeczeństwo posiada wiedzę o systemie politycznym i żywi w stosunku do niego negatywne emocje oraz jednocześnie negatywnie ocenia jego działalność, możemy określić **system polityczny jako mało stabilny**. Stabilność systemu politycznego zależy bowiem od kultury politycznej społeczeństwa. Jeżeli zaś istnieją w społeczeństwie postawy, poglądy, wzory zachowań – jednym słowem wszystko to co zaliczamy do kultury politycznej – adekwatne do istniejącego systemu (reżimu) politycznego, będzie on układem relatywnie stabilnym. Odstępstwa od norm zachowania przyjętych przez społeczeństwo spotykają się bowiem z dezaprobatą.

Zauważmy, że nie tylko instytucje polityczne kształtują kulturę polityczną, ale również kultura polityczna społeczeństwa określa sposób ułożenia i funkcjonowania instytucji politycznych. Ład polityczny jest więc warunkowany kulturą polityczną.

Almond wraz ze współpracownikami wyróżnił trzy podstawowe **elementy składowe kultury politycznej** zwane komponentami. Są to:

- **orientacje poznawcze** (głównie wiedza o polityce);
- **orientacje afektywne** (uczucia żywione wobec systemu politycznego);
- **orientacje oceniające** (opinie o obiektach polityki).

Wskazał także cztery rodzaje obiektów wobec, których przyjmuje się określoną postawę. Te grupy obiektów to:

- system jako całość;
- obiekty inicjujące działania polityczne (zalicza się do nich głównie partie polityczne, elity, grupy interesów, media);

⁴⁵ J. Garlicki, *op.cit.*, s. 13.

- obiekty wynikowe działań politycznych (administracja, biurokracja, rząd, urzędy);
- jednostki.

Na tej podstawie można naszkicować pole postaw wobec polityki.

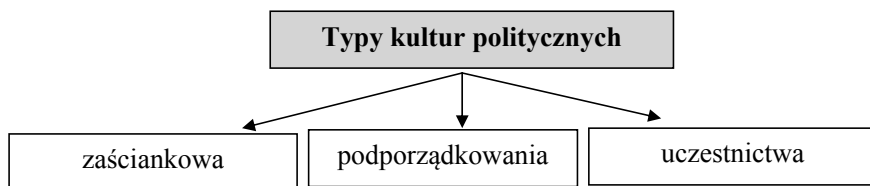
Tab. 3. Stosunek do polityki

	1 system jako całość	2 obiekty inicjujące	3 obiekty wynikowe	4 jednostka (postrze- gana przez pryzmat własnej osoby)
wiedza uczucia oceny				

Źródło: G.A. Almond, S.C. Verba za: J. Garlicki, A. Noga-Bogomilski, *Kultura polityczna w społeczeństwie demokratycznym*, Warszawa 2004.

Wielu socjologów i politologów – bazując na rozmaitych kryteriach – starało się stworzyć spójną klasyfikację typów kultur politycznych. **Bronisław Gołębiowski** przyjął na przykład kryterium kulturowych wzorów zachowań i wyróżnił:

- **kulturę polityczną aktywizmu**, właściwą dla osób silnie zaangażowanych w politykę;
- **kulturę polityczną prezentyzmu**, charakteryzującą się angażowaniem tylko w sytuacjach, gdy jest to opłacalne, nawet kosztem zasad;
- **kulturę polityczną outsidersyzmu**, właściwą dla osób unikających, dystansujących się, jedynie obserwujących politykę;
- **kulturę polityczną pasywizmu**, realizującą wzory życia poza polityką i bez styku z polityką, niewynikającą z odmowy styczności z polityką, ale braku kontaktów ze światem polityki;
- **kulturę polityczną dewiacji**, polegającą na realizacji spatologizowanych wzorów zachowań politycznych⁴⁶.

Rys. 7. Typy kultur politycznych według Gabriela Almonda i Sidneya Verby

Źródło: opracowanie własne.

⁴⁶ Ł. Zamecki, *Kontrowersje wokół...*, s. 19–20.

Najbardziej znaną typologię, opartą o kryterium postaw podmiotów wobec obiektów politycznych, stworzyli Gabriel Almond i Sidney Verba. Wyróżnili oni trzy „czyste” typy kultur politycznych:

- **zaściankową** (inaczej – parafiańska, parochialna, tradycyjna);
- **podporządkowania** (poddająca);
- **uczestnictwa** (partycypacyjna).

Kulturę zaściankową charakteryzuje brak wiedzy oraz zainteresowania życiem publicznym. Nie występują również wyspecjalizowane role polityczne. Działalność polityczna jest domeną zamkniętych elit, które – obok funkcji politycznych – pełnią także role ekonomiczne i religijne. Kulturę tę uznaje się za charakterystyczną dla społeczności plemiennych.

Obywatele **kultury poddającej** są świadomi istnienia systemu władzy, przejawiają jednak skłonność do bezrefleksyjnego podporządkowania się dyspozycjom politycznym ośrodka władzy. Dominują postawy bierne. Byłby to wzór kultury politycznej najbardziej typowy dla państwa autorytarnego.

Kultura polityczna uczestnictwa charakteryzuje się znaczną aktywnością członków społeczeństwa do zdobywania wiedzy o systemie politycznym. Osoby przejawiające ten typ kultury uczestniczą w życiu publicznym na różnych szczeblach organizacyjnych. Występują wyraziste postawy wobec obiektów politycznych.

Almond i Verba opisali także koncepcję tzw. **kultury obywatelskiej** (ang. *civic culture*) jako mieszanki cech kultury uczestnictwa i podporządkowania. Obywatele w pewnym zakresie uczestniczą w systemie rządów, charakteryzuje ich znaczny stopień świadomego, biernego przyzwolenia na sprawowanie władzy w ich imieniu przez demokratycznie wybrane elity. Ten typ kultury – bazujący na zaufaniu do elit i umiarkowanej partycypacji obywateli – uznali oni za najkorzystniejszy dla demokracji.

Powyższe typy kultur są typami „czystymi” w rozumieniu weberowskim. W rzeczywistości kultura polityczna nie występuje w postaci tak wysublimowanej. Kultury polityczne są mieszaniną powyższych typów, mniej lub bardziej zbliżającymi się do modelu idealnego. Najczęściej złożone są z postaw charakterystycznych dla zaściankowości i podporządkowania, podporządkowania i uczestnictwa lub zaściankowości i uczestnictwa. W jednym kraju mogą występować elementy równocześnie kilku typów kultur. Ponadto pewne ich typy są charakterystyczne dla określonego reżimu politycznego państwa. Almond i Verba dowodzą, że dla państwa demokratycznego najbardziej charakterystyczna jest kultura uczestnictwa lub obywatelska. W państwie autorytarnym mamy najczęściej do czynienia z typem kultury podporządkowania, a w tradycyjnych strukturach politycznych wspólnoty plemiennej i wodzowskiej właściwym typem kultury jest zaścianek.

Kultura polityczna Polski

Utrzymywanie systemu politycznego, który nie ma poparcia w postawach i zachowaniach społeczeństwa, jest bardzo trudne. Z tego też powodu kultura polityczna ma niebagatelne znaczenie dla funkcjonowania systemu politycznego. Nie jest jednak ona zjawiskiem niezmiennym, wiecznie trwałym – kształtuje się w wyniku procesu historycznego, rozwoju i interakcji społecznych. Kultura polityczna Polski jest rezultatem kilkunastowiecznego rozwoju świadomości politycznej Polaków i ich doświadczeń w XIX i XX wieku.

Okres zaborów był w Europie czasem kształtowania się nowożytnych państw, dla Polski oznaczał zaś konieczność budowy własnej tożsamości narodowej na bazie romantycznych zrywów narodowowyzwoleńczych (specyficzne polskie doświadczenie). W drugiej połowie XIX wieku na ziemiach polskich pojawiły się nowe procesy społeczne, do których musiała się odnieść bardziej zaangażowana część społeczeństwa, m.in. rozwój świadomości chłopów, tworzenie politycznych ruchów społecznych, powolne uprzemysłowienie. Rok 1918 przyniósł Polakom niepodległość, co w krótkim czasie zmusiło do wykazania się cnotami obywatelskimi. Krótki czas doświadczeń z własną państwowością został przerwany wybuchem II wojny światowej, która po raz kolejny wyniosła na piedestał znaczenie *liberum conspiro*.

Narzucenie po 1944 roku tzw. realnego socjalizmu spowodowało z jednej strony sprzeciw wobec systemu politycznego, z drugiej chęć do odnalezienia stabilizacji w niepopieranej rzeczywistości. Doprowadziło to do schizofrenicznego poniekąd stanu pozorowanej akceptacji systemu władzy, przy ujawnianych czasami z dużą siłą wyrazach niezadowolenia⁴⁷. Powstał system dwóch porządków normatywnych: w sferze publicznej i prywatnej. Od połowy lat 70. doszło do częściowego odrodzenia kultury aktywności. Przełomowy z punktu widzenia jej kształtowania, jak i obecnego stanu rzeczy, był tzw. „karnawał «Solidarności»”. Restytuowanie społecznego aktywizmu przytłumione zostało wprowadzeniem stanu wojennego. Wtedy jednak zrodziła się nowa elita władzy – ci, którzy nie wycofali się z działalności opozycyjnej po 13 grudnia 1981 roku. Środowisko to mimo różnorodnych odniesień ideologicznych łączyły silne godnościowe i wolnościowe postawy.

Transformacja systemowa w Polsce, rozpoczęta w 1989 roku, doprowadziła do zwiększenia zasięgu kultury uczestnictwa. Jednocześnie nie zniknęły elementy charakterystyczne dla kultury poddańczej i parafialnej. Znamienne jest, że mimo przełomowego wydarzenia, jakim były tzw. wybory czerwcowe, udział w nich wzięło jedynie 62% uprawnionych obywateli. Po 1989 roku „problemy związane ze sferą ekonomicznego standardu życia oraz pracą, a także –

⁴⁷ Więcej na temat tradycji polskiej kultury politycznej w XX wieku: D. Przastek, *Kultura polityczna społeczeństwa polskiego w XX wieku*, „Społeczeństwo i Polityka. Pismo edukacyjne” 2004, nr 1(1), s. 47–65 oraz D. Przastek, P. Załęski, Ł. Zamecki, *Tradycje polskiej kultury politycznej XIX i XX wieku*, w: *Społeczeństwo i polityka...*, s. 1151–1168.

stanowiącą przedłużenie tych dziedzin aktywności – konsumpcją, pochłonęły energię obywateli. To spowodowało ograniczenie ich aktywności publicznej”⁴⁸.

Nawet jeżeli uznajemy, że kultura polityczna nie jest pojęciem wartościującym, to skonstatować należy, że jej stan w Polsce pozostawia wiele do życzenia. Polaków charakteryzuje bowiem nie tylko niski poziom wiedzy na temat systemu czy emocjonalny do niego stosunek, ale również brak przekonania co do roli jednostki oraz słabo zakorzeniony etos „obywatelski”⁴⁹.

⁴⁸ J. Garlicki, A. Noga-Bogomilski, *Kultura polityczna w społeczeństwie demokratycznym*, Warszawa 2004, s. 177.

⁴⁹ K.B. Janowski, *Kultura polityczna*, w: *Wprowadzenie do nauki o państwie...*, s. 349–350.

V. GRUPY SPOŁECZNE

Cechy grup społecznych

Człowiek jest istotą społeczną, tzn. żyje w zbiorowości, pomiędzy innymi ludźmi. To zbiorowość kształtuje podstawy jednostki – ma wpływ na jej zachowanie, decyzje, formy aktywności. Jedną ze zbiorowości, tworzącą wyodrębnioną całość, jest **grupa społeczna**, czyli zbiór ludzi zespolonych **więzią społeczną**. Tę więź może tworzyć m.in. określony **cel działania** i wspólny **system wartości**. Między członkami takiej grupy zachodzą **interakcje**, czyli bezpośrednie i pośrednie oddziaływanie na siebie.

Grupy społeczne odgrywają niebagatelną rolę z punktu widzenia funkcjonowania życia publicznego. Mają wpływ na działanie i rozwój jednostek, kształtują systemy normatywne i stoją na ich straży, są źródłem wielu aktywności w sferze społecznej. Są immanentną częścią życia społecznego, dlatego też stanowią główny obiekt zainteresowania socjologii.

W definicji grupy społecznej już samo zagadnienie liczby osób, które ją tworzą, budzi spór. Część socjologów uważa, że już dwie osoby (tzw. **diada**) można uznać za grupę społeczną. Przykładów takich grup jest wiele, jak chociażby małżeństwa, dwoje przyjaciół czy współpracowników. Jednak zdecydowanie więcej argumentów przemawia za uznaniem trzech osób (tzw. **triada**) za grupę społeczną. Jest to związane przede wszystkim z charakterem interakcji, które wówczas powstają. W triadzie, inaczej aniżeli w diadzie, możliwe jest zjawisko **koalicji** (dwóch członków wiąże się ze sobą bliżej, izolując trzecią osobę) lub **strategia „dziel i rządź”** (jedna osoba próbuje skłócić dwoje pozostałych). W grupie trzyosobowej możliwa jest również **mediacja** jednego członka grupy w sporze dwóch pozostałych oraz **uformowanie większości** czy **reprezentacji grupy** (jedna osoba reprezentująca na zewnątrz całą grupę)⁵⁰. W triadzie inaczej również kształtuje się tożsamość grupowa.

Wielkość grupy ma wpływ na jej funkcjonowanie. Przyjmuje się, że zwiększenie liczby członków w grupie zmniejsza jej spistość, poja-

⁵⁰ P. Sztompka, *op.cit.*, s. 201–202.

wiają się bowiem różnice w poglądach, normach itd. **W liczniejszej grupie spada również aktywność poszczególnych członków.** Jednocześnie powstaje konieczność tworzenia podgrup. Z tego powodu niektóre grupy celowo ograniczają liczbę członków (np. grupy spiskowe).

Niemiecki socjolog Georg Simmel (1858–1918) wskazał optymalną liczebność grup, powołanych do wykonania określonych zadań. Na przykład dla komitetu czy komisji, mających przedstawić jakieś rozwiązanie, proponował skład od 7 do 9 członków. Powyżej tej liczby, zdaniem socjologa, pojawia się już bumelanctwo, uchylanie się od odpowiedzialności i mała aktywność części członków⁵¹.

Wielkość grupy wpływa również na częstotliwość i poziom komunikacji. Wraz z przyrostem liczby członków spada poziom i częstotliwość komunikacji. Duża grupa upraszcza również hasła, zgodnie z założeniem, że tylko proste idee są zdolne poruszyć wielkie masy. W ten sposób m.in. tłumaczy się radykalizm tłumów.

Niezbędnym elementem grupy społecznej są **interakcje**, czyli oddziaływanie jednostek na siebie. Poza najbardziej charakterystyczną formą – rozmowami – możemy do nich zaliczyć również solidaryzowanie się z inną osobą, rozładowywanie napięcia emocjonalnego, wyrażanie opinii, udzielanie lub brak zgody, zadawanie pytań, dzielenie się informacją. **Jakość interakcji wpływa na aktywność grupy.** Interakcje pomagają osiągać cele grupy, przyczyniają się do powstawania serdecznych stosunków wewnątrzgrupowych. Jednostka, która czuje się potrzebna grupie, mocniej się z nią wiąże.

Czynnikiem, który sprawia, że luźny zbiór osób staje się grupą społeczną, jest także **świadomość wspólnoty**. Aby mówić o grupie społecznej w subiektywnym przekonaniu członków musi powstać pojęcie „my”. Jest to ważny element identyfikacji, który pozwala grupie zacieśniać relacje i odróżniać się od innych grup. Tak kształtuje się tożsamość grupowa.

Tym, co może wpływać na poczucie wspólnoty i odrębności, jest **cel grupowy – akceptowany przez członków stan rzeczy, do którego zmierza cała grupa.** Wpływa on na powodzenie grupy jako całości. Gdy cel jest dla członków czytelny, zwiększa się możliwość jego osiągnięcia.

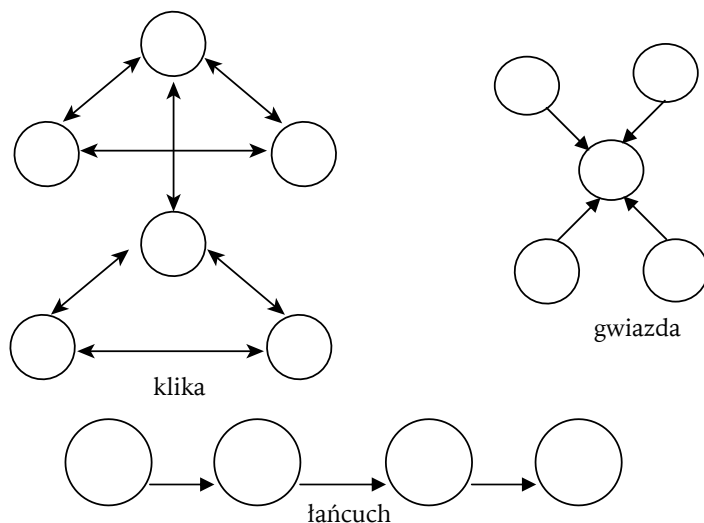
W procesie interakcji między członkami grupy kształtują się normy. Wspomniano już wcześniej, czym jest norma społeczna. **Norma grupowa** oznacza zachowanie akceptowane przez większość członków danej grupy. Normy przyczyniają się do osiągnięcia celów grupy i wspomagają jej trwanie.

Obserwując dowolną grupę społeczną, zauważymy w jej obrębie zróżnicowanie pozycji społecznych zajmowanych przez poszczególnych członków. Łatwo to zaobserwować na przykładzie partii politycznej, na czele której stoi lider, dalej jego zastępcy i doradcy, „szare eminencje”, aktyw partyjny czy osoby będące szeregowymi członkami. Te właśnie osoby i występujące między nimi relacje tworzą **strukturę grupową**. Ze względu na specyfikę stosunków

⁵¹ *Ibidem*, s. 201–202.

łączących poszczególne pozycje społeczne możemy wyróżnić cztery rodzaje struktur grupowych: strukturę socjometryczną, strukturę władzy, strukturę komunikowania się i strukturę awansu.

Strukturą socjometryczną nazywa się układ stosunków interpersonalnych – sympatii, antypatii i obojętności. Pokazuje ona, jak ludzie zbliżają się do siebie bądź się unikają. Struktury socjometryczne bada się, zadając członkom danej grupy pytania typu: z kim najchętniej wykonywałbyś określoną czynność (np. przygotowywał się do egzaminu). Bardzo często te struktury przedstawia się w postaci tzw. **socjogramów**⁵².

Rys. 8. Wybrane socjogramy

Źródło: S. Mika, *Psychologia społeczna*, Warszawa 1982, s. 458–459.

W grupach można również wyróżnić **strukturę władzy**. Samo pojęcie jest bardzo różnie definiowane w naukach społecznych i humanistycznych. Na potrzeby badania struktur grupowych władzę określa się jako możliwość skutecznego wywierania wpływu na członków grupy i kontrolowania ich zachowań.

Innym rodzajem struktury grupowej jest **struktura komunikacyjna**, czyli zróżnicowanie pozycji w grupie społecznej ze względu na ilość przekazywanych informacji oraz ze względu na liczbę kanałów, którymi te informacje są przekazywane, i które łączą poszczególne pozycje. Systematyczne obserwacje grup przekonują, że osoby przyjmujące więcej komunikatów są w większym stopniu zadowolone ze swego uczestnictwa w grupie i postrzegane przez innych jako kierownicy⁵³.

Struktura awansu to natomiast zróżnicowanie pozycji w grupie ze

⁵² S. Mika, *Psychologia społeczna*, Warszawa 1982, s. 455–464.

⁵³ *Ibidem*, s. 475–488.

względem na możliwości objęcia wyższej pozycji w jej strukturze. Tak na przykład w partii politycznej lepsza do awansu na stanowisko przewodniczącego będzie pozycja sekretarza generalnego ugrupowania niż przewodniczącego gminnego koła partii.

Struktura grupy może być ukształtowana przez jakąś ważniejszą organizację w drodze regulaminu (np. w wojsku). Mówimy wówczas, że struktura ma **charakter formalny**. Często brak jakichkolwiek dokumentów określających strukturę grupy, a mimo to ona istnieje, na przykład w grupie koleżeńskej nie spisuje się kto jaką pozycję zajmuje i za co jest odpowiedzialny, a i tak każdy pełni jakąś funkcję. W takiej sytuacji mamy do czynienia ze **strukturą nieformalną**. Taka struktura kształtuje się w wyniku interakcji między jednostkami. Członkowie grupy obserwują swoje zachowania oraz oceniają je z punktu widzenia pewnych kryteriów, następnie na tej podstawie kształtują negatywny lub pozytywny stosunek do poszczególnych uczestników interakcji.

Rodzaje grup społecznych

Każda jednostka w ciągu całego życia należy do wielu grup społecznych. Grupy te można klasyfikować, biorąc pod uwagę różne kryteria. Z poszczególnych podziałów możemy dowiedzieć się wiele na temat sposobów ich funkcjonowania.

Stosując kryterium **wielkości** dzielimy grupy na małe i duże. Przypisanie do jednej z nich nie jest zależne od dokładnej liczby osób w grupie, ale od charakteru interakcji w jej ramach. W **małych grupach** społecznych interakcje opierają się na kontaktach bezpośrednich, członkowie grupy znają się, a struktura grupy jest prosta, tzn. w jej obrębie nie wytwarzają się żadne podgrupy. Przykładem może być rodzina bądź grupa przyjaciół. W **dużych grupach** społecznych relacje nie mają charakteru bezpośredniego, interakcje przebiegają za pośrednictwem pewnych osób, instytucji, symboli, a grupa tworzy podgrupy, np. związek zawodowy, naród.

Innym kryterium wyróżnienia grup może być ich **trwałość**. **Grupy długotrwałe** potrafią istnieć nawet wtedy, kiedy zmieniają się ich członkowie. Naród, wspólnota wyznaniowa czy drużyna piłkarska, trwają, mimo że pojawiają się nowe pokolenia. Aby taka grupa mogła istnieć musi mieć wewnętrzną organizację, niezależną od składu członkowskiego, oraz własną kulturę, czyli typowe dla grupy poglądy, przekonania i pamięć o jej przeszłości, przekazywaną nowym członkom. Grupy długotrwałe charakteryzuje większy stopień przywiązania osób w nie wchodzących. Żywot **grup krótkotrwałych** określa czas trwania wydarzenia, wokół którego powstały (np. wyborcza grupa inicjatywna).

Istotnym kryterium klasyfikacji grup jest **sposób rekrutacji**. Członkostwo w niektórych grupach wymaga spełnienia przez kandydata wielu surowych kryteriów – nie są więc one otwarte dla każdego chętnego. Są to tzw. **grupy**

ekskluzywne, na przykład grupa piłkarzy reprezentacji kraju, Zakon Kawalerów Maltańskich czy grupa pilotów myśliwców F-16. Przynależność do grupy ekskluzywnej wiąże się z reguły z prestiżem, więc stopień przywiązania członków i identyfikacji z grupą jest wysoki. Łatwiej z kolei zapisać się do partii politycznej czy stowarzyszenia ochrony zwierząt. Z reguły wystarczy tylko wypełnić deklarację członkowską. Takie grupy nazywamy **inkluzywnymi**. Oczywiście w grupach inkluzywnych w związku z tym, że kandydat nie przechodzi szczegółowego procesu rekrutacji, przywiązanie do grupy jest zwykle mniejsze.

Kolejnym kryterium jest **formalizacja** grupy. Wskazano już, czym jest formalny i nieformalny charakter struktury grupy. Gdy grupa ma określoną organizację wewnętrzną, cel i normy funkcjonowania uregulowane przepisami prawa (regulaminami, statutami, ustawami itd.), to nazywamy ją **grupą formalną**. Natomiast te powstałe na mocy dobrowolnej decyzji członków (np. grupa koleżeńska) określane są mianem **grup nieformalnych**.

Grupy społeczne rozróżniamy również ze względu na **zakres działalności**. Posługując się tym kryterium możemy wskazać **grupy wyspecjalizowane**, czyli takie, które ograniczają się do jednej funkcji (np. grupa ratowników medycznych), oraz **grupy wielofunkcyjne** (jak np. rodzina), gdzie zakres wykonywanych zadań jest bardzo szeroki.

Ważnym kryterium jest także **stopień rygoryzmu i zakres kontroli**, jakie grupa rozciąga nad swoimi członkami. Kontrola w oddziale komandosów czy w sekcie jest dużo większa niż na przykład w stowarzyszeniu inżynierów mechaników. Grupy, które szczegółowo regulują postępowanie członków nazywamy **grupami totalitarnymi**, ponieważ – tak jak w państwach totalitarnych – starają się ingerować w każdy szczegół życia jednostki⁵⁴.

Uwzględniając kryterium wywodzące się z antropologii kultury, dzielące **działania człowieka** na autoteliczne i celowe, możemy wskazać kolejne dwa rodzaje grup. **Grupy autoteliczne** to takie, których działalność jest celem samym w sobie, do których wступujemy bez chęci realizacji konkretnego interesu. Spotykając się ze znajomymi nie mamy ściśle określonego celu, kierujemy się czysto prospołecznymi postawami, chcemy porozmawiać i miło spędzić czas. Natomiast **grupy celowe** powstają po to, aby wykonać specjalne zadanie, na przykład zorganizować studniówkę lub akcję charytatywną. Przyjmuje się bowiem powszechnie, że kilka osób skuteczniej zrealizuje określony cel niż jedna.

Jednak nie zawsze tak jest w rzeczywistości – zależy to od rodzaju zadania. Działanie grupowe jest pomocne przy realizacji tzw. **zadań addytywnych**, czyli takich, których wykonanie jest uzależnione od wysiłku wszystkich członków grupy. Wynik stanowi bowiem sumę wkładu ogółu jednostek należących do grupy (np. w wyścigu ósemek wioślarskich czy wydaniu książki drukiem). Grupy nie sprawdzają się z kolei przy zadaniach koniunktywnych i dysjunktywnych. **Zadanie koniunktywne** to takie, którego wynik zależy od najsłab-

⁵⁴ Więcej: E. Goffman, *Charakterystyka instytucji totalnych*, w: *Elementy teorii socjologicznych...*, s.150–177.

szego członka grupy. Gdy połączeni linami alpiniści wspinają się na szczyt, szybkość wejścia całej grupy zależy od tempa poruszania się najwolniejszego z nich. Z **zadaniami dysjunktywnymi** mamy natomiast do czynienia wówczas, gdy rozwiązanie zadania zależy od najsprawniejszego z członków grupy (np. podczas wspólnego rozwiązywania trudnego zadania z matematyki)⁵⁵.

Tab. 4. Rodzaje grup społecznych

Kryterium wyróżnienia grup	Rodzaj grup
ze względu na wielkość	małe duże
ze względu na trwałość	krótkotrwałe długotrwałe
ze względu na sposób rekrutacji członków	ekskluzywne inkluzywne
ze względu na stopień formalizacji	formalne nieformalne
ze względu na zakres działalności	wyspecjalizowane wielofunkcyjne
ze względu na zakres kontroli członków	totalitarne liberalne
ze względu na rodzaj działań	autoteliczne celowe
ze względu na mieszane kryterium	pierwotne wtórne

Źródło: opracowanie własne.

Według konglomeratu różnych kryteriów wyróżnić możemy grupy pierwotne i wtórne. Do **grupy pierwotnej** jest się przypisanym niejako bez udziału woli. Wchodzi się do niej na przykład przez urodzenie, tak jak w przypadku rodziny czy grupy etnicznej. Grupy pierwotne z reguły charakteryzuje mała liczba członków, są one stosunkowo trwałe, mają wielofunkcyjny charakter i duży wpływ na poszczególnych członków. Więż w grupach pierwotnych ma charakter emocjonalny. **Grupy wtórne** to takie, do których „zapisujemy się”, tzn. przystępujemy do nich dobrowolnie i świadomie, z własnego wyboru. Taką grupą mogą być partie polityczne czy stowarzyszenia. Grupy wtórne są z reguły mniej spontaniczne niż pierwotne oraz bardziej sformalizowane i pośrednie. Więż w nich jest pochodną realizacji wspólnych celów, a nie emocji.

⁵⁵ E. Aronson, T.D. Wilson, R.M. Akert, *Psychologia społeczna. Serce i umysł*, Poznań 1997, s. 372–374.

Wpływ grup społecznych na zachowanie jednostki

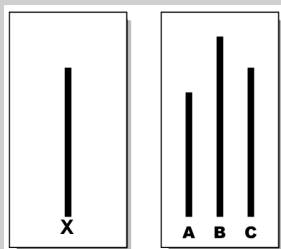
Wiemy już, że inni ludzie wpływają na nasze zachowanie poprzez system norm, wartości, instytucji i ról społecznych. Mechanizmem transmisji tych elementów jest proces socjalizacji. Jeżeli nie internalizujemy społecznie akceptowanych norm, instytucji, ról i wartości, wówczas społeczeństwo może wykorzystać posiadany mechanizm kontroli w postaci systemu formalnych i nieformalnych kar oraz nagród.

Grupy społeczne wpływają na zachowanie swoich członków w taki właśnie sposób – tworzą system norm, wartości i celów grupowych. Osoby nieakceptujące go podlegają określonym sankcjom.

Jednym ze skutków oddziaływania norm grupowych jest **zjawisko konformizmu**. Może być on rozumiany dwojako: rzadziej – jako zgodność istniejąca między członkami grupy, jeśli chodzi o zachowania, normy i postawy; częściej – jako zmiana zachowania na skutek rzeczywistego bądź wyobrazonego wpływu innych ludzi. Konformizm może również polegać na uleganiu grupowemu naciskowi, podporządkowaniu się wartościom, poglądom, zasadom i normom postępowania obowiązującym w danej grupie społecznej.

Eksperyment Ascha

Urodzony w Polsce amerykański psycholog Salomon Asch przeprowadził w 1955 roku jeden z najsłynniejszych eksperymentów psychologicznych dotyczących konformizmu. Asch prosił ochotników, którzy zgłosili się do jego eksperymentu, aby przyjrzyli się trzem liniom (A, B, C) i ocenili, do której z nich najbardziej zbliżony długością jest odcinek X narysowany obok.

W rzeczywistości odcinki C i X były tej samej długości. Kiedy badani samodzielnie oceniali długość linii, nie mieli co do tego żadnych wątpliwości.

Asch przeprowadził jednak badanie także w innej formie. Zaprosił do udziału swoich studentów jako współpracowników, którym nakazał w obecności osoby badanej, nieświadomej, w jakiego typu eksperymencie uczestniczy, odpowiadać, że linia X jest najbardziej zbliżona do linii A. Kiedy badany znajdował się w otoczeniu osób, które twierdziły, że nie mają wątpliwości, iż X jest najbardziej zbliżone do A, dużo częściej sam tak wskazywał. Mimo że A wcale nie było najbardziej zbliżone do X, to pod wpływem opinii innych uczestników eksperymentu aż 76% osób badanych przyjęło ocenę innych w przynajmniej jednej próbie!

Źródło: na podstawie E. Aronson, T.D. Wilson, R.M. Akert, *Psychologia społeczna. Serce i umysł*, Poznań 1997, s. 279–281.

Wyróżnia się trzy poziomy konformizmu:

- **uleganie** – polega na podporządkowaniu się normom grupy nawet wtedy, gdy ich osobiście nie akceptujemy. Podporządkowanie ma miejsce, ponieważ jednostka obawia się kary i odrzucenia ze strony grupy. Gdy nacisk społeczny znika – jednostka wraca do swoich uprzednich przekonań i zachowań;
- **identyfikacja** – jest podporządkowaniem się grupie, motywowanym chęcią upodobnienia się do niej. Dzieje się tak, gdy jednostka identyfikuje się z daną grupą, a zatem dostosowuje się do wyobrażeń o tym, jak powinna się zachowywać (jeżeli np. zależy jej, aby była oceniana jako osoba inteligentna, to zachowuje się tak, jak wyobraża sobie, że zachowuje się inteligent). Identyfikacja jest głębszą formą konformizmu, ponieważ dopasowanie do grupy pojawia się nawet przy fizycznej nieobecności jej członków;
- **internalizacja** – to najgłębszy poziom konformizmu (przestrzeganie norm nie wymaga już kontroli z zewnątrz). Polega na uznaniu pewnych norm i wartości za własne oraz przekonaniu o słuszności ich stosowania⁵⁶.

Za przeciwieństwo konformizmu uznaje się **nonkonformizm**, czyli krytyczne podejście do grupowych wartości i norm. Nonkonformista przeciwstawia powszechnie akceptowanym normom społecznym własny system wartości i zasad.

Ludzie częściej zachowują się ulegle, gdy boją się odrzucenia czy ośmieszenia, ale także wtedy, kiedy obawiają się formalnych sankcji za nieprzestrzeganie norm. Jednostka będzie zachowywać się konformistycznie, gdy na przykład: ma poczucie niepewności w danej sytuacji, posiada niską samoocenę, chce nadal uczestniczyć w pracach grupy, nie ma sprzymierzeńców, jest zewnętrznosterowalna (czyli wrażliwa na oczekiwania innych osób), jej normy nie stoją w sprzeczności z normami grupy i nie jest zaangażowana w działanie, które jest obiektem nacisku. Tendencja do zachowań konformistycznych jest wyraźna, gdy grupa naciskająca jest postrzegana jako kompetentna w danej sprawie, jest duża i jednomyślna w swych przekonaniach, a zadanie stojące przed grupą jest trudne i pilne⁵⁷.

Grupy mogą wpływać na funkcjonowanie jednostki nawet wówczas, gdy ta do nich nie przynależy, przede wszystkim jako tzw. **grupy odniesienia**. Zaliczamy do nich takie grupy, które stanowią podstawę dla kogoś przy ocenie własnej sytuacji, jak również określoną grupę, do której jednostka aspiruje. Mogą być one **grupami odniesienia pozytywnego** lub **grupami odniesienia negatywnego**. O pierwszej mówimy wtedy, gdy jednostka nie należy do danej grupy, ale jest ona dla niej bardzo atrakcyjna i dlatego pragnie do niej przystąpić. Wówczas stara się zachowywać tak, jak grupa mogłaby od niej

⁵⁶ W. Jakubowski, *Społeczna natura człowieka*, Warszawa 1999, s. 74.

⁵⁷ E. Aronson, T.D. Wilson, R.M. Akert, *op.cit.*, s. 276–306.

oczekiwać, na przykład chłopiec chcący wstąpić do drużyny piłkarskiej prezentuje się jako doświadczony piłkarz, licząc na akceptację grupy. Podobny mechanizm możemy czasami obserwować w świecie polityki, gdy osoba aspirująca do pewnej grupy (np. partii politycznej) gorliwie prezentuje sposób argumentacji tej wspólnoty. Wpływ **grup odniesienia negatywnego** ma nieco inny charakter: grupa, do której nie należymy, ale którą obserwujemy, może wzbudzać w nas takie obrzydzenie i niechęć, że nasze zachowania kształtujemy w opozycji do tych, jakie są akceptowane w danej grupie (np. dbamy o całkowitą odmiennność poglądów)⁵⁸.

Obecność grup społecznych może wpływać na postępowanie drugiego człowieka także w wyniku procesu **facylitacji społecznej**. Nazwa ta odnosi się do napięcia powstającego w jednostce, a będącego efektem obecności innych osób i możliwości oceny naszych działań. W obecności innych lepiej – choć nie zawsze świadomie – wykonujemy wyuczone zadania, gorzej zaś zadania trudniejsze⁵⁹.

Należy pamiętać, że grupy często modyfikują nasze myślenie i zmniejszają poczucie odpowiedzialności. Dlaczego tłum bywa bardziej agresywny niż jednostka? Odpowiedzią na to pytanie jest zjawisko **deindywidualizacji**, czyli „zagubienia w tłumie”. W dużej zbiorowości człowiek czuje się anonimowy, „rozmywa się” jego odpowiedzialność⁶⁰. Dlatego jest bardziej skory do zachowań, do których nie byłby zdolny samodzielnie (np. awantury na stadionie). Wiedza o tym coraz częściej wykorzystywana jest w zarządzaniu bezpieczeństwem publicznym.

W grupie może również zaistnieć zjawisko **myślenia grupowego**. Okazuje się, że decyzje podejmowane przez grupę nie zawsze okazują się trafniejsze od decyzji podejmowanych przez pojedynczą osobę. Zdarza się bowiem, że ważniejsze od realistycznego podejścia do sprawy staje się zachowanie spójności grupy⁶¹.

Tożsamość grupowa

Psycholodzy i socjolodzy od dawna zwracają uwagę na wpływ przynależności grupowej na zachowania ludzi, w tym zachowania polityczne. Na podstawie omawianego już zjawiska kategoryzacji wiemy, że ludzie silnie identyfikują się ze swoją grupą. Prowadzi to do kształtowania się **tożsamości grupowej (zbiorowej)**. Budowana jest ona poprzez uświadomienie sobie wspólnych właściwości z grupą i dostrzeganie odrębności własnej grupy od innych społeczności. Niezbędna do powstania tożsamości zbiorowej jest więc

⁵⁸ Cf. W. Jakubowski, *Spoleczna natura...*, s. 100.

⁵⁹ E. Aronson, T.D. Wilson, R.M. Akert, *op.cit.*, s. 365–366.

⁶⁰ J. Borkowski, *Podstawy psychologii społecznej*, Warszawa 2003, s. 46.

⁶¹ E. Aronson, T.D. Wilson, R.M. Akert, *op.cit.*, s. 379–382.

świadomość członków grupy, związana nie tylko z samym jej istnieniem, ale również z występującymi wewnątrz niej interakcjami. Tożsamość danej grupy może się kształtować na bazie wspólnych norm, wartości, symboli, języka, świadomości, historii lub tradycji⁶². Identyfikacje ze wspólnotami etnicznymi i lokalnymi, ruchami społecznymi i religijnymi czy grupami ideologicznymi, stanowią obecnie silną konkurencję dla tożsamości państwowej. Jak zauważa hiszpański socjolog Manuel Castells (ur. 1942), globalizacja w społeczeństwie sieciowym doprowadziła do rozmycia istniejących instytucji publicznych, a tym samym do utraty przez państwo monopolu na organizację przestrzeni społecznej. Ludzie szukają samookreślenia w środowisku, które są jeszcze w stanie objąć rozumem⁶³. Tym tłumaczy odrodzenie lokalnych partykularyzmów, etnicznych nacjonalizmów i religijnych fundamentalizmów. Zrozumienie tych zjawisk istotne jest dla sformułowania nowej wizji rządzenia – rządzenia w społeczeństwie sieciowym, gdzie równolegle obok siebie występuje kilka, jeśli nie kilkanaście źródeł władzy politycznej.

⁶² Więcej na temat tożsamości zbiorowości w: Z. Bokszczański, *Tożsamości zbiorowe*, Warszawa 2006.

⁶³ M. Castells, *op.cit.*, s. 73.

VI. RODZINA

Pojęcie i formy rodziny

Rodzina jest podstawowym środowiskiem społecznym człowieka, najstarszą instytucją społeczną w historii rozwoju cywilizacji. Pełni ona funkcję małej, pierwotnej grupy społecznej, której osnową są szczególnie silne i emocjonalne więzi⁶⁴. Już Arystoteles dostrzegał jej fundamentalną rolę, a August Comte uznał za „najważniejszą, podstawową grupę społeczną, na której opiera się całe społeczeństwo”⁶⁵. Rodzina odgrywa tak istotną rolę w kształtowaniu jednostek, że niektóre doktryny polityczne stawiają ją na czele systemu wartości, co następnie artykułują w swych hasłach. Nie można więc pozwolić sobie na abstrahowanie w analizach politycznych od jej znaczenia, a to wymaga wcześniejszego poznania działania, funkcji i zakresu wpływu tej podstawowej struktury życia społecznego na człowieka.

W potocznym postrzeganiu nie ma problemu w definiowaniu składu członkowskiego rodziny. Badacze zwracają jednak uwagę, że współcześnie rodzinę **wyznaczać może zarówno pokrewieństwo o podłożu biologicznym, jak i wspólne miejsce zamieszkiwania**. Osoby spokrewnione nie muszą bowiem mieszkać pod jednym dachem. Podobnie jak wspólne gospodarstwo domowe nie musi być prowadzone przez osoby związane więzami krewnymi.

Model rodziny jest historycznie zmienny. Warunkuje go typ gospodarki, sytuacja demograficzna, otoczenie ekologiczne i co bardzo ważne – otoczenie kulturowe. Mimo zmienności form rodziny zawsze występują dwie jej postaci: **małżeństwo**, rozumiane jako związek kobiety i mężczyzny, wraz z ich potomstwem, oraz **zakaz kazirodztwa**, czyli utrzymywania stosunków seksualnych z bliskimi krewnymi. Pozostałe elementy, które składają się na rodzinę, tzn. rodzaje małżeństwa, reguły dziedzicze-

⁶⁴ J. Borkowski, *op.cit.*, s. 56–58.

⁶⁵ Z. Tyszka, *Rodzina w świecie współczesnym – jej znaczenie dla jednostki i społeczeństwa*, w: *Pedagogika społeczna. Człowiek w zmieniającym się świecie*, red. T. Pilch i I. Lepalczyk, Warszawa 1995, s. 137.

nia i zamieszkiwania, typy władzy w rodzinie i zasady doboru partnerów, są zmienne⁶⁶.

Obok **małżeństw monogamicznych** (związek jednego mężczyzny z jedną kobietą) w niektórych społeczeństwach występowały i nadal występują **małżeństwa poligamiczne** w postaci **poligynii** (związek jednego mężczyzny z wieloma kobietami) bądź **poliandrii** (związek jednej kobiety z kilkoma mężczyznami). Wśród znanych sposobów dziedziczenia wyróżnić możemy: **patrylińskie** (w linii męskiej), **matrylińskie** (w linii żeńskiej), **bilateralne** (w linii zarówno żeńskiej, jak i męskiej) oraz **primogenitury** (dziedziczenie całości przez najstarszego syna). Istnieją także różne, kulturowo określone wzorce zamieszkiwania rodzin. W historii społeczeństw spotykaliśmy się zarówno z przebywaniem nowo powstałej rodziny u krewnych żony (**rodzina matrylokalna**), jak i męża (**rodzina patrylokalna**). Współcześnie pary małżeńskie najczęściej organizują własne gospodarstwo domowe (**rodzina neolokalna**).

Historycznie zmienna była również wielkość rodziny. Występowały zarówno **rodziny małe** (nuklearne), składające się z rodziców i dzieci, jak i **rodziny wielkie**, w skład których wchodziły więcej niż dwa pokolenia. Inną zmiennością w formie rodzin, zauważalną historycznie i współcześnie, jest typ władzy. Jeśli pełnia władzy w rodzinie należy do ojca to mówimy o **rodzinie patriarchalnej**, a jeżeli do matki – o **rodzinie matriarchalnej**⁶⁷. Gdy zaś w rodzinie władza jest dzielona po równo, mamy do czynienia z **rodziną partnerską**. W wielu społeczeństwach ściśle regulowane są także zasady ustalające kto z kim może zawrzeć związek małżeński. Zawieranie małżeństw w ramach jednej grupy społecznej nosi nazwę **endogamii**, w ramach różnych grup – **egzogamii**⁶⁸.

Funkcje rodziny

Rodziny pełnią bardzo istotne **funkcje** zarówno wobec poszczególnych osób, jak i całego społeczeństwa⁶⁹. Poniżej wskazano kilka podstawowych funkcji rodziny:

- **funkcja socjalizacyjno-wychowawcza** – przygotowuje dzieci do pełnienia ról społecznych, wpaja im normy i wartości społeczne;
- **funkcja opiekuńczo-zabezpieczająca** – zapewnia opiekę nad chorymi czy niepełnosprawnymi członkami;

⁶⁶ B. Szacka, *op.cit.*, s. 378–380.

⁶⁷ Charakterystyczną cechą społeczności prahistorycznych było panowanie matriarchatu. Współcześnie najbardziej znanym przypadkiem wciąż jeszcze funkcjonującego matriarchatu jest grupa etniczna Mosuo (podgrupa ludu Naxi), żyjąca w północno-zachodniej części prowincji Junnan w Chinach.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 382–383 oraz J. Borkowski, *op.cit.*, s. 65–66.

⁶⁹ J. Borkowski, *op.cit.*, s. 62–63.

- **funkcja kulturowa** – przekazuje dziedzictwo kulturowe przez kontakt z dziełami sztuki, literaturą i zabytkami;
- **funkcja materialno-ekonomiczna** – zaspokaja materialne potrzeby członków;
- **funkcja stratyfikacyjna** – nadaje swoim członkom pozycję społeczną;
- **funkcja rekreacyjna** – zaspokaja potrzeby odpoczynku, relaksu i rozrywki;
- **funkcja prokreacyjna** – pozwala na zaspokajanie potrzeb emocjonalnych małżonków oraz na biologiczne przetrwanie społeczeństwa;
- **funkcja seksualna** – umożliwia zaspokajanie potrzeb seksualnych małżonków⁷⁰.

Historyczne formy rodziny

Do czasu rewolucji przemysłowej, czyli w tzw. **społeczeństwach przedprzemysłowych**, rodzina pełniła bardzo wiele funkcji. Była podstawową zbiorowością zapewniającą opiekę nad jednostkami, wyżywienie, naukę i sankcjonowanie zachowań. Współcześnie część z tych zadań wykonuje państwo.

W społeczeństwach przedprzemysłowych państwo nie ingerowało w życie rodziny, nawet wtedy, gdy dochodziło w nich do rozmaitych patologii. Kontrolę nad rodziną miała wyłącznie jej „głowa”, której władza była ograniczona jedynie nieformalnymi sankcjami, narzucanymi przez społeczność lokalną. Z reguły rodziny były liczne i wielopokoleniowe. Duża rodzina umożliwiała wspólne gospodarowanie na roli.

Wysoka śmiertelność kobiet w trakcie porodów oraz stosunkowo krótkie odstępy czasu między kolejnymi ciążami były jednym z powodów oddzielenia roli kobiety od roli wychowawczyni dzieci. W domach, które dysponowały odpowiednimi środkami, dziećmi opiekowały się mamki. W związku z wysoką śmiertelnością kobiet częste były również adopcje niesformalizowane. Decyzje o zawarciu małżeństwa nie zawsze podyktowane były uczuciem. Często taki związek traktowano w kategoriach ekonomicznych, tzn. jako korzystną transakcję finansową (łączenie fortun). Rodziny miały najczęściej charakter endogamiczny. Dzieci nie obdarzano nadmierną troską, opieką i rodzicielskim uczuciem, co również było związane z ich dużą śmiertelnością. Jednocześnie młode pokolenie bardzo szybko podejmowało pracę⁷¹.

Wraz z rozwojem XIX-wiecznego **uprzemysłowienia** (industrializacji) zaczęła zmieniać się rodzina i jej funkcje. Odchodzenie większej części społeczeństwa od rolnictwa spowodowało zmniejszenie się liczebności rodzin. Małe gospodarstwa domowe, złożone z rodziców i dzieci, były bardziej mobilne, przy czym posiadanie liczego potomstwa w mniejszym stopniu wiązało się

⁷⁰ Więcej na temat funkcji rodziny: Z. Tyska, *op.cit.*, s. 147–150.

⁷¹ B. Szacka, *op.cit.*, s. 384–387.

z korzyściami, w większym – z kosztami. Pod koniec XIX wieku zaczęto ograniczać pracę nieletnich. Małżeństwo częściej było efektem uczuć partnerów, a nie interesu ekonomicznego. Wydłużenie średniej życia spowodowało zwiększenie więzów emocjonalnych w rodzinie. Edukacja czy opieka nad chorymi coraz częściej należały do zadań państwa⁷².

Współczesna rodzina

Współczesna rodzina jest efektem przemian, jakie zachodzą w społeczeństwach postindustrialnych. Zmiany widoczne są zarówno w jej organizacji, jak i w pełnionych przez nią funkcjach. Zauważalną tendencją jest zmniejszanie władzy ojcowskiej, będące wynikiem postępującej emancypacji kobiet. Aktywność społeczna i zawodowa płci żeńskiej wpłynęła także na zmianę postrzegania roli matki – kobiety coraz częściej decydują się na rozwój własnej kariery, często kosztem opieki nad domem.

W wyniku większego zaangażowania rodziców w pracę zawodową, co wiąże się z wydłużoną nieobecnością w domu, zmniejszył się zakres władzy rodzicielskiej, a co za tym idzie – osłabieniu uległy przypisane im funkcje kontrolne.

Małżeństwa są wynikiem indywidualnych decyzji kobiety i mężczyzny (rodzina w mniejszym stopniu pełni funkcje ekonomiczne). Głównym celem zawierania związków stało się obecnie zaspokajanie potrzeb emocjonalnych i seksualnych. Dzięki aktywności zawodowej obu płci wejście w związek małżeński nie jest już niezbędne do zapewnienia dalszej egzystencji. Zarówno mężczyzna, jak i kobieta, mogą myśleć o samodzielnym stworzeniu gospodarstwa domowego. W konsekwencji prowadzi to nie tylko do odkładania decyzji o sformalizowaniu związku czy wręcz niezawierania związków małżeńskich, ale również do tworzenia związków nieformalnych i rozpadu już istniejących małżeństw. Coraz częściej jako alternatywę dla tradycyjnego małżeństwa wymienia się związek typu LAT. Skrót ten pochodzi od pierwszych liter angielskiej nazwy: *living apart together*, którą na język polski tłumaczy się jako „bycie osobno razem”. Taki układ polega na oddzielnym mieszkaniu osób będących w związku.

Socjologowie utożsamiają zwiększoną liczbę rozwodów, separacji i związków nieformalnych, z kryzysem patriarchalnej rodziny, sprowadzającym się do niezadowolenia z rodziny „opartej na długookresowym zaangażowaniu jej członków”⁷³. Wraz z rozwojem form opieki społecznej sprawowanej przez państwo (domy opieki, szpitale, systemy emerytalne), dzieci nie są już traktowane przez rodziców jako inwestycja na starość. Dodatkowo minimalizacja wpływów do budżetu domowego, pochodzących z aktywności zawodowej osób nieletnich, przyczyniła się do postrzegania dzieci jako źródła niekończących się wydatków, stąd wiele par nie decyduje się na potomstwo.

⁷² *Ibidem*, s. 387–390.

⁷³ M. Castells, *op.cit.*, s. 183.

Współczesne państwo także odegrało rolę w zmianie modelu i funkcjonowania rodziny. Instytucje publiczne przejęły bowiem na siebie dużą część funkcji wychowawczych oraz rozwinęły ustawodawstwo zapewniające poszanowanie praw dziecka.

Tab. 5. Trendy we współczynnikach rozwodów w krajach rozwiniętych (na 100 małżeństw)

Kraj	1970	1980	1990
Kanada	18,6	32,8	38,3
Czechosłowacja	21,8	26,6	32,0 ^a
Dania	25,1	39,3	44,0
Anglia i Walia	16,2	39,3	41,7 ^a
Francja	12,0	22,2	31,5 ^a
Grecja	5,0	10,0	12,0
Węgry	25,0	29,4	31,0
Włochy	5,0	3,2	8,0

^a 1989

Źródło: M. Castells, *Siła tożsamości*, Warszawa 2009, s. 185.

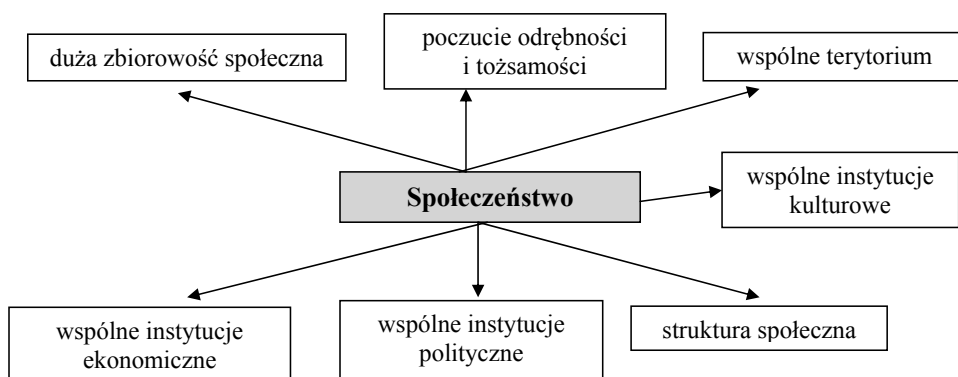
Generalne trendy społeczne wymienione powyżej zauważalne są również w Polsce. W porównaniu z danymi z 1988 roku w 2002 roku liczba małżeństw z dziećmi była wyraźnie mniejsza (6323 tys. małżeństw z dziećmi w 1988 roku i 5860 tys. w 2002 roku). Wzrosła również liczba rodzin małodziejnych. Rodziny z jednym dzieckiem stanowią według danych z 2002 roku 46,9% ogółu rodzin, z dwojgiem dzieci – 36,2%, a rodziny wielodzietne (mające troje i więcej dzieci) – 16,9%. Charakterystyczne przy tym jest, że odsetek rodzin wielodzietnych na wsi jest ponad dwukrotnie wyższy niż w miastach. Dynamicznie zwiększa się również w Polsce liczba rodzin niepełnych z dziećmi do 24 roku życia. W 2002 roku było ich 1 125 tys. (19,4% ogółu rodzin), gdy w 1988 roku – 901 tys. (14% wszystkich rodzin z dziećmi do 24 roku pozostającymi na utrzymaniu rodziców)⁷⁴. Ogółem rodzin w Polsce w 2002 roku było 10 458 tys.

⁷⁴ Konferencja *Polska Rodzina – wyzwania, działania, perspektywy*. Materiały informacyjne, http://www.unic.un.org.pl/rok_rodziny/mi_informacja.php, dostęp: 11.09.2011 r. oraz dane z „Małego Rocznika Statystycznego” 2011.

VII. SPOŁECZEŃSTWO I JEGO STRUKTURA

Społeczeństwo i struktura społeczna

Przedstawiono już kilka rodzajów **zbiorowości społecznych**, czyli grup osób znajdujących się w jednym miejscu w danym czasie, między którymi dochodzi do interakcji społecznych – grupa społeczna czy rodzina to jedno z nich. Dużą, historycznie uformowaną zbiorowością społeczną, mającą poczucie odrębności, zamieszkującą dane terytorium, którą łączą wspólne instytucje kulturowe, polityczne i ekonomiczne, jest **społeczeństwo**.

Rys. 9. Cechy społeczeństwa

Źródło: opracowanie własne.

Każde społeczeństwo składa się z mniejszych zbiorowości, tzn. że ma charakter morficzny – posiada własną strukturę wewnętrzną. Atrybutem społeczeństwa jest zatem **struktura społeczna**. Definicja słownikowa określa strukturę jako układ pewnych elementów i powiązań między nimi. W przypadku struktury społecznej będzie to zatem sposób ułożenia relacji pomiędzy wszystkimi częściami składającymi się na społeczeństwo. W literaturze

przedmiotu pojęcie struktury społecznej używane jest w dwóch znaczeniach: statystycznym i socjologicznym.

W **sensie statystycznym** jest to skład ludności, wyróżniony ze względu na pewną cechę. W tym znaczeniu można mówić o **strukturze demograficznej** (np. stosunki ilościowe między osobami danej płci czy grupami osób w pewnym wieku), **strukturze ekologicznej** (stosunki ilościowe między osobami mieszkającymi w miastach i na wsi) czy **strukturze wyznaniowej** (stosunki ilościowe między wyznawcami poszczególnych religii)⁷⁵.

Struktura społeczna w **sensie socjologicznym** nie ogranicza się do wyliczenia stosunków ilościowych między różnymi kategoriami ludzi, lecz wskazuje relacje zachodzące między tymi elementami. Jako części społeczeństwa wskazuje się: rodziny, kręgi rówieśnicze, społeczności lokalne, grupy społeczno-zawodowe, klasy społeczne, warstwy społeczne, instytucje polityczne, wspólnoty religijne oraz role społeczne pełnione przez jednostki. Relacje między nimi wyznacza system społecznych zależności i dystansów, czyli stopień postrzeganej odległości między elementami społeczeństwa⁷⁶. Ludzie oceniają, że jednostki i grupy społeczne w sensie socjologicznym nie są sobie równe (tzw. **nierówności społeczne**)⁷⁷.

Nierówności społeczne charakterystyczne są dla każdego społeczeństwa, jednak ich skala odgrywa kluczową rolę w kontekście analizowania stabilności ładu politycznego państw. Duże nierówności, naruszające społeczne poczucie sprawiedliwości, prowadzą bowiem do niestabilności systemu politycznego. Gdy ludzie uważają występujące w społeczeństwie nierówności za niesprawiedliwe, cofają swoją legitymizację dla panującego ładu. Z tego powodu uznaje się, że podstawą stabilnej demokracji jest rozbudowana klasa średnia⁷⁸.

Jednostki i grupy zajmują różne **pozycje społeczne**. Różnice mogą wynikać z wieku, wykształcenia, wykonywanego zawodu czy posiadanego majątku. Socjologowie wyznaczają wiele takich wymiarów zróżnicowania społecznego, na ich podstawie można dokonać **stratyfikacji społecznej**, czyli podziału społeczeństwa na pewną liczbę grup, uszeregowanych wedle relacji wyższości i niższości (np. ze względu na dostęp jednostek i grup do władzy)⁷⁹. Jednak nie każda różnica społeczna prowadzi do stratyfikacji społecznej, na przykład różnice w kolorze oczu nie niosą za sobą konsekwencji społecznych – nie wyznaczają określonych ról społecznych i nie prowadzą do podziałów. Do podstawowych wymiarów zróżnicowania społecznego, które prowadzą do stratyfikacji społecznej, zalicza się obecnie: zawód, wykształcenie, dochód, władzę.

W socjologii powszechnie odróżnia się mikrostruktury i makrostruktury. **Mikrostruktura** to układ pozycji i ról jednostek w małych grupach społecz-

⁷⁵ S. Ossowski, *O strukturze społecznej*, Warszawa 1982, s. 11.

⁷⁶ *Ibidem*, s. 15–16.

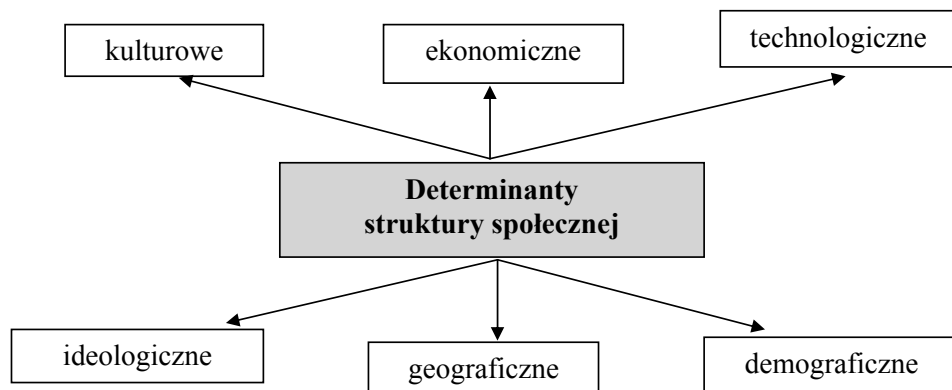
⁷⁷ P. Sztompka, *op.cit.*, s. 337.

⁷⁸ E. Wnuk-Lipiński, *Socjologia życia publicznego*, Warszawa 2008, s. 54–76.

⁷⁹ P.A. Sorokin, *Ruchliwość społeczna*, Warszawa 2009, s. 15.

nych. Jest to sieć powiązań, opierająca się na bezpośrednich interakcjach zachodzących między jednostkami, która dla socjologa nie jest już bardziej redukowalna. **Makrostruktura** nie stanowi sumy mikrostruktur. Jest zjawiskiem odmiennym jakościowo, oznaczającym układ klas, warstw, grup zawodowych i wyznaniowych, narodów oraz wzajemnych relacji między nimi⁸⁰.

Struktura społeczna jest zmienna – podczas gdy jedne jej elementy powstają, inne rozpadają się. Współczesne społeczeństwa w związku z coraz większym zróżnicowaniem grup społecznych, mnogością występujących zawodów oraz rozwojem technologii, mają coraz bardziej złożone struktury społeczne. W społeczeństwach pierwotnych zróżnicowanie społeczne praktycznie nie istniało – dzisiaj jest bardzo duże.

Rys. 10. Rodzaje determinantów struktury społecznej

Źródło: opracowanie własne.

Ta różnorodność współczesnych społeczeństw i ich skomplikowane struktury wewnętrzne wpływają na sposoby uprawiania polityki. W takich warunkach konieczna jest bowiem współpraca między poszczególnymi segmentami społeczeństwa. Coraz częściej do analizy procesów współczesnego sprawowania polityki używa się modeli sieciowych, a pojęcie „rządu” (ang. *government*) zastępuje się pojęciem „rządzenia” (ang. *governance*). Załamują się klasyczne podziały na rządzących i rządzonych⁸¹. Państwo postrzegane jako główny sprawca procesów społeczno-ekonomicznych traci na znaczeniu, zaś odpowiedzialni za te procesy są nieuchwytni (międzynarodowe korporacje, ruchy społeczne itp.). Popularność zyskują modele teoretyczne, takie jak wielopoziomowego zarządzania czy społeczeństwa sieciowego. Wynika to z przekonania, że dotychczasowe teorie władzy nie są wystarczające do opisu rzeczywistości

⁸⁰ J. Błuszkowski, *Struktura społeczna*, Warszawa 1996, s. 8–9.

⁸¹ Vide: G. Rydlewski, *Rządzenie w świecie megazmian*, Warszawa 2009, s. 16 i n. oraz Y. Papadopoulos, *Populizm, demokracja i współczesny model rządzenia*, w: *Demokracja w obliczu populizmu*, red. Y. Meny i Y. Surel, Warszawa 2007, s. 96.

politycznej⁸². Analiza zmian w strukturach społecznych będzie więc także istotnym przedmiotem badań nauki o polityce. Jednocześnie należy pamiętać, że „miejsce zajmowane przez jednostkę w strukturze w istotnym stopniu warunkuje jej zachowania (lub ich brak) w życiu publicznym”⁸³.

Tym, co determinuje kształt struktury społecznej, są m.in. czynniki: **kulturowe** (wzorce norm kulturowych), **ekonomiczne** (model gospodarowania, społeczny podział pracy), **demograficzne** (potencjał ludnościowy, skład ze względu na płeć, wiek), **geograficzne** (rozmiar i ukształtowanie terenu, klimat, zasoby bogactw naturalnych), **ideologiczne** (sposób postrzegania społeczeństwa, jego funkcji i struktury), **technologiczne** (stan techniki, wynalazczości).

Klasy i warstwy społeczne

Ujęciem stratyfikacji społecznej, które odegrało istotną rolę w historii (szczególnie przed rokiem 1989), jest koncepcja podziałów społecznych niemieckiego filozofa **Karola Marksa** (1818–1883). Marks, znany jako ojciec komunizmu, uważał, że społeczeństwa dzielą się na dwie przeciwstawne sobie **klasy**: posiadającą środki produkcji burżuazję i nieposiadający ich proletariat. Klasa w ujęciu Marksa to grupa osób wyróżniająca się rolą i miejscem w systemie produkcji, stosunkiem do własności środków produkcji oraz udziałem w podziale bogactwa. Marks widział strukturę społeczną jednowymiarowo, tzn. w jego opinii wszystkie podziały społeczne były jedynie konsekwencją podstawowego podziału na klasy społeczne. Odmienności interesów ekonomicznych między klasami prowadzą do tego, że różnią się one również **świadomością**. Obecnie termin „klasa społeczna” używany jest najczęściej jedynie do opisu poziomu zróżnicowania społecznego w płaszczyźnie ekonomicznej⁸⁴.

Nieco inaczej widział podziały społeczne młodszy o blisko pół wieku od Marksa niemiecki socjolog, historyk, ekonomista, prawnik, religioznawca i teoretyk polityki – **Max Weber** (1864–1920). Weber dostrzegł, że przestrzeń społeczna nie polaryzuje się na dwie przeciwstawne klasy, jak widział to Marks. Wręcz przeciwnie, powstają nowe kategorie społeczne (zbiory ludzi). Niemiecki socjolog doszedł do wniosku, że nierówności społeczne są rezultatem walki nie tylko o dobra materialne, ale i niematerialne. Wyróżnił trzy płaszczyzny zróżnicowania społecznego: **ekonomiczną**, **prestiżu** i **polityczną**⁸⁵.

Pierwsza z nich odpowiadała podziałowi na **klasy**, druga – na **stany**, trzecia – na **partie**. Weber widział więc klasy społeczne jedynie w odniesieniu

⁸² Vide: G. Rydlewski, *op.cit.*, s. 11–12.

⁸³ E. Wnuk-Lipiński, *op.cit.*, s. 53.

⁸⁴ B. Szacka, *op.cit.*, s. 286–288.

⁸⁵ *Ibidem*, s. 288–291 oraz M. Weber, *Klasy, stany, partie – podział władzy w obrębie wspólnoty*, w: *Elementy teorii socjologicznych...*, s. 415–428.

do interesów gospodarczych – nie tworzyły one żadnej zbiorowości i poczucia wspólnoty. Przynależność do klas była zależna od szans na rynku pracy. Weber uważał, że pozycja na nim zależy nie tylko od zamożności osoby, ile od jej kwalifikacji i wykształcenia. Przynależność stanowa wiązała się z określonym stylem życia, od którego z kolei zależał **poziom uznania (prestż)** ze strony otoczenia. Podział na partie wiązał się z dostępem jednostek do **władzy**. Zdaniem Webera dopiero kombinacja tych trzech płaszczyzn (ekonomicznej, prestiżu i politycznej) określa miejsce jednostki w strukturze społecznej. Dlaczego parwienusz, który wygrał milion euro, nigdy nie będzie postrzegany przez arystokrację za równego, skoro jest równie bogaty? Otóż dlatego, że liczy się nie tylko pozycja jednostki na płaszczyźnie ekonomicznej, ale i stanowej. Przepaści między stylem życia arystokracji a stylem życia wzbogaconego nagle parwienusza nie zlikwiduje nawet najwyższa wygrana.

W rozwiniętych opisach struktury społecznej stosuje się pojęcie **warstwy społecznej**, która – podobnie jak klasa społeczna – nie jest jednoznacznie rozumiana w naukach społecznych. W pierwszym znaczeniu zakłada się, że klasy nie są jednolite, a warstwy stanowią ich części. W drugim znaczeniu są to kategorie społeczno-zawodowe, wyodrębnione ze względu na miejsce i rolę w społeczeństwie oraz charakter pracy. W trzecim znaczeniu jest to grupa ludzi żyjących w podobnych warunkach, tworząca wspólnotę obyczajów i stylu życia (np. młodzież, emeryci).

Schematy struktury społecznej

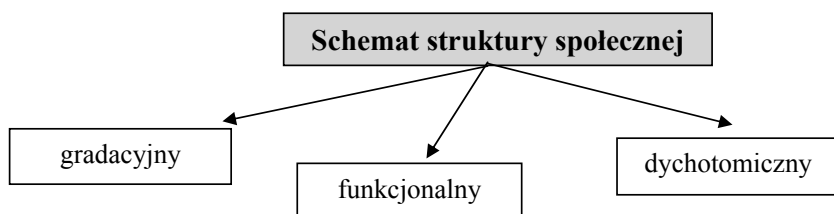
Strukturę społeczną, a tym samym społeczeństwo, można postrzegać na kilka sposobów. Przejdźmy więc do zintegrowania powyższych poglądów w postaci omówienia **schematów struktury społecznej**.

Jednym z ujęć struktury społecznej jest **koncepcja funkcjonalna**, która wiąże się z teorią funkcjonalną społeczeństwa. Teoria ta postrzega społeczeństwo jako system – całość, zbudowaną z wzajemnie powiązanych i zależnych od siebie elementów. Dzięki funkcjonowaniu poszczególnych części społeczeństwo trwa i rozwija się. Według niektórych zwolenników tej koncepcji społeczeństwo jest wręcz niepodzielną całością, nieredukowalną do elementów składowych. Wkład w rozwój teorii funkcjonalnej wnieśli przede wszystkim amerykańscy socjologowie **Robert Merton** (1910–2003) oraz **Talcott Parsons** (1902–1979). Zajmowali się oni m.in. ładem i równowagą elementów w strukturze systemu oraz funkcjami, jakie te elementy pełnią. Ich zdaniem mogą to być zarówno funkcje podtrzymujące sprawne działanie całości, jak i działania o **charakterze dysfunkcyjnym**, czyli dewiacyjnym. Społeczeństwo według funkcjonalistów ulega **ewolucji**, polegającej na powstawaniu nowych podsystemów (ról, pozycji, instytucji), które zapewniają prawidłowe funkcjonowanie społeczeństwa i umożliwiają dostosowanie się do wymogów rzeczywistości.

Funkcjonalny charakter struktury społecznej to zatem system stosunków i wzajemnych zależności, wynikających z podziału funkcji i wymiany usług. Tak naprawdę pojawił się już w pracach Platona i Arystotelesa (IV w. p.n.e.). Platon dzielił idealne państwo na władców-filozofów, strażników, rolników i rzemieślników; Arystoteles – na urzędników, wojowników, sędziów, kapłanów, rolników, kupców, rzemieślników. Wszystkie te grupy były niezbędne do prawidłowego funkcjonowania całego społeczeństwa⁸⁶.

Schemat funkcjonalny opiera się na **integracyjnej koncepcji społeczeństwa**, czyli strukturze harmonijnej i utrzymywanej w równowadze. Odmienny charakter ma **konfliktowa teoria społeczeństwa**, która zakłada, że społeczeństwo składa się z wzajemnie zwalczających się grup, dążących do dominacji. Konflikt postrzegany jest jako czynnik zmian społecznych. Teoria konfliktowa leży u podłoża **dychotomicznego schematu struktury społecznej**, tzn. odzwierciedlającego biegunowy podział społeczeństwa na dwie przeciwstawne sobie grupy. Dychotomiczne ujmowanie struktury społecznej było charakterystyczne m.in. dla Karola Marksa.

Trzeci schemat struktury społecznej – **gradacyjny** – charakteryzuje się hierarchicznym ułożeniem struktury społecznej, w której poszczególne grupy ludzi zajmują pozycje społeczne według stopnia natężenia danej cechy, np. wykształcenia, prestiżu, majątku.

Rys. 11. Rodzaje schematów struktury społecznej

Źródło: opracowanie własne.

⁸⁶ J. Błuszkowski, *op.cit.*, s. 13–17.

VIII. RUCHLIWOŚĆ SPOŁECZNA

Ruchliwość społeczna i jej rodzaje

Struktura społeczna jest zmienna – w każdym społeczeństwie zachodzi przecież zjawisko przemieszczania się jednostek i grup. W socjologii tę mobilność nazywa się **ruchliwością społeczną**⁸⁷. Tak jak struktura społeczna wpływa na ład polityczny (warunkuje relacje między poszczególnymi grupami w społeczeństwie, jest źródłem kształtowania się różnych interesów społecznych), tak i ruchliwość w jej obrębie może być przyczyną ważnych zjawisk w sferze politycznej.

Ruchliwość społeczna może mieć kilka wymiarów. Gdy do przemieszczania się jednostek i grup dochodzi w obrębie tego samego poziomu hierarchii w strukturze społecznej, mówimy o **ruchliwości poziomej (horyzontalnej)**. Najczęściej występuje ona w związku ze zmianą miejsca zamieszkania (przemieszczanie się terytorialne) bądź zmianą pracy, które nie skutkuje inną pozycją w strukturze społecznej. Przykładem może być urzędniczka, która rozpoczyna pracę w nowym banku, nie zmieniając przy tym stanowiska. Inną egzemplifikacją ruchliwości poziomej, podawaną przez Pitrima Sorokina, może być zmiana grupy religijnej z babtystów na metodystów w USA⁸⁸.

Z punktu widzenia funkcjonowania systemu politycznego istotną rolę odgrywa ruchliwość terytorialna. Klasyczną zasadą w politologii jest, że jednostki krócej związane z danym regionem (mniej zasiedziałe) relatywnie częściej oddają głos na ugrupowania centrolewicowe. Schemat ten widoczny jest do pewnego stopnia w Polsce, gdzie tereny tzw. Ziemi Odzyskanych, zamieszkałe przez ludność charakteryzującą się większym rozluźnieniem więzi społecznych,

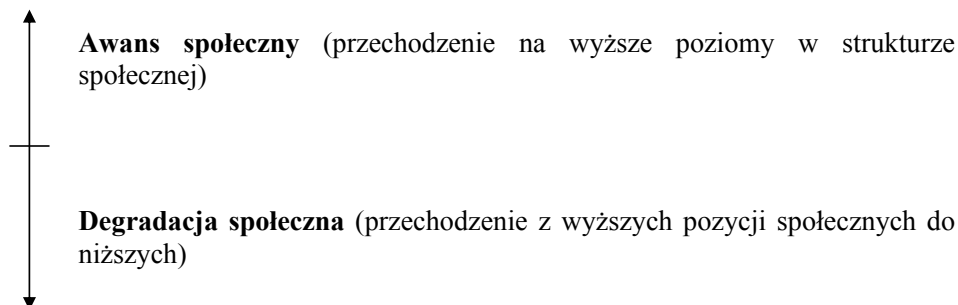
⁸⁷ Pitrim A. Sorokin (1889–1968), amerykański socjolog pochodzenia rosyjskiego, definiuje ruchliwość społeczną jako „zjawisko przemieszczania się jednostek w przestrzeni społecznej”. Rozwijając definicję przedstawia ją jako „każde przemieszczanie jednostki lub obiektu społecznego czy wartości społecznej – wszystkiego co stworzyła lub zmodyfikowała ludzka aktywność – z jednej pozycji społecznej na inną”. *Vide*: P.A. Sorokin, *op.cit.*, s. 7 i 131.

⁸⁸ *Ibidem*, s. 131.

mniejszą kontrolą społeczną nad przestrzeganiem systemów normatywnych, historycznie krócej zamieszkująca te ziemie, wykazuje częstszą niż inne regiony kraju chęć głosowania na partie i kandydatów lewicowych i liberalnych⁸⁹.

Ruchliwość społeczna może również przebiegać w **płaszczyźnie pionowej (wertikalnej)** i występuje wtedy, gdy dochodzi do zmiany pozycji w strukturze społecznej. Kierunek tych zmian może przybierać charakter ruchu w górę (wówczas mówimy o **awansie społecznym**) lub w dół (co oznacza **degradację społeczną**)⁹⁰.

Ruchliwość można badać na poziomie jednostkowym (zajmujemy się awansem bądź degradacją społeczną jednostki) lub na poziomie grupowym (sprawdzamy ruchliwość pionową i poziomą całych grup społecznych). Mówimy wówczas odpowiednio o **ruchliwości jednostkowej i grupowej**. Przykładem ruchliwości jednostkowej może być awans osoby ze stanowiska szeregowego pracownika zakładu na stanowisko kierownicze, a przykładem ruchliwości grupowej – awans mieszczaństwa w strukturze społecznej w związku z rozwojem społeczeństw przemysłowych.

Rys. 12. Ruchliwość wertykalna

Źródło: opracowanie własne.

Ruchliwość jednostek i grup jest rozłożona w czasie. W wyniku własnej, ciężkiej pracy jednostka może zająć wyższą pozycję w strukturze społecznej. Taki awans w ciągu jednego pokolenia nazywamy ruchliwością **wewnątrz-pokoleniową**. Jeżeli jednostka zajmie wyższą pozycję niż mieli jej rodzice, wtedy mówimy, że doszło do **ruchliwości międzypokoleniowej**.

Przyczyny i konsekwencje ruchliwości społecznej

Spółeczeństwa mogą charakteryzować się różnym stopniem ruchliwości społecznej. Istnieją takie, w których jest ona bardzo duża. Nazywamy je wów-

⁸⁹ Vide: M. Kowalski, *Geografia wyborcza Polski. Przestrzenne zróżnicowanie zachowań wyborczych Polaków w latach 1989–1998*, Warszawa 2000, s. 107.

⁹⁰ P.A. Sorokin, *op.cit.*, s. 10–12, 131–133.

czas **społeczeństwami otwartymi**. Należą do nich zwłaszcza społeczeństwa postindustrialne, w których obywatele mają duże możliwości zmiany miejsca zamieszkania, zakładu pracy, awansu w strukturze wykształcenia, prestiżu czy dochodów i chętnie z opcji tych korzystają. Przeciwnieństwem są **społeczeństwa zamknięte**, gdzie istnieje bardzo wiele barier blokujących pionową i poziomą ruchliwość społeczną. Bariery te mogą mieć charakter prawny, kulturowy czy polityczny. Przykładem społeczeństwa zamkniętego może być kastowy system Indii czy społeczeństwa feudalne.

Społeczeństwo otwarte według Karla Poppera

Inną charakterystykę społeczeństwa otwartego podał Karl Popper w książce *Społeczeństwo otwarte i jego wrogowie*. Jego zdaniem społeczeństwo otwarte to takie, w którym jednostka ma prawo do osobistych decyzji, nie jest skrepowana przez wspólnotę. Wyróżnikiem społeczeństwa otwartego jest równość wszystkich ludzi i możliwość swobodnej oceny, krytyki i kontroli poczynań władzy. Społeczeństwo charakteryzuje się pluralizmem i wielokulturowością, a zmiana elit władzy następuje w wyniku demokratycznych procedur.

Poszczególne warstwy społeczne także mogą różnić się stopniem ekskluzywności, to znaczy ostrością kryteriów i procedur przy dopuszczaniu nowych członków do grupy zawodowej. Aby wykonywać zawód lekarza czy prawnika należy spełnić większą liczbę określonych kryteriów, niż ubiegając się o pracę w charakterze roznosiela ulotek.

Stopień ruchliwości społecznej zależy od wielu determinantów. Generalnie można je podzielić na jednostkowe i społeczne. Determinanty jednostkowe to **cechy samych jednostek i ich rodziców**. Niektóre osoby są bardziej utalentowane i pracowite, dzięki czemu mają większe możliwości awansu społecznego. Szanse na awans zależą jednak w dużym stopniu także od warunków, które stwarza państwo i społeczeństwo, czyli od determinantów społecznych. Zaliczmy do nich **system norm nieformalnych i prawnych**, które instytucjonalizują strukturę społeczną.

Jak zauważa polski socjolog Piotr Sztompka, **ruchliwość społeczna to również obszar, na którym szczególnie ostro ujawniają się występujące w danym społeczeństwie stereotypy, przesady i praktyki dyskryminujące**⁹¹. Mogą one prowadzić do wykluczenia jakiejś grupy z możliwości awansu czy nawet podjęcia danej pracy. Obiektem takiej dyskryminacji stają się czasami kobiety, którym utrudnia się awans zawodowy wyłącznie ze względu na płeć.

Odcięcie od niektórych kanałów ruchliwości społecznej przyczynia się do tworzenia **kanałów alternatywnych**, czyli zastępczych dróg możliwości awansu społecznego. Przez wieki taką „windą” awansu była armia, w której dzięki sukcesom militarnym dzielny żołnierz, niezależnie od swojego statusu społecznego, mógł zostać dowódcą. Możliwość awansu dawał również kościół, w którym biskupami i kardynałami mogli zostać nawet ludzie wywodzący

⁹¹ P. Sztompka, *op.cit.*, s. 343.

się z plebsu⁹². Z kolei w Stanach Zjednoczonych taką drogą dla dyskryminowanej czarnej mniejszości stał się sport. Powyższe kanały awansu są do dziś społecznie i kulturowo akceptowane. Mogą jednak pojawiać się również nielegalne metody awansu społecznego, na przykład związane z działalnością przestępczą. W taki właśnie sposób można tłumaczyć większą przestępczość wśród mniejszości etnicznych w niektórych krajach⁹³.

Z powodu trudności w dostępie do wyższych pozycji w strukturze społecznej, współczesne państwa prowadzą czasem politykę wspierania grup wykluczonych. Jednym z bardziej znanych przykładów „pozytywnej dyskryminacji” były tzw. **punkty za pochodzenie w PRL** (Polska Rzeczpospolita Ludowa)⁹⁴ czy **akcja afirmacyjna w USA**. Dodatkowe punkty przyznawano kandydatom podczas egzaminów wstępnych na studia za to, że wywodzili się z rodzin chłopskich i robotniczych. W ten sposób państwo – ze względów ideologicznych i politycznych – starało się zwiększyć liczbę osób ze wspomnianych środowisk w ogólnej liczbie studentów. Natomiast akcja afirmacyjna jest praktyką stosowaną w postępowaniu rekrutacyjnym na studia w USA, która polega na utrzymywaniu osobnej puli miejsc dla czarnoskórych. Ma to zwiększyć ich liczbę wśród studentów uczelni wyższych⁹⁵.

Wybrane historyczne przykłady ruchliwości społecznej

Przykłady ruchliwości społecznej można przedstawiać w nieskończoność, może jej bowiem podlegać każdy człowiek. Przykładem awansu społecznego jednostki może być historia życia Lecha Wałęsy (ur. 1943), który będąc na początku swojego życia zawodowym elektrykiem okrętowym, został Prezydentem Rzeczypospolitej Polskiej. Jest to dobitny przykład awansu wewnątrzpokoleniowego.

Momentem dużej ruchliwości społecznej w najnowszych dziejach Polski były lata 40., 50. i 60. XX wieku. W wyniku II wojny światowej oraz objęcia władzy przez komunistów doszło do gwałtownych zmian w strukturze społecznej kraju. W latach 1945–1950 miejsce zamieszkania zmieniło ok. 33%

⁹² P.A. Sorokin, *op.cit.*, s. 160–164.

⁹³ P. Sztompka, *op.cit.*, s. 343–344.

⁹⁴ Wprowadzono je po buncie młodzieży z marca 1968 r.

⁹⁵ W kontekście debaty o tzw. pozytywnej dyskryminacji interesująca sytuacja miała miejsce w Szwecji, gdzie w 2010 r. ministerstwo nauki i szkolnictwa wyższego podjęło decyzję o zakończeniu programu akcji afirmacyjnej na uczelniach po tym, jak została ona oprotestowana przez kobiety. Program, pomyślany jako wsparcie równowagi płci, doprowadził do tego, że na niektóre kierunki nie dostawały się kobiety z lepszymi wynikami, gdyż ich miejsca na mocy parytetu zajmowali mężczyźni, którzy uzyskali niższą punktację. K. Zawidzka, *Dyskryminacja w Europie*, http://www.rfi.fr/actupl/articles/121/article_9617.asp, dostęp: 7.08.2011 r.

społeczeństwa. Było to konsekwencją powojennych zmian granic i zniszczeń wojennych. Jednocześnie władza ludowa rozpoczęła politykę likwidacji prywatnej własności środków produkcji. Zniknęły więc klasy posiadaczy wielkich majątków ziemskich i właścicieli środków produkcji, zaś kontrola handlu i rzemiosła ograniczyła liczebność klasy średniej. Industrializacja doprowadziła do zwiększenia liczby robotników i mieszkańców miast, masowo zasilanych przez siłę roboczą wywodzącą się z miasteczek i wsi, a to oznaczało dużą ruchliwość społeczną. Zmiany w strukturze społecznej odgrywają istotną rolę z punktu widzenia ładu politycznego, gdyż w efekcie tych przemian artykułowane są nowe żądania i zachodzi potrzeba reprezentowania nowych interesów społecznych.

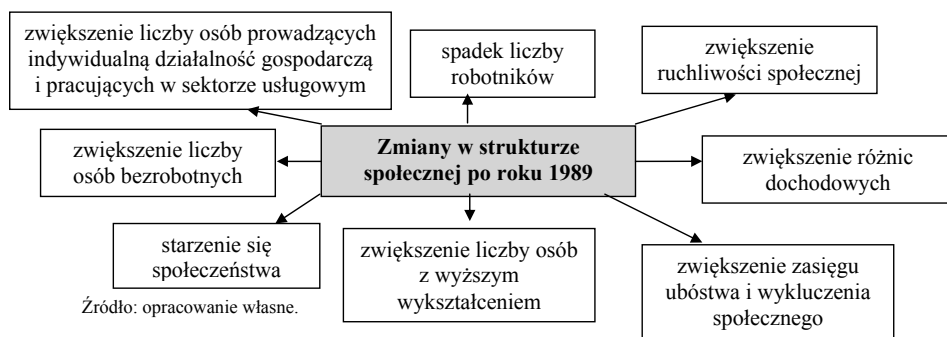
Innym historycznym okresem znacznej ruchliwości społecznej był proces industrializacji Europy Zachodniej w XIX wieku. Przechodzenie od społeczeństw przedprzemysłowych do industrialnych spowodowało ogromny ruch osób szukających pracy w fabrykach i uciekających od coraz mniej opłacalnej pracy na roli. Proces industrializacji połączony z kapitalizmem otworzył drogę wielu osobom do awansu społecznego. Jednocześnie był jedną z przyczyn kształtowania się w Europie ugrupowań agregujących i artykułujących interesy robotników.

Przykładem społeczeństwa o małej ruchliwości społecznej był system kastowy w Indiach. System ten ograniczał swobodę zawierania małżeństw, wykonywania niektórych zawodów i częściowo awansu zawodowego, a tym samym – majątkowego. Istniały bowiem rodzaje aktywności zakazane dla niektórych kast. Przynależność do kasty nabywało się nie poprzez małżeństwo, zasługi czy majątek, ale przez urodzenie. System kastowy w Indiach był sformalizowany przez zespół przepisów religijnych i zwyczajowych, a do 1947 roku nawet przez system prawny. Obecnie kastowość traci na znaczeniu. Przykład ten pokazuje jednak, że nie tylko zmienność struktury społecznej jest ważnym źródłem uwarunkowań dla funkcjonowania systemu politycznego, ale także jej trwałość, która tworzy system ideologicznego środowiska, ograniczającego pojawianie się pewnych kwestii na agendzie politycznej i utrzymującego konkretny kształt ładu politycznego.

IX. STRUKTURA SPOŁECZNA SPOŁECZEŃSTWA POLSKIEGO

Wpływ zmian w Polsce po roku 1989 na strukturę społeczną

W Polsce końca lat 80. i początku lat 90. XX wieku transformacja sprostawała się nie tylko do przemian o charakterze politycznym i gospodarczym, które w największym możliwym skrócie polegały na przejściu od państwa realnego socjalizmu (opartego o gospodarkę centralnie sterowaną, w którym władze państwowe decydują co, ile, jak i dla kogo ma być produkowane) do demokracji parlamentarnej o gospodarce wolnorynkowej. **Zmiany ekonomiczne i polityczne miały również wpływ na strukturę społeczną społeczeństwa polskiego.**

Rys. 13. Zmiany w strukturze społecznej Polski po 1989 roku

Źródło: opracowanie własne.

Transformacja gospodarcza, dzięki zmianom prawnym i powstaniu rynku kapitałowego, doprowadziła do rozwoju prywatnej przedsiębiorczości. W efekcie reform systemu prawa doszło do **zwiększenia liczby osób prowadzących działalność gospodarczą na własny rachunek**. Jednocześnie rozpoczęto proces zmian struktury własnościowej w polskiej gospodarce, dążąc do zmniejsz-

szenia udziału sektora publicznego w produkcji i usługach. Już w 1993 roku udział sektora prywatnego w PKB (produkcie krajowym brutto) oraz liczba osób zatrudnionych w tym sektorze przekraczała 50%. **Dynamicznie rozwijały się grupy społeczno-zawodowe właścicieli przedsiębiorstw i osób zatrudnionych „w usługach”.** Coraz więcej osób znajdowało pracę nie u państwowego, lecz u prywatnego przedsiębiorcy. **Od początku lat 90. zmniejsza się również liczba robotników i rolników⁹⁶.**

Zmiana modelu gospodarki i przemiany ideologiczne oznaczały również odmienne podejście do uprzywilejowanego dotąd **przemysłu ciężkiego i wydobywczego** (huty, kopalnie) oraz skupionej tam wielkoprzemysłowej klasy robotniczej. Spowodowało to m.in. pogorszenie sytuacji materialnej pracowników, wzrost bezrobocia oraz zmniejszenie zatrudnienia w tych sektorach gospodarki. Przemiany doprowadziły także do **zwiększenia różnic dochodowych w strukturze społecznej między pracownikami umysłowymi a fizycznymi** (na korzyść tych pierwszych). Z kolei wzrost znaczenia wykształcenia w nowoczesnej gospodarce odbił się korzystnie na zarobkach specjalistów. To również **stworzyło większą presję wśród młodych obywateli na zdobycie wyższego wykształcenia.**

Zmiany w strukturze zarobkowej nie wpłynęły jednak znacząco na hierarchię zawodów uznawanych za prestiżowe. **Nadal wysokim poważaniem cieszy się zawód strażaka, górnika, pielęgniarzki czy robotnika wykwalifikowanego.**

Po roku 1989 pojawiła się masowo kategoria społeczna, jaką stanowiły **osoby bezrobotne.** Wcześniej również istniało zjawisko bezrobocia, w dużej mierze miało ono jednak charakter **ukryty**, tzn. polegało na zatrudnianiu w zakładach pracowników ponad racjonalne potrzeby danego przedsiębiorstwa. Wraz z przechodzeniem miejsc pracy w prywatne ręce zmniejszano nieracjonalne ekonomicznie przerosty zatrudnienia, co prowadziło do zwiększenia rzeszy bezrobotnych. Część bezrobocia była jednak efektem nieskutecznej polityki państwa w momencie reform ustrojowych i gospodarczych. **Największe bezrobocie dotknęło kobiety oraz osoby słabiej wykwalifikowane i wykształcone.** Ci, którzy byli lepiej wykształceni odnajdywali się na rynku, często jednak poza wyuczonymi zawodami. W coraz większym stopniu bezrobocie zaczęło dotyczyć **osób młodych.** Reformy gospodarcze doprowadziły także do zwiększenia ukrytego bezrobocia na wsi. Wynikało to ze zwalniania – w związku z likwidacją zakładów pracy – osób mieszkających na wsi, ale zatrudnionych wcześniej w przemyśle, które wracały do pracy w gospodarstwach rolnych. Jednym z efektów rosnącego bezrobocia, ale także spadku dochodów części gospodarstw domowych, był **wzrost grupy osób, które popadły w stan ubóstwa.**

W wyniku transformacji politycznej zmieniły się również warunki dostępu do władzy. Awans w strukturze politycznej przestał być zależny od „organów

⁹⁶ B. Szacka, *op.cit.*, s. 328.

przodującej siły narodu” – Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej. W większym stopniu zaczął być zależny od rzeczywistych kompetencji kandydata.

W Polsce po roku 1989 zauważalna jest tendencja polegająca na **stopniowym starzeniu się społeczeństwa**. Zmniejszyła się liczba osób w wieku przedprodukcyjnym, zwiększył – udział osób w wieku poprodukcyjnym.

W efekcie transformacji **zwiększyła się także nieco ruchliwość społeczna**, zarówno wewnątrzpokoleniowa, jak i międzypokoleniowa. Nie zmieniła się natomiast w sposób zauważalny **struktura narodowościowa i wyznaniowa** (z zastrzeżeniem, że zmniejszyło się uczestnictwo w praktykach religijnych).

Współczesna struktura społeczna społeczeństwa polskiego

Według danych „Małego Rocznika Statystycznego” z 2010 roku w Polsce w 2009 roku mieszkało **38 136 tys. osób**, co stawia nas na 32. miejscu na świecie i 8. w Europie. Spośród mieszkańców Polski (według danych z 2002 roku) **96,7% deklaruje narodowość polską**. Najliczniejszymi mniejszościami narodowymi w Polsce według Narodowego Spisu Powszechnego z 2002 roku są **Niemcy** (152,9 tys.), **Białorusini** (48,7 tys.) i **Ukraińcy** (31 tys.). Średnia gęstość zaludnienia wynosi **122 osoby na 1 km² powierzchni kraju**. **Ludność miejska stanowi obecnie ok. 61% mieszkańców kraju, wiejska – 39%**. Ponad połowa Polaków (59,2%) zamieszkuje w swojej miejscowości od urodzenia. Od 1989 roku miejsce zamieszkania zmieniło 10,5% ludności. Większość Polaków, która obecnie mieszka w innym miejscu niż to, w którym przyszła na świat, zmieniła zamieszkanie przed 1988 roku⁹⁷. Ruchliwość pozioma w Polsce jest więc niewielka.

W sferze wyznania **najliczniejsi w Rzeczypospolitej są członkowie Kościoła Katolickiego** – w 2008 roku w obrządku łacińskim było ochrzczonych 33 693 tys. osób. Drugim co do liczebności wyznawców jest Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny (504 tys. wyznawców), trzecim – Związek Wyznania Świadków Jehowy (127 tys. wyznawców), kolejnymi Kościół Ewangelicko-Augsburski (75 tys. wyznawców) oraz Kościół Greckokatolicki (55 tys. wyznawców)⁹⁸.

W Polsce żyje o ponad 1 mln więcej kobiet niż mężczyzn, co jest efektem m.in. dłuższej średniej życia płci żeńskiej. Kobiety w Polsce żyją przeciętnie prawie 10 lat dłużej niż mężczyźni (szacuje się, że przeciętny wiek dziewczynki urodzonej w 2009 roku wyniesie 80,1 roku, a chłopca – 71,5 roku)⁹⁹.

⁹⁷ Wyniki Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2002, http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbr/gus/PUBL_raport_z_wynikow_nsp_ludnosci_i_mieszkan_2002.pdf, dostęp: 6.06.2011 r.

⁹⁸ „Mały Rocznik Statystyczny” 2010, s. 130.

⁹⁹ *Ibidem*, s. 128.

Mapa 1. Gęstość zaludnienia w 2002 roku

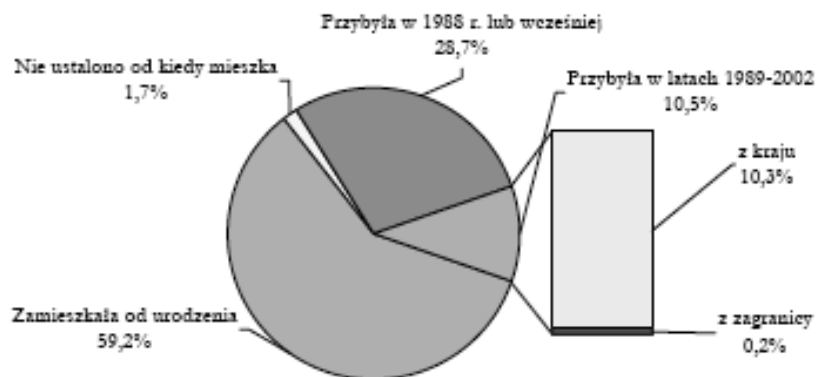
Źródło: Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2002, http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/PUBL_raport_z_wynikow_nsp_ludnosci_i_mieszkan_2002.pdf, dostęp: 6.06.2011 r.

Tab. 6. Ludność w wieku 15 lat i więcej według poziomu wykształcenia w latach 1988 i 2002

Poziom wykształcenia	1988		2002		1988=100	mężczyźni		kobiety	
	w tys.	w ods.	w tys.	w ods.		1988	2002	1988	2002
Ogółem	28269,1	100,0	31238,4	100,0	110,7	100,0	100,0	100,0	100,0
w tym									
Wyższe	1838,3	6,5	3203,6	10,2	174,3	7,2	9,3	5,9	10,4
Średnie i policealne	6979,6	24,7	10208,4	32,6	146,3	20,6	27,6	28,4	35,1
Zasadnicze zawodowe	6665,8	23,6	7539,8	24,1	113,1	31,5	30,1	16,2	16,9
Podstawowe ukończone	10961,4	38,8	8808,5	28,2	80,4	35,9	28,0	41,5	31,4
Podstawowe nieukończone i bez wykształ- cenia szkolnego	1823,7 ¹⁾	6,5 ¹⁾	877,5	2,8	x	4,5	2,0	7,5	4,3
Nieustalony poziom wykształcenia	x	x	650,6	2,1	x	0,3	3,0	0,5	1,9

1) Łącznie z nieustalonym poziomem wykształcenia.

Źródło: Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2002, http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/PUBL_raport_z_wynikow_nsp_ludnosci_i_mieszkan_2002.pdf, dostęp: 6.06.2011 r.

Wyk. 2. Ludność zamieszkała według okresu zamieszkiwania w obecnej miejscowości

Źródło: Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2002, http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/PUBL_raport_z_wynikow_nsp_ludnosci_i_mieszkan_2002.pdf, dostęp: 6.06.2011 r.

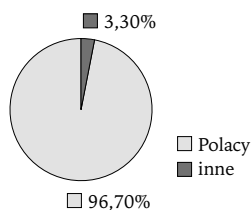
Mapa 2. Stopa bezrobocia w 2002 roku

Źródło: Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2002, http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/PUBL_raport_z_wynikow_nsp_ludnosci_i_mieszkan_2002.pdf, dostęp: 6.06.2011 r.

Tab. 7. Ludność według głównego źródła utrzymania w roku 1988 i 2002

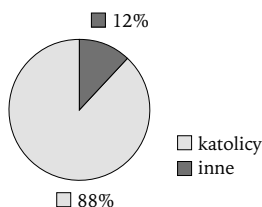
Główne źródło utrzymania	1988		2002		1988=100
	w tysiącach	w %	w tysiącach	w %	
Ogółem	37879,1	100,0	38230,1	100,0	100,9
w tym.:					
Dochody z pracy	17218,2	45,4	12354,6	32,3	71,8
poza rolnictwem	13178,6	34,8	10710,1	28,0	81,3
w sektorze publicznym	12046,5	31,8	4385,4	11,4	36,4
w sektorze prywatnym	1132,1	3,0	6324,7	16,6	558,7
w rolnictwie	4039,6	10,6	1644,5	4,3	40,7
w sektorze publicznym	923,5	2,4	37,5	0,1	4,1
w sektorze prywatnym	3116,1	8,2	1607,0	4,2	51,6
Niezarobkowe źródło	6806,8	18,0	10691,7	28,0	157,1
w tym:					
emerytura	3457,3	9,1	5323,5	13,9	154,0
renta z tytułu niezdolności do pracy (renta inwalidzka)	2171,5	5,7	2529,7	6,6	116,5
renta rodzinna	599,8	1,6	837,7	2,2	139,7
zasiłek dla bezrobotnych	-	-	611,3	1,6	-
zasiłek pomocy społecznej	59,0	0,2	242,1	0,6	410,3
Dochody z własności	-	-	27,1	0,1	-
Na utrzymaniu	13854,1	36,6	14547,2	38,0	105,0
Nieustalone źródło utrzymania	-	-	609,5	1,6	-

Źródło: Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2002, http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/PUBL_raport_z_wynikow_nsp_ludnosc_i_mieszkan_2002.pdf, dostęp: 6.06.2011 r.

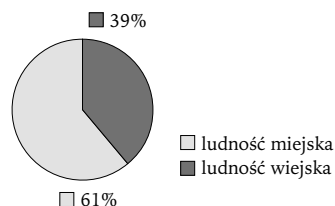
Wyk. 3. Struktura etniczna Polski

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

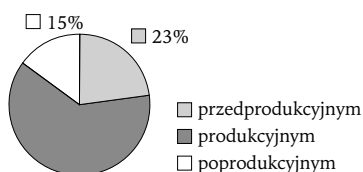
Wyk. 4. Struktura wyznaniowa Polski

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Wyk. 5. Struktura ekologiczna Polski

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Wyk. 6. Ludność Polski w wieku przedprodukcyjnym, produkcyjnym i poprodukcyjnym

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

W ciągu ostatnich kilkunastu lat w Polsce zmniejszyła się liczba osób w wieku przedprodukcyjnym (udział ludności w wieku 0–17 lat w 2002 roku wyniósł 23,2%, wobec 29,9% w 1988 roku). Zwiększył się natomiast udział osób w wieku poprodukcyjnym (z 12,5% w 1988 roku do 15% w 2002 roku)¹⁰⁰.

¹⁰⁰ Wyniki Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2002.

Jest to wyraźny dowód na **starzenie się polskiego społeczeństwa**. W przyszłości powodować to będzie wyzwania także dla systemu politycznego państwa polskiego, gdyż większość wyborców stanowić będą osoby zbliżające się do wieku poprodukcyjnego, a zatem konieczne będzie uwzględnianie ich interesów w większym stopniu. Prawdopodobnie mniejszy wpływ na sytuację w państwie będą miały osoby młode.

W Polsce najwięcej osób pracuje w **zawodach robotniczych** (16,6% zatrudnionych) oraz związanych z **rolnictwem, leśnictwem i rybołówstwem** (15,9% zatrudnionych). Trzecią pod względem częstości występowania grupę zawodową (13,1% ogółu pracujących) stanowią w Polsce **zawody specjalistyczne**, takie jak: nauczyciele, naukowcy, lekarze, artyści itp. W bardzo zróżnicowanej grupie zawodów o nazwie **technicy i inny średni personel** skasyfikowani zostali m.in.: pracownicy biurowi średniego szczebla, nauczyciele zawodu, policjanci oraz pielęgniarki i położne (12,5% zatrudnionych). Jako **pracujący w usługach osobistych i sprzedawcy** zatrudnionych jest 11,1% osób w Polsce. Kolejne grupy zawodowe to **operatorzy i monterzy maszyn i urządzeń** (8,7%) oraz **pracownicy biurowi** (8,1%). W 2009 roku bezrobocie w Polsce wyniosło prawie 1,9 mln zarejestrowanych **bezrobotnych** – to jest 11,9% aktywnych zawodowo obywateli¹⁰¹.

W ostatnich latach zauważalne jest **zwiększenie poziomu wykształcenia Polaków**. Po prawie piętnastu latach, tj. od 1988 roku, liczba osób z wyższym wykształceniem wzrosła z 6,5 do 10,2% (w 2002 roku). Osoby legitymujące się w 2002 roku wykształceniem średnim i policealnym stanowiły 32,6% (wobec 24,7% w 1988 roku). Minimalnie zwiększyła się również liczba osób z wykształceniem zasadniczym zawodowym (23,6% w 1988 roku; 24,1% w 2002 roku). Zmniejszyła się natomiast liczba osób z wykształceniem podstawowym (38,8% w 1988 roku; 28,2% w 2002 roku) oraz podstawowym niepełnym i bez wykształcenie szkolnego (6,5% w 1988 roku, wobec 2,8% w 2002 roku)¹⁰².

Nierówności i wykluczenie społeczne w Polsce

Nierówności społeczne są skutkiem nierównego podziału dóbr materialnych i niematerialnych w społeczeństwie. Przy czym nie każde zróżnicowanie między ludźmi jest nierównością, gdyż nie każde ma znaczenie społeczne. Te, które mają taki charakter, mogą stanowić istotny problem dla sprawnego funkcjonowania państwa. Niesymetryczny dostęp do dóbr i wartości, uświadamiany przez poszczególne grupy, powodować może zaburzenia społeczne.

Nierówności społeczne w społeczeństwie można mierzyć wysokością dochodu, poziomem i strukturą konsumpcji, warunkami mieszkaniowymi

¹⁰¹ „Mały Rocznik Statystyczny” 2010, s. 155.

¹⁰² Wyniki Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2002.

i innymi zasobami materialnymi, ale także stanowiskiem, wykształceniem, udziałem w życiu publicznym oraz dostępem do pożądaných dóbr społecznych (np. kultury, informacji).

We współczesnej Polsce występują istotne **nierówności w zakresie dochodu oraz płac**. Jest to m.in. efekt wzrostu różnic między zarobkami pracowników umysłowych i fizycznych po roku 1989, jak również pojawienia się masowego bezrobocia. Na zróżnicowanie płac miał także wpływ wzrost znaczenia wykształcenia – wyższe zarobki uzyskiwały osoby lepiej wykształcone. Większe nierówności płacowe i dochodowe występują w sektorze prywatnym, mniejsze – w publicznym.

Inny istotny wymiar nierówności społecznych w Polsce to **nierówności edukacyjne**. Niestety, mimo udowodnionego wpływu wykształcenia na poziom życia, wiele osób wciąż nie przywiązuje do tego czynnika wystarczającej wagi. Nowoczesna i konkurencyjna gospodarka wymaga dobrze wykwalifikowanych pracowników. Nierówności edukacyjne, będące wynikiem zaniedbań poszczególnych jednostek, ale także utrudnionego dostępu do edukacji, powodują wykluczenie społeczne osób słabiej wykształconych. W Polsce zauważalne jest zjawisko potęgowania nierówności edukacyjnych przez miejsce urodzenia dziecka, poziom zamożności i wykształcenie jego rodziny.

Widoczne nierówności występują także w **dostępie obywateli do dóbr kultury**. Ponad połowa polskiego społeczeństwa nie chodzi do teatru, kina i na koncerty. Według różnych badań zaledwie od kilku do kilkunastu procent Polaków bywa w ciągu roku w muzeum czy na wystawach plastycznych. Dane z 2008 roku podają, że aż 62% Polaków nie miało w ciągu roku żadnego kontaktu z książką. Niepokojące jest, że czytelnictwo spada systematycznie od 1992 roku, kiedy to przeprowadzono pierwsze tego typu badania w Polsce¹⁰³. Spośród krajów Unii Europejskiej tylko w Bułgarii i Portugalii występuje wyższy odsetek osób nieuczestniczących aktywnie w kulturze, a wydatki polskich gospodarstw domowych na kulturę i rekreację są o 2,1% niższe niż średnio w państwach Unii Europejskiej.

Prawie we wszystkich krajach europejskich stale wydłuża się przeciętna długość życia i następuje wyraźna poprawa stanu zdrowia obywateli. Jednak tym pozytywnym zjawiskom towarzyszy narastanie coraz większych **nierówności w zdrowiu i dostępie do usług medycznych** pomiędzy różnymi grupami społecznymi. Nierówności w zdrowiu są spowodowane przede wszystkim czynnikami społecznymi, kształtującymi warunki, w jakich ludzie żyją. Zalicza się do nich różnorodne czynniki makrospołeczne, takie jak: określony rodzaj polityki gospodarczej, ubóstwo, bezrobocie, zagrożenia zdrowia w miejscu pracy, kapitał społeczny czy sposób funkcjonowania ochrony zdrowia, a także zachowania człowieka związane z paleniem tytoniu,

¹⁰³ E. Bendyk, *Kraj Koziółka Matołka. Raport o nieczytających wykształconych Polakach*, „Polityka” 2011, 2 marca, nr 8, <http://www.polityka.pl/kultura/aktualnoscikulturalne/1513100,1,raport-o-nieczytajacych-wykształconych-polakach.read>, dostęp: 7.08.2011 r.

nadużywaniem alkoholu, aktywnością fizyczną, sposobem odżywiania się. Nierówności w zdrowiu i dostępie do usług medycznych są powiązane ze statusem ekonomicznym jednostki, poziomem jej wykształcenia oraz miejscem zamieszkania.

Nierównością powodującą rozwój bardzo wielu istotnych problemów w Polsce jest **zjawisko bezdomności i wykluczenia mieszkaniowego**. Brak dachu nad głową stanowi często zagrożenie dla dalszej egzystencji człowieka, jednak wykluczenie mieszkaniowe to również zjawisko braku własnego mieszkania bądź jego bardzo złej jakości. Wspólne zamieszkiwanie w dużych grupach czy niski standard mieszkania (bez podstawowych wygód) przyczyniają się do częstych konfliktów między domownikami, obniżenia poziomu życia oraz ograniczenia możliwości rozwoju psychospołecznego jednostki. Oszacowanie skali tego zjawiska jest bardzo trudne.

Tab. 8. Szacunkowa liczba bezdomnych w Polsce

Lp.	Źródło informacji	Liczba bezdomnych
1	Raport Najwyższej Izby Kontroli (NIK)	18 000
2	Raport województw	17 500
3	<i>Informacja w sprawie działań pomocy społecznej w okresie zimy 1997 r.</i> – opracowana przez Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej (MNiSW)	40 000–80 000
4	Opracowanie Rady Naczelnej Polskiego Komitetu Pomocy Społecznej	58 700
5	Badania Akademii Ekonomicznej w Poznaniu*	35 000–40 000
6	Dane opracowane na podstawie świadectw Narodowych Funduszy Inwestycyjnych (NFI) odebranych przez osoby bez stałego zameldowania	30 000
7	Dane Rządowego Centrum Informatycznego PESEL	173 500
8	Dane Stowarzyszenia MONAR	250 000
9	Szacunki innych organizacji pomocowych	300 000
10	Badania Instytutu Socjologii Uniwersytetu Wrocławskiego	5 000

* Od 2008 roku Akademia Ekonomiczna nosi nazwę Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu.
Źródło: <http://www.nauki-spoeczne.info/zjawisko-bezdomnosci-w-polsce-i-sposoby-przeciwdzialania-mu-z-punktu-widzenia-pracownika-pomocy-spole>, dostęp: 7.08.2011 r.

Nowym, ujawniającym się obecnie wymiarem nierówności społecznej staje się **utrudniony dostęp części obywateli do szerokopasmowego Internetu i technologii informacyjnych oraz telekomunikacyjnych**. W 2008 roku tylko ok. 50% gospodarstw domowych w Polsce wyposażonych było w dostęp do

Internetu¹⁰⁴, z czego tylko niewielka część do połączenia szerokopasmowego. Należy przy tym mieć na uwadze, że podniesienie poziomu wykształcenia jednostki i łatwość znalezienia przez nią pracy, a także ogólna konkurencyjność gospodarki, zależne są od umiejętności wykorzystania technologii informacyjnych i telekomunikacyjnych.

Jakość działania państwa i odnalezienie się obywatela w życiu społecznym zależy m.in. od poziomu komunikacji między instytucjami publicznymi a obywatelami. Kolejną płaszczyzną powodującą nierówności społeczne, a tym samym wykluczenie, są **różnice w dostępie i udziale obywateli w życiu publicznym**. Jednostka nieznająca swoich praw i obowiązków, nieuczestnicząca w sferze publicznej, z góry skazana jest na gorszą egzystencję.

Nierówności społeczne ściśle łączą się z innym ważnym problemem w Polsce, a mianowicie **ubóstwem**. Poziomu granicy ubóstwa nie można jednoznacznie wyznaczyć – może to być ustalona przez państwo pewna suma dochodów, poniżej której niemożliwe jest podtrzymanie funkcji życiowych człowieka i jego sprawności psychofizycznej. Innym kryterium jest ujęcie subiektywne, co oznacza, że obywatele sami wskazują, jaki jest minimalny dochód, poniżej którego nie mają możliwości zaspokojenia swoich potrzeb.

W 2009 roku Instytut Pracy i Spraw Socjalnych ustalił minimum egzystencji pracowników, stanowiące granicę ubóstwa dla jednoosobowych gospodarstw domowych, na poziomie 413 zł. Z kolei pytani o to samo obywatele oszacowali ją dla jednoosobowych gospodarstw domowych na 1544 zł. Według pierwszego wyliczenia poniżej granicy ubóstwa żyło w Polsce w marcu 2009 roku 3,3% gospodarstw domowych, według drugiego – aż 51,4%. **Rzeczywisty poziom ubóstwa w Polsce może dotyczyć 20–30% społeczeństwa**¹⁰⁵.

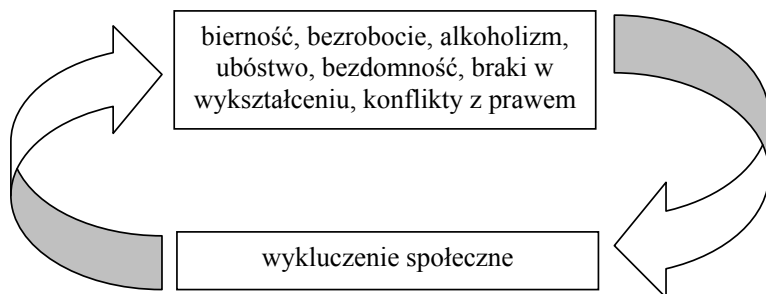
Ubóstwo w Polsce powiązane jest z miejscem zamieszkania (częściej występuje na wsi i w małych miejscowościach), dietnością (im liczniejsza rodzina, tym większe zagrożenie ubóstwem), regionem kraju (relatywnie najwyższym ryzykiem wpadnięcia w sferę ubóstwa charakteryzowały się gospodarstwa domowe z województwa podkarpackiego), wykształceniem (osoby z niższym wykształceniem częściej popadają w ubóstwo), niepełnosprawnością i bezrobociem. Nowym czynnikiem, obniżającym poziom życia, stał się w latach 90. XX wieku młody wiek.

Ubóstwo jest najważniejszą, ale tylko jedną z wielu przyczyn wykluczenia społecznego (marginalizacji). **Wykluczenie społeczne** to brak lub ograniczenie możliwości uczestnictwa w życiu społecznym (zbiorowym) oraz brak dostępu do zasobów, dóbr, instytucji i systemów społecznych. Wykluczenie ma o wiele bardziej wielowymiarowy (nie tylko ekonomiczny) i trwały charakter niż ubóstwo. W Polsce obok ubóstwa najpowszechniejszymi powodami wykluczenia społecznego są **bezrobocie i alkoholizm**.

¹⁰⁴ *Diagnoza społeczna. Warunki i jakość życia Polaków – raport*, red. J. Czapiński, T. Panek, Warszawa 2009, s. 282.

¹⁰⁵ *Ibidem*, s. 311.

Wykluczenie społeczne może prowadzić do wielu negatywnych skutków, zarówno dla jednostki, jak i całego społeczeństwa. Konsekwencjami wykluczenia są: nieprawidłowe wypełnianie ról społecznych, postępująca izolacja społeczna jednostki, spadek aktywności, bezrobocie, ubóstwo, alkoholizm, bezdomność, braki w wykształceniu czy rozwój przestępczości. Niektóre skutki wykluczenia mogą być jednocześnie jego przyczynami. Powstaje błędne koło. Dlatego też tak istotna jest aktywna rola społeczeństwa obywatelskiego i państwa (polityka społeczna) na rzecz przeciwdziałania rozwojowi czynników sprzyjających wykluczeniu.

Rys. 14. Przyczyny i skutki wykluczenia społecznego

Źródło: opracowanie własne.

Sytuacja ludzi młodych

Historia świata uczy, że wiele rewolt społecznych i politycznych związanych było z frustracją i poczuciem wykluczenia osób młodych. Ład polityczny uwarunkowany jest więc położeniem młodzieży. Poniżej przedstawiono pokrótce sytuację młodych osób w strukturze społecznej Polski.

Na wstępie należy zwrócić uwagę, że od początku lat 90. XX wieku spada liczba urodzeń dzieci. Pewne zahamowanie niekorzystnego trendu jest co prawda zauważalne w ostatnich latach, ale liczba osób młodych będzie się stopniowo zmniejszać.

Transformacja ustrojowa i budowa nowoczesnej gospodarki niosą wyzwania szczególnie istotne dla młodzieży. Przede wszystkim jest to **konieczność edukowania się przez całe życie**, tak aby wykształcenie nadążało za rozwojem nowoczesnych technologii. Niższe wykształcenie koreluje bowiem z bezrobociem, ubóstwem czy wykluczeniem społecznym, a wszystkie wymienione problemy częściej dotyczą młodzież aniżeli osoby starsze. Na szczęście współcześnie istnieje dużo więcej możliwości kształcenia niż jeszcze kilkanaście lat temu. Obecnie w Polsce edukację na poziomie szkolnictwa wyższego podejmuje ok. 50% danego rocznika.

Wśród osób młodych występuje **duży odsetek bezrobotnych**. Osoby starsze, bardziej aktywne, mające dłuższy staż na rynku pracy, a zatem i więk-

sze doświadczenie zawodowe, cieszą się większym zaufaniem potencjalnych pracodawców. Jednocześnie ich pozycja jako pracowników jest przez polskie prawo chroniona w sposób szczególny. Dlatego tak ważne staje się rozwijanie własnych kompetencji i zdobywanie doświadczenia zawodowego.

Osoby młode często podlegają również zjawisku wykluczenia mieszkaniowego. Według danych z 2002 roku aż **70% osób w wieku 18–29 lat mieszka z rodzicami**, a co czwarta z nich nigdy nie wyprowadzi się z domu rodzinnego¹⁰⁶. Do tego dochodzi problem przeludnienia mieszkań (według standardów europejskich więcej niż dwie osoby na pokój) i ich niskiej jakości (brak kanalizacji, wodociągów itp.). Wykluczenie mieszkaniowe może prowadzić do ograniczenia aspiracji młodych osób oraz być przyczyną odsuwania decyzji o posiadaniu potomstwa.

¹⁰⁶ Wyniki Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2002.

X. ZMIANA SPOŁECZNA

Zmiana społeczna i jej przyczyny

Społeczeństwo i jego elementy są kategorią dynamiczną – podlegają ciągłym przemianom. Proces ten nazywa się **zmianą społeczną**. Składają się na nią wszystkie znaczące społecznie przeobrażenia, zachodzące w zbiorowościach. Mogą one dotyczyć instytucji, norm, wartości czy też całej struktury społecznej. Konsekwencją zmian społecznych są zmiany w ładzie politycznym państwa.

Zmiana obowiązujących norm, instytucji lub elementów struktury społecznej, może być **powodowana różnymi czynnikami**. Należą do nich m.in. **zmiany w środowisku naturalnym, zmiany demograficzne, technologiczne, ideologiczne czy kulturowe**.

Proces przechodzenia od jednego stadium społeczeństwa do drugiego może mieć różny charakter i przebiegać w drodze ewolucji lub rewolucji. **Zmiany ewolucyjne** charakteryzują się przechodzeniem przez poszczególne etapy w sposób stopniowy, bez zrywania ciągłości wydarzeń. Rozwój może odbywać się na przykład w drodze reform. Przykładem ewolucyjnej zmiany społecznej w Polsce może być transformacja rozpoczęta w 1989 roku¹⁰⁷. Z kolei **rewolucję społeczną** charakteryzuje burzliwy, gwałtowny i szeroki zakres zmian, duża ich szybkość i radykalizm. Rewolucje mobilizują społeczeństwo i wywołują w nim silne stany emocjonalne. Nierzadko wiążą się również ze stosowaniem przemocy. Ze zmianą społeczną dokonaną w drodze rewolucji mieliśmy na przykład do czynienia w XVIII wieku we Francji. Rewolucja społeczna z reguły wiąże się z rewolucją polityczną.

¹⁰⁷ Wielu badaczy podkreśla jednak, że głębokość zmian w Europie Środkowej i Wschodniej po 1989 r. była na tyle duża, że ich skutki można określać mianem rewolucyjnych. Z tego powodu brytyjski historyk Timothy Garton Ash na określenie przemian po 1989 r. ukuł pojęcie *refolution* (pol. refolucja), łącząc słowa *revolution* (pol. rewolucja) i *reform* (pol. reforma).

Teorie zmian społecznych

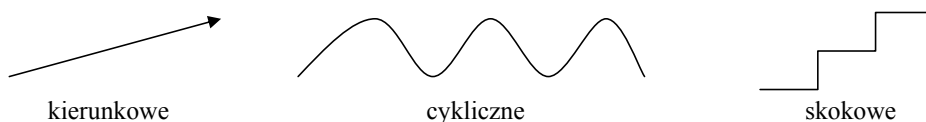
Człowiek, gdy tylko podjął próbę refleksji nad światem, zaczął zastanawiać się, czy procesy społeczne kierują się jakąś logiką. Potrzeba uporządkowania otoczenia powodowała, że również zmiany społeczne starano się tłumaczyć ukrytymi zasadami. Odszyfrowanie klucza, według którego przebiegają zmiany społeczne, umożliwiłoby bowiem prognozowanie rozwoju sytuacji politycznej.

Część myślicieli była przekonana, że **procesy społeczne mają charakter kierunkowy**, tzn. że żadna następna faza nie jest identyczna z wcześniejszą, a zmiany postępują liniowo¹⁰⁸. Nie muszą one jednak wcale mieć charakteru wzrostowego. Platon na przykład uważał, że świat wcale się nie rozwija, lecz dąży do degradacji. W jego opinii idealny świat istniał tylko u zarania dziejów, a dalszy bieg historii odznacza się już tylko regresem.

Kierunkowe zmiany społeczne mogą mieć charakter **jednoliniowy** (unilinearne), tzn. w każdym społeczeństwie sekwencja zmian biegnie zawsze takim samym torem, lub **wieloliniowy** (multilinearny), co oznacza, że każde społeczeństwo rozwija się według własnego schematu (a zatem rozwoju poszczególnych społeczeństw nie można porównywać)¹⁰⁹.

Inne koncepcje przyjmują, że procesy dziejowe nie mają charakteru kierunkowego, lecz **cykliczny**. Charakteryzują się one tym, że po pewnym czasie system przejawia cechy, które występowały już na wcześniejszym etapie.

Wśród licznych rozważań znaleźć można również takie, które postrzegają rozwój społeczny w charakterze **skokowym**. W tym przypadku zmiana społeczna następuje w wyniku nagromadzenia pewnych elementów, które doprowadzają do stanu przekroczenia masy krytycznej i – co za tym idzie – nagłej zmiany jakościowej.

Rys. 15. Schematy zmian społecznych

Źródło: P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2007, s. 439.

Pośród niekończących się dyskusji XIX wiek przyniósł trzy wielkie koncepcje zmian społecznych, które – choć w różnym stopniu – żywotne są do dzisiaj:

- teorie ewolucjonistyczne;
- teorie cykli społecznych;
- teorię marksistowską.

Teorie ewolucjonistyczne zakładają, że rozwój społeczeństwa jest procesem ciągłym, tzn. że społeczeństwa rozwijają się przez cały czas. Klasyczne

¹⁰⁸ P. Sztompka, *op.cit.*, s. 439.

¹⁰⁹ *Ibidem*, s. 441.

teorii ewolucji społecznej, które pojawiły się w XIX wieku, przyjmowały, że każde społeczeństwo rozwija się według tego samego schematu. Społeczeństwa różnią się więc pozycją w generalnym schemacie rozwoju – niektóre znajdują się niżej, inne – wyżej. Teorie ewolucjonistyczne mogły prowadzić do **etnocentryzmu**, czyli uznawania własnej grupy etnicznej za lepszą i bardziej rozwiniętą.

W ujęciu klasycznym przyjmowano, że doskonalenie się społeczeństw jest ciągłym postępem i ma charakter liniowy. **August Comte** (1798–1857), francuski filozof i twórca socjologii, wyróżniał trzy stadia, przez które przechodzi ludzkość: poczynając od **teologicznego**, przez **metafizyczne**, dochodzi w końcu do **pozytywnego**. W pierwszym etapie ludzie tłumaczą rzeczywistość przywołując siły nadprzyrodzone, boskie. W stadium metafizycznym porzucają odwołania do bogów, a posługują się pewnymi ogólnymi pojęciami, jak na przykład natura ludzka czy instynkt. Dopiero w stadium pozytywnym, celem wyjaśnienia rzeczywistości, ludzie odwołują się do badań naukowych¹¹⁰.

Przedstawicielem klasycznego ewolucjonizmu był amerykański antropolog **Lewis H. Morgan** (1818–1881). Jego zdaniem społeczeństwa przechodzą przez trzy stadia rozwoju: dzikość, barbarzyństwo, a w końcu – cywilizację. Każdy z trzech wymienionych etapów dzielił się na jeszcze mniejsze. Przejścia między poszczególnymi podokresami wyznaczają doniosłe wynalazki. Na etapie dzikości były to ogień, łuk i garncarstwo; w okresie barbarzyństwa – oswojenie zwierząt, uprawa roli i wytop rudy żelaza; a w okresie cywilizacji – alfabet oraz pismo. Rozwój techniki wyznacza więc, według Morgana, postęp społeczny¹¹¹.

Współczesne teorie ewolucjonistyczne (neoewolucjonizm) odchodzą od liniowego charakteru rozwoju społeczeństw na rzecz wieloliniowego. Zaprzestano także wartościowania kultur – teoriom klasycznym zarzucano bowiem etnocentryzm. Jednym z twórców współczesnych teorii ewolucjonistycznych był amerykański antropolog **Leslie A. White** (1900–1975). Według niego najlepszym wskaźnikiem postępu jest rodzaj i ilość wykorzystywanej energii. White dzielił dzieje społeczne na pięć etapów, wykorzystujących kolejno: tylko energię własnych mięśni, energię zwierząt (np. zaprzęganie do pługa), energię gleby („rewolucja rolnicza”), energię zasobów mineralnych (węgiel, ropy, gazu) oraz energię atomu¹¹². Inny ze zwolenników koncepcji ewolucji, amerykański socjolog **Gerhard Lenski** (ur.1924), za decydujący czynnik rozwoju uważa zasoby i sposoby przetwarzania informacji. Jego zdaniem można wyróżnić cztery stadia rozwoju ludzkości. W pierwszym dominuje genetyczny zapis i pozaświadomościowy przekaz informacji przez dziedziczenie biologiczne; w drugim pojawia się uczenie indywidualne za pośrednictwem świadomości; w trzecim etapie ludzie zaczynają używać

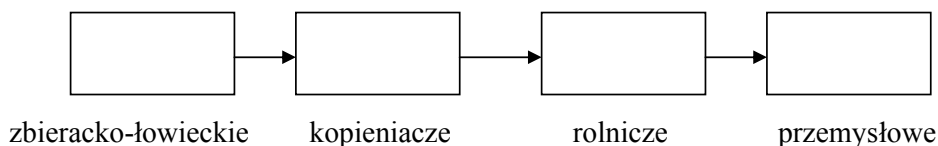
¹¹⁰ S. Filipowicz, *op.cit.*, 304–306.

¹¹¹ P. Sztompka, *op.cit.*, s. 499.

¹¹² L.A. White, *Rozwój kultury*, w: *Elementy teorii socjologicznych...*, s. 344–346.

znaków; w czwartym – odkrywają tajemnice konstruowanych symboli, tworzą język służący porozumiewaniu się, kodyfikowaniu informacji i ich transmisji do przyszłych pokoleń¹¹³.

Tym, co łączy większość teorii ewolucjonistycznych, jest przekonanie, że **technika jest czynnikiem zmian społecznych i wyróżniania kolejnych form społeczeństw**. Z reguły w typologiach ewolucjonistów występują trzy podstawowe rodzaje społeczeństw: **pierwotne** (zbieracko-łowieckie i pierwotne rolnicze), **rolnicze** (zwane też tradycyjnymi) oraz **przemysłowe**.

Rys. 16. Schemat przechodzenia do kolejnych typów społeczeństw

Źródło: opracowanie własne.

Do teorii ewolucjonistycznych nawiązuje poniekąd nowo powstała dyscyplina o nazwie **socjobiologia**. Wywodzi się ona bezpośrednio z darwinowskiej teorii ewolucji gatunków. Zdaniem czołowego twórcy socjobiologii, Amerykanina **Edwarda Wilsona** (ur. 1929), człowiek jest tylko jednym z gatunków zwierząt, dlatego jego zachowania nie są wynikiem przyswojonych wzorców kulturowych, ale zwykłą genetycznie zakodowaną reakcją. Zmianę społeczną należy więc rozpatrywać z punktu widzenia ewolucji gatunków, a nie zmian o charakterze kulturowym¹¹⁴.

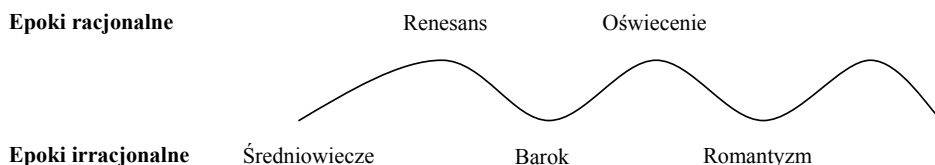
Ewolucjonizm znalazł również kontynuację w teorii **modernizacji**. *Novum* jest tutaj założenie, że modernizacja nie jest spontanicznym ujawnianiem się wewnątrzspołecznych tendencji, ale procesem zamierzonym i sterowanym z zewnątrz. Ta teoria wiąże się z badaniami nad wyzwaniem się dawnych państw kolonialnych. Według niej cywilizacja Zachodu oddziałuje na państwa rozwijające się w drodze **dyfuzji wzorców kulturowych**.

Drugą wielką koncepcją zmiany społecznej są **teorie cykliczne**. Teorie ewolucyjne zakładają kierunkowy i stale wznoszący rozwój społeczeństw po niepowtarzających się sekwencjach zdarzeń. Teorie cykliczne przyjmują natomiast, że wydarzenie historyczne powtarzają się, żadne z nich nie jest całkowicie unikalne i ma pewne podobieństwa do zdarzeń, które występowały już na wcześniejszym etapie. Włoski socjolog i ekonomista **Vilfredo Pareto** (1848–1923) stwierdził, że system społeczny przechodzi cyklicznie etapy równowagi, destabilizacji, załamania się i znów równowagi. Najbardziej znaną teorię cykliczną sformułował amerykański socjolog pochodzenia rosyjskiego **Pitirim A. Sorokin** (1889–1968). Jego zdaniem społeczeństwa przechodzą

¹¹³ P. Sztompka, *op.cit.*, s. 503.

¹¹⁴ *Ibidem*, s. 506–507.

cyklicznie od **mentalności ideacyjnej**, tj. zakładającej, że świat ma istotę duchową, jest niedostępny poznaniu zmysłowemu, najważniejsze są potrzeby duchowe, wartości mają niezmienny charakter, prawda osiągalna jest tylko przez wiarą i objawienie, popęd fizyczny powinien być ograniczany, a sztuka ma odzwierciedlać zjawiska religijne, do **mentalności zmysłowej**, opierającej się na przekonaniu, że świat jest materialny i dostępny poznaniu zmysłowemu, że należy dążyć do zaspokojenia potrzeb fizycznych, że wartości mają charakter relatywny, a sztuka ma dostarczać przeżyć zmysłowych. Według założeń Sorokina średniowiecze miało charakter ideacyjny, renesans – zmysłowy, barok to znów kultura ideacyjna, oświecenie – zmysłowa, a romantyzm – ideacyjna¹¹⁵.

Rys. 17. Wybrane epoki literackie zgodnie z cyklami społeczeństw według Pitrima Sorokina (znane jako „sinusoida Krzyżanowskiego”)

Źródło: opracowanie własne.

Trzecią klasyczną teorią zmiany społecznej jest teoria marksistowska, stworzona przez niemieckiego filozofa **Karola Marksa** (1818–1883). Pozostawała ona pod pewnymi wpływami poglądów Lewisa H. Morgana, stanowi jednak oddzielną koncepcję rozwoju społeczeństw. Określa się ją mianem **dialektycznej** bądź jako teorię **materializmu historycznego**. Przyjmuje się w niej, że historia cechuje się „przyrodniczą koniecznością”, tzn. jest terenem obiektywnych, „żelaznych” prawidłowości, podobnie jak sfera przyrody. Rozwój ludzkości ma uniwersalny sens, polegający na następstwie formacji społeczno-ekonomicznych. Marks wyróżnił pięć takich formacji: **wspólnoty pierwotne, niewolnictwo, feudalizm, kapitalizm** i etap, który jego zdaniem jest nieuchronny po kapitalizmie – **komunizm**. Formacje te następują po sobie w efekcie silnych napięć, konfliktów, tzw. **rewolucji społecznych**. Rozwój nie ma więc – jak w ewolucjonizmie – łagodnego, płynnego charakteru, ale jest wynikiem skokowego przejścia na kolejny etap. Podłożem tych walk jest stosunek do środków produkcji – posiadanie lub ich brak.

W XX wieku wyłoniła się kolejna teoria zmiany społecznej, która powstała w wyniku krytyki XIX-wiecznych koncepcji: **teoria podmiotowości i stawania się społeczeństwa**. Według niej zamiast bezosobowych tendencji historycznych mechanizmem zmian jest indywidualna i zbiorowa aktywność ludzi tworzących świat społeczny. Jednostki świadomie podejmują wybory i decyzje. Czasami tylko rolę w tych zmianach odgrywa przypadek.

¹¹⁵ *Ibidem*, s. 515.

Historyczne formy organizacji społeczeństwa

Jedną z pierwszych form organizacyjnych były **społeczeństwa pierwotne**. Dominowały one do czasu rewolucji rolniczej, która dokonała się ok. 5–6 tysięcy lat temu. W pierwszym etapie społeczeństwa pierwotne miały charakter wspólnot zbieracko-myśliwskich. Około IX wieku p.n.e. zaczęły powstawać pierwotne społeczeństwa rolnicze (tzw. społeczeństwa kopieniackie), podejmujące próby hodowli zwierząt i uprawy roli. Społeczeństwa pierwotne były małymi społecznościami, których struktura społeczna była uwarunkowana przez płeć, wiek i pokrewieństwo¹¹⁶. Nie знаły one jeszcze pisma, a przekaz kultury odbywał się w formie ustnej.

Społeczeństwa tradycyjne, które nastąpiły po społeczeństwach pierwotnych, charakteryzowały się niskim standardem życia i słabo zarysowanym podziałem pracy, w którym dominowało rolnictwo i naturalna wymiana dóbr. Pieniądże i rynek odgrywały znikomą rolę. Istniały co prawda miasta, ale to wieś dominowała w strukturze społecznej. Występował powszechny analfabetyzm, znajomość pisma ograniczona była jedynie do elit. Człowiek egzystował jako element zbiorowości, a poczucie indywidualności nie było silnie rozwinięte. W społeczeństwach tradycyjnych znaczną rolę odgrywała religia.

W drugiej połowie XVIII wieku rozpoczęła się tzw. rewolucja przemysłowa, która doprowadziła do powstania **społeczeństw przemysłowych**. Charakteryzowały się one rozwiniętym sektorem przemysłowym, a przez to coraz większą rolę w strukturze społecznej odgrywali robotnicy. Tworzył się zaawansowany podział pracy i wyspecjalizowane przedsiębiorstwa. W związku z tym rozwijały się miasta oraz wzrastał poziom alfabetyzacji społeczeństwa. Zwalczanie analfabetyzmu leżało w interesie państwa, ponieważ robotnik musiał umieć czytać, aby móc obsługiwać proste maszyny. Wymiana gospodarcza miała już charakter wymiany towarowej. Wzrastała autonomizacja jednostki – w mniejszym stopniu postrzegała ona siebie jako nierozzerwalny element wspólnoty społecznej. W tym czasie zaczęła się również kształtować kultura masowa, której przekaz – początkowo za pośrednictwem prasy, a potem także radia i telewizji – docierał do szerokich mas społecznych. Wymagało to jednak obniżenia jakości treści przekazu, tzn. dostosowania go do poziomu odbiorców.

Współczesne społeczeństwa zachodnie

Istniejący obecnie etap rozwoju demokratycznych społeczeństw zachodnich określa się jako **postindustrialny (poprzemysłowy)**. Ogłoszenie powstania tej formy społeczeństwa miało miejsce w 1973 roku w pracy *The Coming of*

¹¹⁶ Cf. P.A. Sorokin, *op.cit.*, s. 17.

Post-Industrial Society, napisanej przez amerykańskiego socjologa Daniela Bella (ur. 1919)¹¹⁷. Cechą takiego społeczeństwa jest **odchodzenie w gospodarce od przemysłu na rzecz sektora usług i wysokich technologii** oraz **wzrost znaczenia specjalistycznego wykształcenia**.

Współczesne społeczeństwa poddane są działaniu dwóch – ściśle ze sobą powiązanych – procesów: globalizacji i rewolucji informatycznej. **Globalizacja** oznacza zwiększanie się współzależności państw, gospodarek i kultur, czego efektem jest tworzenie jednego społeczeństwa i rynku. Kanadyjski teoretyk komunikacji **Marshall McLuhan** (1911–1980) nazwał współczesny świat „globalną wioską”, wyróżniając w ten sposób pewne charakterystyczne cechy społeczeństw. Świat jest wioską, ponieważ tak jak w wiosce wszyscy się znają, istnieje łatwa możliwość nawiązania komunikacji, a przez to upodabniają się normy kulturowe. Proces globalizacji, związany z **rozwojem nowoczesnych technologii komunikacyjnych**, doprowadził do zmniejszenia odległości między ludźmi z różnych zakątków świata. Komunikat oderwał się od swojego nośnika, więc tym samym wiadomość z jednego końca świata może dotrzeć na drugi zaledwie w ułamku sekundy. Przepływ informacji jest natychmiastowy. Z tego też powodu społeczeństwa postindustrialne określane są mianem **informacyjnych**. Niektórzy autorzy uważają wręcz społeczeństwa informacyjne za kolejny etap rozwoju społeczeństw.

Współczesne społeczeństwa poprzemysłowe charakteryzuje również wzmożony **konsumpcjonizm**, polegający na nieusprawiedliwionym rzeczywistymi potrzebami wykorzystywaniu dóbr i usług. Konsumpcja staje się wyznacznikiem jakości życia i podstawową wartością w życiu przeciętnego człowieka.

Wiemy już, że struktura społeczna współczesnych społeczeństw zachodnich jest płynna, zarówno w ujęciu wertykalnym, jak i horyzontalnym. **Spółczesne społeczeństwa zachodnie są społeczeństwami otwartymi**, charakteryzuje je bowiem wysoki poziom ruchliwości społecznej. Zaledwie niewielka liczba norm ogranicza ruchliwość pionową, a wymagania współczesnej gospodarki, rozwój technologii komunikacyjnych oraz zmiany w zakresie funkcjonowania rodziny ułatwiają mobilność terytorialną.

Wśród cech społeczeństw XXI wieku wymienić należy również ich **masowość**. Zanikają tradycyjne więzi społeczne, wartości, normy, mechanizmy kontroli społecznej, a społeczeństwa coraz bardziej upodabniają się w swoich zachowaniach. Są jedynie biernymi odbiorcami **kultury masowej** – przyjmują przekaz, ale nie mogą go modyfikować (przekaz nie odbywa się bezpośrednio, ale za pośrednictwem radia lub telewizji).

Według amerykańskiego socjologa George’a Ritzera (ur. 1940) inną cechą charakterystyczną współczesnych społeczeństw jest zjawisko tzw. **mcdonaldyzacji**. Pojęcie wiąże się z zasadami działania barów szybkiej obsługi, według których, zdaniem Ritzera, funkcjonują obecnie również społeczeństwa. Są nimi m.in.: kalkulatoryjność (wszystko jest przeliczone; miarą wartości jest

¹¹⁷ B. Szacka, *op.cit.*, s. 107.

ilość), efektywność (skuteczność osiągnięcia celów przy małych nakładach), przewidywalność (wszystko jest takie samo, bez względu na to, gdzie to otrzymujemy) oraz manipulacja (ludźmi steruje się, aby wykonywali tylko z góry założone czynności).

Turyści i włóczędzy

„Dzisiaj wszyscy jesteśmy w ruchu. Wielu z nas zmienia miejsce pobytu, przeprowadzając się lub podróżując tam i z powrotem do miejsc, które nie są naszym domem. Inni, by udać się w podróż, nie muszą nawet wychodzić z domu: możemy mknąć przez Sieć, łowiąc na ekranie komputera wiadomości z drugiego końca świata i miesząc je ze sobą. Większość z nas jest w ruchu nawet wtedy, gdy fizycznie stoimy w miejscu; kiedy wpasowani w krzesło z pilotem w dłoni przeskakujemy z kanału na kanał telewizji kablowej czy satelitarnej, przenosząc się z jednego obcego miejsca w drugie z szybkością o wiele większą niż ponaddźwiękowe odrzutowce i rakiety kosmiczne, nigdzie jednak nie pozostając na dłużej, zawsze jako goście, nigdy nie czujemy się u siebie. (...) Przestrzeń przestała być przeszkodą – potrzeba tylko ułamka sekundy, by ją zdobyć.

(...) Nasze społeczeństwo jest społeczeństwem konsumpcyjnym. Kiedy mówimy o społeczeństwie konsumpcyjnym, chodzi nam o coś więcej niż tylko o trywialne stwierdzenie, że wszyscy jego członkowie konsumują; wszyscy ludzie, więcej, wszystkie istoty żywe „konsumują” od niepamiętnych czasów. Chodzi nam o to, że nasze społeczeństwo jest „konsumpcyjne” w podobnie głębokim i podstawowym znaczeniu, jak społeczeństwo naszych przodków – nowoczesne społeczeństwo w fazie tworzenia swych podstaw, na przemysłowym etapie rozwoju – było „społeczeństwem produkcyjnym”. (...) społeczeństwo nowoczesne nie potrzebuje specjalnie ani masowej przemysłowej siły roboczej, ani pochodzącej z poboru armii. Potrzebuje natomiast swych członków jako konsumentów. Sposób, w jaki kształtowani są przez współczesne społeczeństwo jego obywatele, podporządkowany jest przede wszystkim roli konsumenta, jaką mają do odegrania”.

Źródło: Z. Bauman, *Globalizacja. I co z tego dla ludzi wynika*, Warszawa 2000, s. 92–95.

XI. RUCHY SPOŁECZNE

Ruch społeczny i jego znaczenie

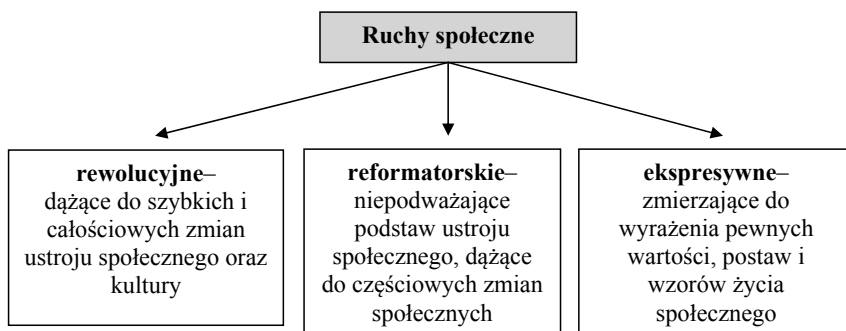
W XX wieku popularne stały się teorie podkreślające **indywidualną i zbiorową aktywność ludzi w procesie zmiany społecznej**. W tym ujęciu forma społeczna nie jest więc wytworem obiektywnych procesów dziejowych, ale działań ludzi.

Według wspomnianych teorii ważnym czynnikiem zmiany społecznej mogą być także ruchy społeczne, czyli **zbiorowe, niesformalizowane, spontaniczne działania ludzi, zmierzające do realizacji wspólnego celu**. Otacza nas wiele takich ruchów społecznych, na przykład: ekologiczne, feministyczne, antyaborcyjne, religijne itd. Ruchy te zdaniem socjologa Jana Szczepańskiego (1913–2004) można podzielić na **rewolucyjne**, czyli dążące do szybkich zmian społecznych; **reformatorskie**, których celem jest stopniowe doprowadzenie do przemian; oraz **ekspresywne**, czyli takie, które nie koncentrują się na dokonaniu zmian w strukturze społecznej, a jedynie na wyrażaniu pewnej postawy¹¹⁸. Ruchy społeczne oprócz inicjowania zmian społecznych są także **istotnym instrumentem służącym do realizacji określonych potrzeb i zabezpieczenia interesów różnych grup społecznych**. Pełnią również ważną funkcję w zakresie rozładowywania napięć psychospołecznych oraz konfliktów społecznych. Nauka o polityce nie może więc zapominać o ruchach społecznych. Z punktu widzenia funkcjonowania współczesnych systemów politycznych odgrywają one istotną rolę w zakresie ekspresji żądań i poparcia, czyli wpływu otoczenia społecznego na procesy zachodzące wewnątrz systemu¹¹⁹.

Ruchy społeczne mogą pełnić pozytywne, ale i negatywne funkcje – to zależy od celu, który dana zbiorowość stara się osiągnąć. Przykładem ruchu społecznego była bowiem zarówno „Solidarność” w Polsce (w latach 1980–1981), jak i ruch antynuklearny rozwijający się od lat 60. XX wieku w państwach europejskich.

¹¹⁸ J. Turowski, *Socjologia. Wielkie struktury społeczne*, Lublin 2000, s. 102–103.

¹¹⁹ Cf. D. della Porta, M. Diani, *Ruchy społeczne. Wprowadzenie*, Kraków 2009, s. 249–277.

Rys. 18. Typy ruchów społecznych według Jana Szczepańskiego

Źródło: opracowanie własne.

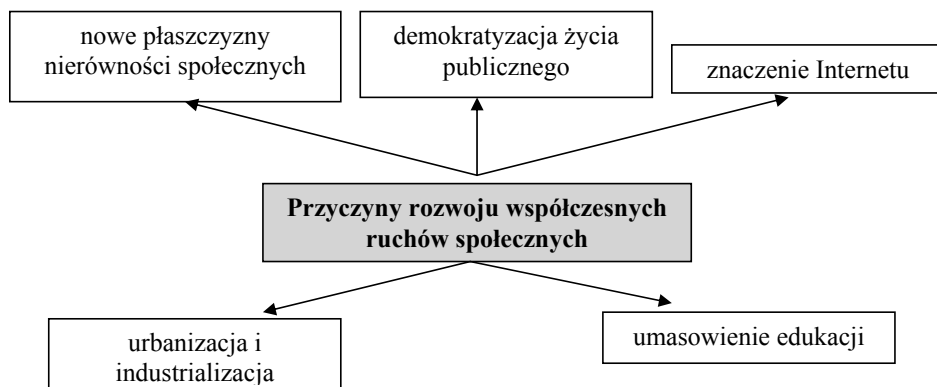
Ruchy społeczne występowały w całej historii ludzkości. Podkreśla się jednak, że w szczególnym natężeniu pojawiły się od XIX wieku. Należy to przede wszystkim wiązać z powstaniem sprzyjających warunków dla ich rozwoju. Jednym z uwarunkowań dużej liczby ruchów społecznych był proces **urbanizacji**, który doprowadził do skupienia wielkich mas ludzi na niewielkiej przestrzeni, oraz łączący się z nim proces **industrializacji**¹²⁰. **Dowolna idea mogła więc szybko stać się masową. Podobną rolę odegrało umasowienie edukacji**, które nie tylko przyczyniło się do zebrania wiele młodych osób w jednym miejscu, ale dodatkowo – wyposażyło je w wiedzę o przysługujących im prawach i szerokie spojrzenie na świat. **Współczesne społeczeństwa stworzyły też pewne nowe płaszczyzny nierówności społecznych** (np. zwiększenie nierówności majątkowych), te zaś popychają ludzi do walki o przywileje. Jednocześnie **wiele społeczeństw ma charakter demokratyczny**, a brak ideologicznej i represywnej kontroli ze strony rządu umożliwia dobitną artykulację interesów¹²¹.

Pewna zmiana w zakresie funkcjonowania ruchów społecznych wiąże się z przejściem współczesnych społeczeństw do etapu postindustrialnego. **W społeczeństwach przemysłowych podłożem powstawania ruchów społecznych były rozbieżności interesów ekonomicznych** (np. konflikt robotnik – właściciel fabryki czy spór na linii miasto – wieś). W społeczeństwach informacyjnych pojawiają się tzw. **nowe ruchy społeczne**, które artykułują spory o charakterze pozaekonomicznym. Są to najczęściej konflikty o wartości kulturowe (często określane jako postmaterialne), na przykład dyskryminacja ze względu na płeć, kolor skóry, orientację seksualną czy zagrożenie dla środowiska naturalnego. Skupiają ludzi o różnym statusie społecznym, szczególnie jednak osoby, które uległy marginalizacji w efekcie zmian społecznych. Ruchy

¹²⁰ D. McAdam, *Model procesu politycznego*, w: *Dynamika życia społecznego. Współczesne koncepcje ruchów społecznych*, red. K. Gorlach, P.H. Mooney, Warszawa 2008, s. 23–24.

¹²¹ P. Sztompka, *op.cit.*, s. 158–159.

te rozwijają nowe instrumenty mobilizacji i korzystają z niekonwencjonalnych form działania, w tym przede wszystkim **Internetu**, który umożliwia szybkie dotarcie do wielkiej liczby osób¹²².

Rys. 19. Przyczyny rozwoju współczesnych ruchów społecznych

Źródło: opracowanie własne.

Rozwój ruchów społecznych ma swoją dynamikę. Wiemy już, że mają one charakter spontaniczny, niezinstytucjonalizowany. Dlatego dla ich powstania musi zaistnieć **odpowiedni kontekst społeczny** (np. poczucie frustracji społeczeństwa) lub **zdarzenie inicjujące** (takim wydarzeniem dla wybuchu strajków w sierpniu 1980 roku i powstania „Solidarności” było zwolnienie ze Stoczni Gdańskiej suwnicowej Anny Walentynowicz). Po wybuchu ekspresji społecznej następuje **mobilizacja członków**. Do ruchu przyłączają się nowe osoby, coraz częściej również takie, które czynią to z pobudek nie ideologicznych, a interesownych. Ruch społeczny posiada zwykle **charyzmatycznego przywódcę**, który w odpowiedni sposób wpływa na zachowanie całych mas ludzi¹²³.

Historyczne i współczesne przykłady ruchów społecznych

Jednym z największych ruchów społecznych w historii Polski, a także Europy, była „**Solidarność**” w latach 1980–1981. W okresie dominacji komunizmu większość Polaków czuła się zniewolona. **Aspiracje narodu polskiego do samodzielnego rozwoju według własnego systemu wartości były stłamszone przez brutalność władzy i nieustanną groźbę interwencji**

¹²² B. Klandermans, S. Tarrow, *Mobilizacja w ruchach społecznych. O syntezy koncepcji europejskich i amerykańskich*, w: *Dynamika życia społecznego...*, s. 70–71. Cf. G. Ulicka, *Nowe ruchy społeczne. Niepokoje i nadzieje współczesnych społeczeństw*, Warszawa 1993, s. 21.

¹²³ P. Sztompka, *op.cit.*, s. 165–172.

wschodniego sąsiada – Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. Na płaszczyźnie politycznej i społecznej Polacy nie mogli więc czuć się ludźmi wolnymi. Na płaszczyźnie ekonomicznej kraj rozwijał się nierównomiernie. Jednocześnie postęp gospodarczy miał charakter ekstensywny i przebiegał różnie w kolejnych dekadach. Rozwiązano część problemów państwa, jednak wiele grup społeczno-zawodowych w dalszym ciągu było zwalczanych (np. burżuazja).

W okresie względnego liberalizmu epoki rządów Edwarda Gierka (1913–2001) jako I sekretarza Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, tj. w latach 1970–1980 obywatele z większą odwagą zaczęli wyrażać swoje niezadowolenie (powstał m.in. Komitet Obrony Robotników). Łatwiejsza niż w latach 60. możliwość wyjazdu do państw kapitalistycznych dała Polakom możliwość kontaktu z Zachodem, jego rozwojem gospodarczym, prasą i swobodami politycznymi. Ogromne znaczenie dla rozbudzenia świadomości Polaków miała również pielgrzymka bł. Jana Pawła II (właśc. Karol Wojtyła, 1920–2005) do ojczyzny. Ojciec Święty przybył do Polski w czerwcu 1979 roku, czyli wkrótce po objęciu Stolicy Piotrowej (16 października 1978 roku).

Okres „gierkowski” charakteryzował się poprawą zaopatrzenia rynku, a dzięki kredytom konsumpcyjnym z zagranicy w sklepach pojawiły się towary wcześniej niedostępne (np. kawa). **W drugiej połowie lat 70. XX wieku sytuacja gospodarcza w Polsce zaczęła się jednak pogarszać.** Utajone podwyżki, nasilająca się inflacja oraz niewydajność gospodarcza, doprowadziły na początku 1980 roku do dramatycznych braków na rynku. Z miesiąca na miesiąc wzrastało napięcie społeczne. Wprowadzenie podwyżki cen mięsa w stołówkach i bufetach zakładowych z dniem 1 lipca 1980 roku stało się przysłowiową iskrą zapalającą beczkę prochu.

Historia przebiegu „rewolucji «Solidarności»” może posłużyć za egemplifikację teorii rewolucji społecznej, przedstawionej przez amerykańskiego politologa Teda R. Gurra (ur. 1936)¹²⁴. W pracy *Why Men Rebel?* podkreślił on znaczenie poczucia względnej deprywacji jako przyczyny wybuchu rewolt społecznych. Zamieszki, rozruchy i konflikty pojawiają się w sytuacji, gdy następuje znaczna rozbieżność między oczekiwaniami i pragnieniami ludzi a możliwościami ich zaspokojenia. Polska Ludowa lat 70. podniosła oczekiwania Polaków, jednak kryzys ekonomiczny, który pojawił się w drugiej połowie „dekady Gierka” skutecznie uniemożliwił realizację aspiracji obywateli.

Przełomowe znaczenie dla powstania ruchu „Solidarności” miał strajk w Stoczni Gdańskiej, który rozpoczął się 14 sierpnia 1980 roku w związku ze zwolnieniem z pracy Anny Walentynowicz (1929–2010). Trzy dni później Międzyzakładowy Komitet Strajkowy, na czele którego stanął elektryk Lech Wałęsa, znany z wcześniejszej działalności opozycyjnej, ogłosił listę 21 postulatów, wśród których znalazło się **m.in. żądanie utworzenia**

¹²⁴ M. Śliwiński, *Analiza porównawcza systemów politycznych. Drogi do współczesności*, Warszawa 2005, s. 242–245.

wolnych związków zawodowych, a także przestrzegania konstytucyjnych praw i wolności, zniesienia przywilejów partyjnych oraz **poprawy warunków bytowych społeczeństwa**. Szczególnie niebezpieczny dla systemu politycznego był postulat dotyczący utworzenia niezależnych od władz związków zawodowych, ponieważ tworzył wyłom w monopolistycznych rządach.

Ostatecznie 10 listopada 1980 roku władze zarejestrowały Niezależny Samorządny Związek Zawodowy „Solidarność”. Bardzo szybko organizacja stała się nie tylko związkiem zawodowym, ale masowym ruchem społecznym kierowanym przez charyzmatycznego robotnika Lecha Wałęsę. **Szacuje się, że w 1981 roku do „Solidarności”, należało ok. 9–10 mln osób**, co stanowiło 80% ogółu pracowników państwowych. „Solidarność” stała się szerokim ruchem sprzeciwu wobec komunistycznej rzeczywistości. Zrzeszała ludzi o bardzo różnych poglądach – od narodowo-katolickich po lewicowe. Związek składał się nie tylko z pracowników fizycznych, ale i z inteligencji. Dużym sukcesem „Solidarności” było właśnie połączenie środowiska robotniczego ze środowiskiem inteligenckim we wspólnym sprzeciwie wobec władzy. Robotnicy zostali otoczeni opieką ze strony inteligencji, m.in. takich osób jak Tadeusz Mazowiecki (ur.1927) czy Bronisław Geremek (1932–2008), a inteligencja została wsparta przez miliony zdeterminowanych pracowników fizycznych. Przyjmuje się, że co czwarty członek PZPR przystąpił do „Solidarności”. Główną bronią ruchu w walce o prawa pracownicze i polityczne stał się strajk okupacyjny. Polacy w ciągu kilkunastu miesięcy od sierpnia 1980 roku wywalczyli sobie względne poczucie swobody. Stworzyli ruch, który dobitnie artykułował ich potrzeby. Przełamali także częściowo monopol władzy w sferze mediów.

„Festiwal «Solidarności»” został brutalnie przerwany przez władze, które z obawy przed całkowitym wymknięciem się sytuacji spod kontroli, 13 grudnia 1981 roku wprowadziły stan wojenny. Mimo faktycznego złamania ruchu społecznego działalność opozycyjna prowadzona w latach 1980–1981 dokonała tak daleko idących zmian w świadomości Polaków, że upadek systemu był już tylko kwestią czasu. „Solidarność” nie była bowiem tylko ruchem żądań ekonomicznych, ale także wspólnotą aksjologiczną, w tym sensie, że wartości moralne stanowiły istotną część jej funkcjonowania i haseł.

Innym przykładem masowego ruchu społecznego XX wieku jest zapoczątkowany przez Hindusa **Mahatmę Gandhiego** (1869–1948) ruch biernego oporu wobec brytyjskiej dominacji w Indiach. Gandhi był adwokatem, urodzonym w Indiach, które do połowy XX wieku znajdowały się w dominium brytyjskim. Na własnej skórze doświadczył rasizmu, będąc pracownikiem kontraktowym na południu Afryki. W efekcie tego stworzył w Indiach masowy ruch oporu przeciwko brytyjskiej dominacji i łamaniu przez kolonizatorów praw Hindusów. Specyfiką działań Gandhiego była **zasada nie-stosowania przemocy** (*ahinsa*), gdyż uważał on, że każde użycie siły jest złe, nawet jeżeli jest wynikiem walki o najbardziej szczytne idee. W swoich działaniach politycznych opierał się na tzw. biernym oporze. Gandhi zachęcał

Hindusów do bojkotu brytyjskich towarów, podnoszenia edukacji szerokich mas społeczeństwa oraz nieodpowiadania przemocą na ataki Brytyjczyków. Jego filozofia życiowa przysporzyła mu wielu zwolenników, mimo że wśród dużej części hinduskiej społeczności istniała chęć podjęcia walki zbrojnej. Sam Gandhi jako broń polityczną traktował głodówkę, licząc się w jej wyniku nawet z własną śmiercią.

Działalność Mahatmy Gandhiego i jego zwolenników doprowadziła ostatecznie do zwolnienia dziesiątek tysięcy więźniów politycznych i podjęcia przez Brytyjczyków kwestii niepodległości Indii – kraj uzyskał ją w 1947 roku. Zaledwie rok później Gandhi został zastrzelony przez hinduskiego ekstremistę.

Do filozofii biernego oporu i równości wszystkich ludzi, propagowanej przez Mahatmę Gandhiego, nawiązał murzyński pastor, działacz na rzecz równouprawnienia i zniesienia dyskryminacji rasowej, **Martin Luther King** (1929–1968). Pod wpływem jednego z kazań Luthera powracająca z pracy szwaczka Rosa Parks, w Montgomery w stanie Alabama, zajęła siedzenie z przodu autobusu i odmówiła przeniesienia się na tylne miejsca przeznaczone dla czarnych pasażerów. Parks została aresztowana, ale jej zdecydowana postawa doprowadziła do wybuchu masowych protestów przeciwko segregacji rasowej. Jednym z liderów ruchu został sam Martin Luther King. Polegały one na stosowaniu taktyki biernego oporu, tj. bojkotowaniu transportu publicznego, zajmowaniu miejsc przeznaczonych dla białych Amerykanów, organizowaniu pacyfistycznych pochodów.

Najsłynniejszy marsz odbył się 28 sierpnia 1963 roku w Waszyngtonie. Wzięło w nim udział ok. 200–250 tysięcy osób. Zakończył się wiecem, podczas którego padły słynne słowa doktora Martina Luthera Kinga: „Miałem sen, iż pewnego dnia ten naród powstanie, aby żyć wedle prawdziwego znaczenia swego credo: uważamy za prawdę oczywistą, że wszyscy ludzie zostali stworzeni równymi. Miałem sen, że pewnego dnia na czerwonych wzgórzach Georgii synowie dawnych niewolników i synowie dawnych właścicieli niewolników będą mogli zasiąść razem przy braterskim stole. Miałem sen, iż pewnego dnia moich czworo dzieci będzie żyło wśród narodu, w którym ludzi nie osądza się na podstawie koloru ich skóry, ale na podstawie tego, jacy są”. Rok później King otrzymał Pokojową Nagrodę Nobla. W 1968 roku w Memphis został zastrzelony przez Jamesa Earla Raya, przeciwnika równouprawnienia Afroamerykanów.

Jednym z większych ruchów społecznych współczesnego świata jest **antyglobalizm**¹²⁵. Tworzą go liczne organizacje, które stawiają sobie za cel powstrzymanie niektórych aspektów globalizacji, takich jak na przykład ponadnarodowa integracja gospodarcza. Analiza ruchu antyglobalistów jest trudna ze względu na wysoki stopień ich wewnętrznego zróżnicowania. Współtworzą go m.in.: związki zawodowe, ruchy ekologiczne, anarchiści, ruchy chłopskie i partie

¹²⁵ Sami antyglobaliści nie lubią być określani tym terminem. Wskazują bowiem, że nie są przeciwnikami każdego aspektu współpracy międzynarodowej.

polityczne lewicy. Łączy je natomiast wspólny wróg – neoliberalna doktryna i praktyka ekonomiczna – oraz forma działania, czyli demonstracje w miejscach spotkań środowisk utożsamianych z neoliberalnym porządkiem świata (G8, Unia Europejska, Międzynarodowy Fundusz Walutowy, Bank Światowy). Antyglobaliści opowiadają się również za demokratyzacją życia publicznego. Interesujące jest, że sprzeciwiając się niektórym aspektom globalizacji, chętnie korzystają z innych, na przykład komunikacji za pośrednictwem Internetu¹²⁶.

¹²⁶ Vide: M. Castells, *op.cit.*, s. 137–155.

XII. NARÓD

Koncepcje narodu

Mimo wspomnianych procesów integracyjnych i globalizacyjnych współczesna polityka jest nadal silnie nacechowana elementami narodowościowymi, a podziały w życiu społecznym przebiegają wzdłuż linii etnicznych. Z tego powodu ważną kategorią w nauce o polityce pozostaje **naród**, czyli **zbiorowość społeczna, której członkowie charakteryzują się silną świadomością identyfikacji z grupą**. Wysoki poziom identyfikacji powoduje, że narodowość staje się jedną z istotniejszych płaszczyzn samookreślenia człowieka, a więc jego tożsamości.

Precyzyjne zdefiniowanie pojęcia „naród” sprawia wiele trudności. Zarówno społeczeństwo, jak i naród, skupiają bowiem dużą liczbę członków, więc wydzielenie narodu i jego instytucji z całości danego społeczeństwa za pomocą obiektywnych kryteriów jest niełatwe. Trudno podać takie czynniki, które będą pasowały do każdej grupy, która określi siebie jako naród. Dlatego też **pojęcie narodu często definiuje się w kategoriach subiektywnych**, tzn. opartych na przekonaniach samej zbiorowości, że tworzy ona wspólnotę narodową. Narodowość związana jest bowiem ze sferą poczucia tożsamości i emocji – **tworzy bardzo silne poczucie więzów emocjonalnych** pomiędzy jej członkami¹²⁷, niezależnie od tego, czy ktoś mieszka w kraju, czy poza jego granicami. I jak pokazuje historia ludzkości, za naród jest wręcz gotowa oddać życie.

Ważną cechą narodu jest jego upolitycznienie, czyli **dążenie do posiadania własnego państwa**. Historia Europy wskazuje **dwa schematy relacji między narodem a państwem**. Według pierwszego w procesie kształtowania się narodu istniały najpierw wspólnoty kulturowe, mające poczucie własnej odrębności, które doprowadziły do przekształcenia się w organizm polityczny (państwo). Według drugiego pierwotne było państwo, które stworzyło warunki

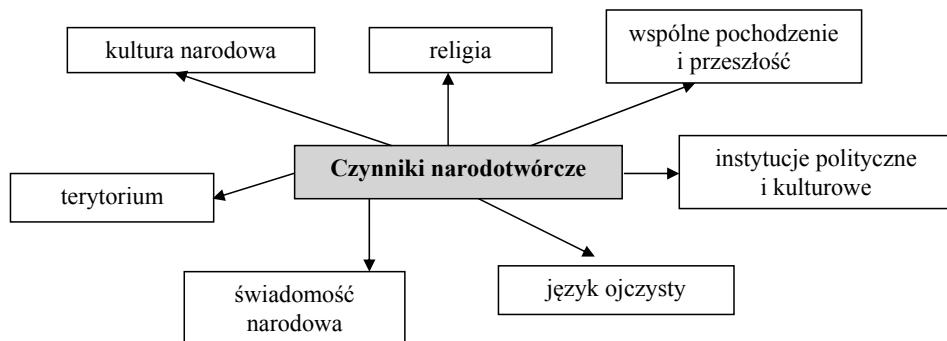
¹²⁷ Vide: J. Błuszkowski, *Naród w sensie etnicznym i politycznym*, „Społeczeństwo i Polityka. Pismo edukacyjne” 2005, nr 3–4, s. 307–328.

dla budowania poczucia tożsamości i doprowadziło do powstania wspólnoty kulturowej na bazie istniejących w nim różnych grup¹²⁸.

Powyższe drogi kształtowania się narodów doprowadziły do powstania dwóch jego koncepcji: **etniczno-kulturowej** i **politycznej**. Zgodnie z pierwszą naród to etniczna wspólnota kulturowa obdarzona świadomością narodową, w której pojęcie państwa spychane jest na drugi plan. Narody etniczno-kulturowe bazują przede wszystkim na świadomości „wspólnoty krwi” i wspólnym dziedzictwie kulturowym. Według tej koncepcji naród może istnieć bez państwa. Natomiast zgodnie z drugim ujęciem naród utożsamia się z państwem narodowym, jest on wspólnotą polityczną, mającą własne instytucje polityczne¹²⁹.

Czynniki narodotwórcze

Na kształtowanie narodów wpływają różnorodne czynniki, które można określić mianem **narodotwórczych**. Należy je jednocześnie uznać za obiektywne kryteria wyróżnienia narodu, choć – jak już wskazano – pojawiają się pewne zastrzeżenia co do stosowania tego rodzaju kryteriów przy wyodrębnianiu narodów. Istnieje bowiem bardzo wiele zbiorowości, które będą się określać jako naród, chociaż niektóre z wymienionych niżej czynników wcale w grupach tych nie występują.

Rys. 20. Wybrane czynniki narodotwórcze

Źródło: opracowanie własne.

Niebudująca świadomości narodowej, ale mająca istotne znaczenie dla kategoryzacji i podziału narodów świata na „my” i „oni”, jest już sama **nazwa narodowości**. Jednostka określa się jako członek jakiegoś narodu, a to już tworzy pewien związek emocjonalny. Nadawanie nazw poszczególnym naro-

¹²⁸ B. Szacka, *op.cit.*, s. 250.

¹²⁹ J. Błuszkowski, *Naród w sensie etnicznym...*, s. 313.

dom stanowi podstawę do kategoryzowania – każdej nacji przypisuje się charakterystyczne dla niej cechy, na przykład Anglicy kojarzą się ze spokojem i opanowaniem, a Niemcy z sumiennością i pracowitością.

Ważnym czynnikiem narodotwórczym jest **przekonanie o wspólnym pochodzeniu**. Polega ono na odwoływaniu się do wspólnych przodków, co pogłębia bliskość emocjonalną. Naród w tym ujęciu stanowi „rodzinę rodzin”, czyli grupę osób wywodzących się z jednego pnia. Podobną rolę odgrywa **pamięć wspólnej przeszłości**. Ma ona tworzyć poczucie dumy narodowej, przekazywać szacunek dla pewnych postaw, ról, instytucji i norm społecznych¹³⁰.

Istotną rolę w kształtowaniu poczucia przynależności do narodu odgrywa własna, odrębna od innych, **kultura narodowa**, czyli całokształt materialnego i niematerialnego dorobku danej wspólnoty. Zadaniem narodu jest jej tworzenie, zachowanie, pielęgnowanie i upowszechnianie. Kultura ma dawać poczucie dumy z osiągnięć danego narodu i w ten sposób zacieśniać więzi.

Do czynników kulturowych można zaliczyć także **język ojczysty**. Bardzo wielu badaczy wyodrębnia go jednak z całokształtu materialnych i niematerialnych osiągnięć narodu. Język jest bowiem strukturą różnicującą narody. Stanowi medium wewnętrznej komunikacji między członkami grupy, za którego pomocą przekazywane jest dziedzictwo narodu. Należy jednak zauważyć, że istnieją narodowości, które nie mają jednego języka ojczystego. Przykładem mogą być Szwajcarzy, uznający za ojczyste kilka języków (francuski, niemiecki, retoromański i włoski).

Czynnikiem narodotwórczym jest także **przywiązanie do określonego terytorium**, uznawanego za własność narodową. Buduje to bliskość psychiczną i kulturową jego mieszkańców. W przeszłości istniały jednak narody, i nadal istnieją, które żyjąc w diasporze (rozproszeniu) nie rozwinęły więzi z jednym, konkretnym terytorium (np. Romowie).

Ważnym, a dla wielu wręcz najistotniejszym, kryterium wyróżnienia narodu i czynnikiem kształtującym poczucie tożsamości narodowej jest **religia**. Zwrócić należy uwagę chociażby na integracyjną rolę religii dla członków narodowości żydowskiej.

Wskazano już, że czynnikiem narodotwórczym mogą być również wspólne **instytucje polityczne**, a nawet **gospodarcze** (głowa państwa, rząd, parlament, partie polityczne, instytucje publiczne, rynek krajowy itd.).

W sensie subiektywnym najważniejszym czynnikiem narodotwórczym jest jednak **świadomość narodowa**, czyli inaczej mówiąc – poczucie przynależności do danego narodu. Członkowie wspólnoty pielęgnują w sercach i umysłach jej obraz, żywią szacunek wobec historii i tradycji, choć dostrzegają również własną odrębność. Dążą także do zachowania i rozkwitu kultury narodowej¹³¹.

¹³⁰ B. Szacka, *op.cit.*, s. 247–248.

¹³¹ J. Błuszkowski, *Naród w sensie etnicznym...*, s. 315–316.

Narody w Europie

W powszechnym przekonaniu podział Europy na narody wydaje się czymś oczywistym i odwiecznym. Dodatkowo jest to potęgowane przez odwoływanie się samych narodów do wspólnej, często zamierzchłej przeszłości. Świadomość wspólnej historii jest istotnym czynnikiem integrującym. Jednak zdaniem wielu badaczy **narody w Europie kształtowały się dopiero w epoce nowoczesności**, czyli od końca XVIII (tj. od rewolucji francuskiej) i w XIX wieku. We wcześniejszych epokach poczucie więzi narodowej nie istniało bądź ustępowało więzi regionalnej, zawodowej czy religijnej. Istotniejsza dla kształtowania tożsamości jednostki od pochodzenia etnicznego była na przykład pozycja stanowa. Dawniej monarchom nie przeszkadzało, że poszczególne regiony i grupy społeczne w kraju różniły się dialektami, obyczajami, wyznaniem czy pochodzeniem etnicznym. Taki stan trwał tak długo, jak długo działania władców były akceptowane. Dopiero w XIX wieku pojawiły się zjawiska prowadzące do powstawania nowoczesnych narodów w Europie. Były one związane przede wszystkim z postępującą rewolucją przemysłową i rozwojem parlamentaryzmu¹³².

Jednym z elementów sprzyjających powstawaniu nowoczesnych narodów było **zniesienie sztywnych podziałów stanowych w społeczeństwach europejskich**. Oznaczało to zrównanie większości grup społecznych wobec prawa i przyznanie im praw obywatelskich, które w niewielkim stopniu były warunkowane zajmowaną pozycją społeczną. W ten sposób zostały osłabione konkurencyjne wobec narodowości wymiary samookreślenia jednostek, takie jak przynależność klasowa czy warstwowa. Do innych czynników wpływających na kształtowanie się narodów zaliczymy **upowszechnienie oświaty i powszechną służbę wojskową**. Dawały one możliwość kształtowania jednolitego wzoru kultury, a tym samym – pewnej homogenizacji społeczeństwa. Tą drogą formowano świadomość narodową.

Istotną zmianą, która przyczyniła się do narodzin grup narodowych, była **ruchliwość terytorialna społeczeństwa** wywołana procesem industrializacji. Wędrowna za chlebem oznaczała wyjście poza krąg lokalnej społeczności, poznanie innych przedstawicieli grupy, mówiących tym samym językiem, wyznających tę samą religię, odwołujących się do podobnych mitów. To znacząco rozszerzyło krąg osób zaliczanych do „swoich”.

Czynnikiem sprzyjającym kształtowaniu się europejskich narodów mogła być również **postępująca laicyzacja** (zeświecczenie) społeczeństwa. Podobnie jak przy pozbawieniu przywilejów stanowych, laicyzacja znosiła ważny wymiar samookreślenia. Tożsamość narodowa stała się nowoczesną religią. Współcześnie podkreśla się również rolę **pluralizmu społecznego**, jako przyczyny ciągłego „odżywiania” tożsamości narodowej. W wysoce spluralizowanym

¹³² B. Szacka, *op.cit.*, s. 252–253.

świecie tożsamość narodowa stanowi jeden z bardziej stabilnych elementów określania się jednostki¹³³.

Istotne dla kształtowania narodów były nie tylko naturalnie postępujące procesy związane z rewolucją przemysłową, ale również **świadoma działalność państw, prowadząca do uniformizacji kulturowej społeczeństw**. Kiedy rozwinął się parlamentaryzm powstał problem, kto ma narzucać kulturowy charakter państwa, skoro nie jest to już rządzący władca absolutny. Oczywiście wydawało się, że powinna to być nacja dominująca w państwie. To z kolei katalizowało kształtowanie się świadomości tej nacji, a tym samym – świadomości grup, które stały w opozycji do niej.

Rys. 21. Determinanty powstania nowoczesnych narodów

Źródło: opracowanie własne.

Europa Zachodnia była tym obszarem, na którym procesy kształtowania się świadomości narodowej zamieszkujących ją nacji przyniosły oczekiwane rezultaty. **Istniejące tam wspólnoty polityczne dokonały skutecznej integracji narodowej**, choć nie zawsze przebiegało to bez problemów (co potwierdza chociażby rozwój świadomości narodowej Irlandczyków, odbywający się pomimo homogenizujących zabiegów podejmowanych przez Brytyjczyków). Tożsamość narodowa opierała się przede wszystkim na wspólnej historii politycznej. Można więc powiedzieć, że to państwa „stworzyły narody”. Tą drogą powstał na przykład naród francuski czy brytyjski.

Kształtowanie narodów w Europie Środkowej przebiegało w inny sposób. **Przeważała tu droga oddolna**, polegająca na kształtowaniu narodu wokół istniejącej wspólnoty kulturowej i świadomości etnicznej pewnej grupy ludzi. Miało to związek przede wszystkim z panowaniem w tej części Europy dużych wielonarodowych monarchii, w których występowało co najmniej kilka grup różniących się językiem, obyczajami, świadomością historyczną itd. Przykładem może być Monarchia Austro-Węgierska, którą tworzyli m.in.: Niemcy, Węgrzy,

¹³³ *Ibidem*, s. 253–254.

Czesi, Słowacy, Polacy, Serbowie, Chorwaci. Państwa te nie zdołały dokonać integracji narodowej. W tej części Europy narody ukształtowały się wokół świadomości i wspólnoty kulturowej, a nie wokół wspólnoty politycznej. **Powstałe w ten sposób narody dążyły do stworzenia własnych państw na gruzach już istniejących**, tak było na przykład z Ukraińcami, Estończykami, Słowakami czy Macedończykami.

Konsekwencją przemian w świadomości narodowej w XIX-wiecznej Europie była I wojna światowa i nowa mapa polityczna, która powstała po jej zakończeniu. Wojna doprowadziła do upadku wielonarodowych monarchii, w miejsce których powstały mniejsze państwa narodowe. Na gruzach monarchii Austro-Węgierskiej powstała Czechosłowacja, Polska (powstała z ziem m.in. Austro-Węgier), Austria, Węgry. Upadek Cesarstwa Rosyjskiego doprowadził do samostanowienia Polski, Litwy, Łotwy czy Estonii. Terenem szczególnie ostrych konfliktów narodowych były w XIX i XX wieku Bałkany. Tutaj kształtowały się ruchy narodowościowe Serbów, Chorwatów, Bułgarów, Rumunów oraz Albańczyków.

Druga, bardzo silna tendencja do samostanowienia narodów w Europie miała miejsce po 1989 roku. Było to związane z **rozpadem Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich i Jugosławii**. W wyniku tych procesów powstały państwa m.in.: Białorusinów, Ukraińców, Słoweńców, Chorwatów, Bośniaków.

Postawy wobec ojczyzny i narodu

Czynniki narodotwórcze kształtują poczucie tożsamości narodowej i odrębności od innych narodów. Stosunek emocjonalny, poznawczy i behawioralny wobec własnego i innych narodów może przybierać różne formy.

Postawa przywiązania i szacunku wobec własnej ojczyzny nazywana jest **patriotyzmem**. Jest to chęć ponoszenia ofiar, wypełniania obowiązków obywatelskich, kultywowania kultury i języka ojczystego. Jednocześnie patriotyzm nie oznacza braku szacunku dla innych narodów. Wzorce patriotyczne kształtowane są przez sytuację historyczną. W XIX wieku przejawem polskiego patriotyzmu była na przykład walka o wolność ojczyzny i siłę narodu, w tym również działania na szkodę obcych instytucji politycznych ulokowanych na ziemiach polskich. Współcześnie patriotyzm oznacza wspomaganie instytucji politycznych państwa, sumienne wypełnianie obowiązków obywatelskich i pracę na rzecz zwiększenia pomyślności obywateli.

Postawą wywołującą pewną konfuzję jest **nacjonalizm**, który charakteryzuje się tym, że stawia naród na czele systemu wartości. Oznacza to, że pełni on nadrzędną funkcję wobec jednostek i grup społecznych. Niestety, nacjonalizm często utożsamia się z patriotyzmem, z drugiej strony – bywa również błędnie klasyfikowany jako szowinizm.

Nacjonalizm może prowadzić do przekonania o wyższości własnego narodu nad innymi oraz nienawiści do obcych. Wówczas mamy do czynienia z **szowinizmem**. Szowinista nie tylko nie dostrzega wad własnego narodu, ale wręcz wyolbrzymia jego zalety i w sposób otwarty pogardza innymi narodami. Takie postrzeganie świata może prowadzić do agresji i dyskryminacji innych nacji¹³⁴.

Przeciwnym poglądem na naród i ojczyznę jest **kosmopolityzm**. Ta postawa nawołuje do całkowitego odrzucenia pojęć narodu i ojczyzny. Kosmopolita uważa bowiem, że postrzeganie świata przez ich pryzmat jest przestarzałe. Dlatego odwołuje się do wartości ogólnoludzkich, negując wartości narodowe i dążąc do stworzenia jednego społeczeństwa składającego się ze wszystkich ludów świata.

Niechęć wobec przedstawicieli innych narodowości, ras czy kultur, oraz opór wobec ich wpływu na rodzimą kulturę, nazywamy **ksenofobią**. Wyrasta ona przede wszystkim z obaw przed innością. Niejednokrotnie prowadzi do agresji słownej, a nawet fizycznej.

Postawa wrogości i nienawiści wobec innych ras to **rasizm**. Zakłada ona wyższość jednych ras nad pozostałymi, często zabrania ich mieszania i jest usprawiedliwieniem dla agresji wobec osób o innym kolorze skóry. Rasizm leżał u podłoża kolonializmu i niewolnictwa, jak również eksterminacji Słowian i Żydów przez hitlerowców. Hasła rasistowskie, podobnie jak szowinistyczne, docierają na ogół do osób słabiej wykształconych i sfrustrowanych.

Przykładem wrogości wobec konkretnego narodu jest **antysemityzm**. Wbrew nazwie, która mogłaby sugerować niechęć w odniesieniu do wszystkich ludów semickich, objawia się on wrogością jedynie w stosunku do Żydów i ich dyskryminacją na poszczególnych płaszczyznach życia społecznego. Postawy antysemitowskie doprowadziły m.in. do polityki eksterminacji ludności żydowskiej przez III Rzeszę.

Jan Paweł II o patriotyzmie

„Musimy wyjaśnić zasadnicze różnice pomiędzy niezdrową formą nacjonalizmu, który uczy pogardy dla innych narodów i kultur, a patriotyzmem, który jest właściwą miłością własnego kraju. Prawdziwy patriotyzm nigdy nie stara się dążyć do dobrobytu własnego narodu kosztem innych. Bowiem ostatecznie dotknęłoby to także jego własnego narodu, wyrządzenie krzywdy dotyka obu stron – i agresora, i ofiary. Nacjonalizm, szczególnie w swoich najskańszych formach, jest więc antytezą prawdziwego patriotyzmu”.

Źródło: Przemówienie w siedzibie ONZ, Nowy Jork, 5 października 1995 r.

¹³⁴ Pojęcie szowinizmu wywodzi się od nazwiska legendarnego żołnierza armii Napoleona – Nicolasa Chauvina. Rolnik ten, urodzony w regionie Rochefort, był oddanym żołnierzem Cesarza. W walkach został ranny aż 17 razy. Za każdym razem, po wyjściu ze szpitala, powracał jednak do armii i z uwielbieniem służył Napoleonowi, za co ten obdarował go honorową szablą i wynagrodził rentą.

„Patriotyzm oznacza umiłowanie tego, co ojczyste: umiłowanie historii, tradycji, języka czy samego krajobrazu ojczystego. Jest to miłość, która obejmuje również dzieła rodaków i owoce ich geniuszu. Próba dla tego umiłowania staje się każde zagrożenie tego dobra, jakim jest ojczyzna. Nasze dzieje uczą, że Polacy byli zawsze zdolni do wielkich ofiar dla zachowania tego dobra albo też dla jego odzyskania”.

Źródło: Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość. Rozmowy na przełomie tysiącleci*, Kraków 2005, s. 71–72.

O stereotypach narodowych

„Nierzadko zauważać nam się zdarza, że wielka część naszej przestrzeni duchowej, naszych obrazów i naszych sposobów reagowania na świat i na innych ludzi, urobiona jest czy też wytworzona przez stereotypy, to znaczy spontanicznie ukształtowane, *quasi*-empiryczne generalizacje, które – gdy się już utrwały – niemal nie dają się korygować przez późniejsze doświadczenia. Jest to naturalne i być może w sumie dobroczynne urządzenie umysłu; stereotypy – rzeczy, ludzi, narodów, miejsc – bywają różne, jedne nadają się do obrony, inne są półprawdziwe albo całkiem fałszywe, ponieważ jednak są one nieodzowne dla naszego umysłowego bezpieczeństwa, zazwyczaj mogą zwycięsko trwać na przekór przeświadczeniom, chyba, że powodują jakieś skutki wyraźnie szkodliwe. (...) Każdy naród czy plemię wytwarzają stereotypy swoich sąsiadów, a także innych, lepiej czy gorzej znanych plemion; stereotypy te często ujawniają w połowie respekt, a w połowie pogardę”.

Źródło: L. Kołakowski, *Mini wykłady o maxi sprawach*, Kraków 2007, s. 199–200.

XIII. MNIEJSZOŚCI NARODOWE

Mniejszość narodowa a mniejszość etniczna

W każdym, nawet najbardziej jednolitym narodowo państwie, znajdują się osoby, które posługują się innym językiem niż większość, różnią się od niej kulturą, tradycją oraz mają świadomość własnej wspólnoty i dążą do zachowania odrębności kulturowej. Grupy te nazywamy **mniejszościami narodowymi i etnicznymi**.

Podział na mniejszość etniczną i narodową jest bardzo istotny. Naród jest bowiem grupą o wspólnym podłożu etnicznym i kulturowym, wytworzoną w procesie dziejowym, świadomą swej odrębności i przede wszystkim – **upolitycznioną**¹³⁵, tzn. dążącą do ukonstytuowania się we własne państwo bądź odwołującą się do jakiejś już istniejącej wspólnoty politycznej. Rozróżnienie między mniejszością narodową a etniczną osadza się właśnie na tym elemencie. **Mniejszością etniczną** jest grupa osób, która w sposób istotny odróżnia się – językiem, kulturą i tradycją – od dominującej części ludności. To zbiorowość świadoma własnej wspólnoty i dążąca do utrzymania swej odrębności, ale **nieodwołująca się do żadnego z istniejących państw** (np. Romowie). Z kolei **mniejszością narodową** jest historycznie ukształtowana i świadoma wspólnoty grupa, różniąca się od większości jednostek w danym państwie językiem, kulturą i tradycją, dążąca do zorganizowania się w państwo bądź posiadająca gdzieś własne państwo, do którego może się odwoływać (np. Niemcy mieszkający w Polsce).

Takie rozróżnienie między mniejszością narodową a etniczną przyjęte zostało w ustawie z 6 stycznia 2005 roku o *mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym*. Według polskiego prawa mniejszości narodowe wyodrębniane są na podstawie łącznie sześciu kryteriów. Mniejszością narodową jest grupa obywateli polskich, która:

- 1) jest mniej liczebna od pozostałej części ludności Rzeczypospolitej Polskiej;

¹³⁵ Vide: B. Szacka, *op.cit.*, s. 249.

- 2) w sposób istotny odróżnia się od pozostałych obywateli językiem, kulturą lub tradycją;
- 3) dąży do zachowania swojego języka, kultury lub tradycji;
- 4) ma świadomość własnej historycznej wspólnoty narodowej i jest ukierunkowana na jej wyrażanie i ochronę;
- 5) jej przodkowie zamieszkiwali obecne terytorium Rzeczypospolitej Polskiej od co najmniej stu lat;
- 6) utożsamia się z narodem zorganizowanym we własnym państwie.

W odniesieniu do mniejszości etnicznej różnica jest taka, że ta druga wspólnota nie utożsamia się z narodem zorganizowanym we własnym państwie.

Mniejszości narodowe i etniczne stanowią istotny element społecznego otoczenia ładu politycznego, gdyż zdarza im się wysuwać żądania odmienne od postulowanych przez większość. Ponadto modyfikują kształt kultury danego państwa, niejednokrotnie też bywają przyczyną konfliktów społecznych, mogą przy tym – jak ma to miejsce w przypadku mniejszości narodowych – liczyć na wsparcie innego państwa.

Mniejszości narodowe w Polsce

Polska przed II wojną światową była krajem wielonarodowym. Szacuje się, że w 1939 roku Polacy stanowili ok. 65% obywateli Rzeczypospolitej, Ukraińcy – ok. 16%, Żydzi – ok. 10%, Białorusini – ok. 6%, a Niemcy – ok. 2,5%.

W wyniku eksterminacji Żydów przez hitlerowców oraz zmian granic, powojenna Polska stała się krajem jednolitym narodowościowo. Według danych Narodowego Spisu Powszechnego z 2002 roku **w Polsce mieszka łącznie 471,5 tys. osób innej narodowości aniżeli polska**, co stanowi zaledwie 1,23% ogółu mieszkańców kraju¹³⁶.

Tab. 9. Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce według Narodowego Spisu Powszechnego z 2002 roku

Deklarowana narodowość	Liczebność	% liczby obywateli Polski
Ogółem	38 230 080	100,00
Polska	36 983 720	96,74
Nieustalona	774 885	2,03
Niepolska:	471 475	1,23

¹³⁶ Jednak w odniesieniu do 774,9 tys. osób (2,03%) nie zdołano ustalić przynależności narodowościowej bądź etnicznej, głównie z powodu braku odpowiedzi – Wyniki Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2002.

Śląska	173 153	0,45
Niemiecka	152 897	0,40
Białoruska	48 737	0,13
Ukraińska	30 957	0,08
Romska	12 855	0,03
Rosyjska	6 103	0,02
Łemkowska	5 863	0,02
Litewska	5 846	0,02
Kaszubska	5 062	0,01
Słowacka	2 001	0,01
Żydowska	1 133	0
Ormiańska	1 082	0
Czeska	831	0
Tatarska	495	0
Karaimska	45	0
Inna	24 415	0,06

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Narodowego Spisu Powszechnego z 2002 r.

Ustawa z 6 stycznia 2005 roku *o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym* wymienia w Polsce następujące mniejszości: białoruską, czeską, litewską, niemiecką, ormiańską, rosyjską, słowacką, ukraińską i żydowską, oraz wskazuje istnienie czterech grup etnicznych: Karaimów, Łemków, Romów, Tatarów.

Według cytowanego już źródła – danych z Narodowego Spisu Powszechnego – najliczniejszą społeczność poza Polakami stanowią **Ślązacy** (ponad 173 tys. osób), zamieszkujący głównie województwo śląskie i częściowo opolskie. Należy jednak podkreślić, że Ślązacy nie zostali uznani prawnie za mniejszość narodową czy etniczną, lecz za grupę regionalną zamieszkującą Śląsk. Organizacje domagające się autonomii Śląska uważają, że liczba Ślżaków podana w spisie powszechnym jest kilkukrotnie niższa od rzeczywistej.

Najliczniejszą mniejszością narodową w Polsce są **Niemcy** (blisko 153 tys. osób), mieszkający głównie w województwie opolskim oraz w mniejszym stopniu w województwie śląskim. Mniejszość niemiecka jest w Polsce dobrze zorganizowana. W wyborach parlamentarnych do Sejmu w 2011 roku wybrany został jeden przedstawiciel tej grupy, a w wyborach samorządowych listy mniejszości niemieckiej regularnie uzyskują poparcie, które umożliwia im znaczny

udział w pracach organów samorządu. Mniejszość reprezentowana przez liczne organizacje pozarządowe wydaje kilka tytułów prasowych. Przedstawiciele mniejszości niemieckiej są w większości katolikami, nieliczni deklarują przynależność do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego¹³⁷.

Inne mniejszości narodowe w Polsce to **Białorusini** – ponad 48 tys. osób (zamieszkujący głównie województwo podlaskie) i **Ukraińcy** – blisko 31 tys. osób (rozproszeni przede wszystkim w województwach: warmińsko-mazurskim, zachodniopomorskim, podkarpackim). Według szacunków niektórych badaczy rzeczywista liczebność obu mniejszości narodowych w Polsce może być większa. Obie mniejszości są aktywne zarówno na niwie społeczno-kulturalnej (organizacje pozarządowe, prasa, imprezy kulturalne), jak i politycznej (uczestnictwo w wyborach samorządowych, a także wystawianie kandydatów do parlamentu na listach wyborczych głównych partii politycznych). Zdecydowana większość przedstawicieli mniejszości białoruskiej należy do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, a mniejszości ukraińskiej – do Kościoła Katolickiego Obrządku Bizantyńsko-Ukraińskiego oraz Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego¹³⁸.

Piątą co do wielkości społecznością w Polsce są **Romowie**, którzy stanowią prawie 13 tys. osób ujętych w spisie powszechnym. Ocenia się jednak, że liczba Romów w Polsce może być nawet trzykrotnie wyższa. Pierwszy dokument poświadczający ich obecność na naszym terytorium datowany jest na rok 1401. Największe skupiska Romów znajdują się obecnie w województwach: małopolskim, dolnośląskim i mazowieckim. Romowie wydają własną prasę, organizują wydarzenia kulturalne, nie posiadają natomiast własnej reprezentacji w parlamencie. W większości są członkami Kościoła Rzymskokatolickiego¹³⁹. Ze względu na brak własnego państwa oraz dążeń państwowotwórczych Romowie są uznani w Polsce za grupę etniczną.

Kolejną wspólnotę w Polsce tworzy **mniejszość rosyjska**, licząca ok. 10 tys. osób (według danych spisu powszechnego – 6103 osoby) i najliczniej zamieszkująca województwo mazowieckie. Mniejszość rosyjska w Polsce należy w większości do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. W województwie podlaskim i warmińsko-mazurskim mieszkają natomiast staroobrzędowcy (odłam prawosławia powstały w XVII wieku)¹⁴⁰.

Niewielką grupą etniczną są **Łemkowie**, liczący według spisu powszechnego blisko 6 tys. osób, choć oni sami uważają, że jest ich nawet dziesięciokrotnie więcej. Chociaż historycznie wywodzą się z terenów Galicji, Zakarpacia i północnej części Słowacji, to w wyniku powojennych przesiedleń (akcja

¹³⁷ *Charakterystyka mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce*, http://www.mswia.gov.pl/portal/pl/61/37/Charakterystyka_mniejszosci_narodowych_i_etnicznych_w_Polsce.html, dostęp: 8.08.2011 r.

¹³⁸ *Ibidem*.

¹³⁹ *Ibidem*.

¹⁴⁰ *Ibidem*.

„Wisła”) dziś znajdziemy ich przede wszystkim w województwie dolnośląskim. Łemkowie w zdecydowanej większości należą do dwóch kościołów: Kościoła Katolickiego Obrządku Bizantyńsko-Ukraińskiego oraz Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego¹⁴¹.

Grupą o podobnej liczebności jest **litewska mniejszość narodowa**. W przeważającej większości zamieszkuje ona województwo podlaskie, tuż przy granicy z Republiką Litewską. W wyborach samorządowych w 2006 roku jej przedstawiciele uzyskali 14 na 15 możliwych mandatów w radzie gminy Puńsk. Reprezentanci mniejszości litewskiej zasiadają również w radzie powiatu sejneńskiego oraz w radach miasta i gminy Sejny¹⁴². Liczebność tej mniejszości na ziemiach polskich podawaną według oficjalnych statystyk również uznaje się za zaniżoną.

Ani za mniejszość narodową, ani etniczną, nie zostali uznani **Kaszubi**. Jednak w trakcie spisu powszechnego ponad 5 tys. osób zadeklarowało taką przynależność narodową, a ponad 52 tys. osób potwierdziło posługiwanie się językiem kaszubskim. Nawet te dane uznaje się za znacznie zaniżone. Ta zachodniosłowiańska grupa etniczna zamieszkuje praktycznie wyłącznie województwo pomorskie. Polskie prawo przyznało językowi kaszubskiemu, jako jedynemu w Polsce, status języka regionalnego.

Dziesiątą co do liczebności mniejszością narodową w Polsce jest wspólnota etniczna **Słowaków**, zamieszkująca głównie województwo małopolskie i licząca ok. 2 tys. osób. Słowacy są w większości wiernymi Kościoła Rzymskokatolickiego¹⁴³.

Prawa mniejszości narodowych w Polsce

Współcześnie akceptowany w państwach demokratycznych **katalog praw mniejszości narodowych** obejmuje m.in.: zobowiązanie administracji publicznej do zapewnienia równości wobec prawa i niedyskryminacji przedstawicieli mniejszości narodowych, prawo do zgromadzeń i stowarzyszania się, swobodę wypowiedzi, myśli, przekonań i religii. Uznaje się również, że państwo powinno zagwarantować ochronę języków i kultur mniejszości narodowych oraz prawo do otwierania przez nie placówek edukacyjnych. Polska potwierdziła przywiązanie do tych zasad poprzez ratyfikację w 2000 roku *Konwencji ramowej o ochronie mniejszości narodowych*, którą związało się 39 spośród 47 państw Rady Europy¹⁴⁴.

¹⁴¹ *Ibidem*.

¹⁴² *Ibidem*.

¹⁴³ *Ibidem*.

¹⁴⁴ Dane ze strony Biura Traktatowego Rady Europy, <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/ChercheSig.asp?NT=157&CM=8&DF=2/27/2008&CL=ENG>, dostęp: 8.08.2011 r.

*Konwencja ramowa o ochronie mniejszości narodowych,
sporządzona w Strasburgu dnia 1 lutego 1995 r.*

Artykuł 5

1. Strony zobowiązują się wspierać tworzenie warunków koniecznych do utrzymywania i rozwijania przez osoby należące do mniejszości narodowych ich kultury, jak również zachowania zasadniczych elementów ich tożsamości, to jest ich religii, języka, tradycji i dziedzictwa kulturowego.
2. Bez uszczerbku dla środków podejmowanych stosownie do ich generalnej polityki integracyjnej, Strony powstrzymają się od działań lub praktyk mających na celu asymilację osób należących do mniejszości narodowych wbrew ich woli i będą chronić te osoby przed jakimkolwiek działaniem mającym na celu taką asymilację.

Polskie prawo przyznaje szereg uprawnień mniejszościom narodowym. Już **Konstytucja RP w art. 35** gwarantuje obywatelom polskim należącym do mniejszości narodowych i etnicznych wolność zachowania i rozwoju własnego języka, zachowania obyczajów i tradycji oraz rozwoju własnej kultury, w tym – prawo do tworzenia własnych instytucji edukacyjnych, kulturalnych oraz służących ochronie tożsamości religijnej, a także do uczestnictwa w rozstrzyganiu spraw dotyczących ich tożsamości kulturowej.

Ważnym dokumentem regulującym status mniejszości w Polsce jest wspomniana ustawa o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym. Zgodnie z jej postanowieniami **nikt nie może być dyskryminowany ze względu na swoją przynależność narodową**. Jednocześnie „zabrania się stosowania środków mających na celu asymilację osób należących do mniejszości, jeżeli te środki są stosowane wbrew ich woli”¹⁴⁵. Państwo polskie nie może również wykorzystywać innych środków, mających na celu zmianę proporcji narodowościowych lub etnicznych na obszarach zamieszkałych przez mniejszości.

Polska przyznaje mniejszościom **prawo używania oraz pisowni imion i nazwisk zgodnie z zasadami pisowni języka mniejszości**. Osoby należące do mniejszości mogą również swobodnie posługiwać się swoim językiem, wydawać pisma oraz uczyć się w tym języku¹⁴⁶.

Państwo polskie wspiera mniejszości, przyznając im **dotacje na rozwój organizacji społecznych, bibliotek i piśmiennictwa, jak również programów telewizyjnych i audycji radiowych** przez nie realizowanych.

Katalog praw przyznanych w Polsce mniejszościom narodowym i etnicznym jest więc szeroki. Ciekawym rozwiązaniem jest **możliwość posługiwania się przed organami gminy językiem mniejszości** jako językiem pomocniczym, jeżeli w gminie przedstawiciele mniejszości narodowej stanowią nie mniej niż 20% ogólnej liczby mieszkańców (ponadto gmina musi być wpisana do Urzędowego Rejestru Gmin, w których używa się języka pomocni-

¹⁴⁵ Art. 5 ustawy o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym.

¹⁴⁶ Vide: art. 7 i 8 ustawy o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym.

czego). Dodatkowo w takich gminach, **obok urzędowych nazw miejscowości, ulic i obiektów fizjograficznych, mogą widnieć tradycyjne nazwy w języku mniejszości**. Mogą one być ustalane również dla gmin niespełniających wymogu ilościowego liczby zamieszkującej jej mniejszości. Dla takich miejscowości można wprowadzić nazwę dodatkową, o ile w wyniku konsultacji społecznych za taką nazwą opowie się ponad 50% mieszkańców¹⁴⁷.

W maju 2011 roku na terenie kraju było 30 „gmin dwujęzycznych”. Większość, bo aż 22 spośród nich, to gminy z językiem niemieckim jako językiem pomocniczym¹⁴⁸. Miejscowości z podwójnym nazewnictwem było 774 w 41 gminach na terenie całego kraju. Spośród tych 774 miejscowości 323 to nazwy niemieckie, 395 – nazwy kaszubskie, 30 – nazwy litewskie, 25 – nazwy białoruskie i 1 nazwa łemkowska¹⁴⁹.

W Rzeczypospolitej Polskiej przedstawiciele mniejszości narodowych mają również prawo wystawiać własne **listy wyborcze** i co ważne, **aby wprowadzić do Sejmu swoich przedstawicieli nie muszą uzyskać 5% poparcia w skali całego kraju**.

Polski system oświaty zapewnia uczniom należącym do mniejszości narodowych i etnicznych podtrzymywanie poczucia tożsamości narodowej, etnicznej, językowej i religijnej, a w szczególności naukę języka oraz własnej historii i kultury. Na terenie Rzeczypospolitej istnieją trzy typy szkół dla mniejszości etnicznych i narodowych. Są to: szkoły, w których nauczanie jest prowadzone tylko w języku danej mniejszości (z wyjątkiem nauczania języka polskiego); szkoły dwujęzyczne, gdzie lekcje odbywają się w dwóch równorzędnych językach (polskim i mniejszości); oraz szkoły, w których nauczanie prowadzone jest w języku polskim, ale uczniowie mają dodatkowy przedmiot – język mniejszości¹⁵⁰. W roku szkolnym 2009/2010 było łącznie 601 szkół podstawowych, w których nauczano języka mniejszości narodowej, etnicznej bądź języka regionalnego. Języków tych uczyło się w szkołach podstawowych ponad 35 tys. uczniów. Gimnazjów z językiem mniejszości było 218 na terenie kraju, a z nauki języka w nich korzystało blisko 11 tys. uczniów. W 23 liceach ogólnokształcących uczyło się 1,5 tys., a w 4 technikach – 44 uczniów. Najwięcej

¹⁴⁷ *Ibidem*, art. 9–14.

¹⁴⁸ Lista gmin wpisanych na podstawie art. 10 ustawy z dnia 6 stycznia 2005 r. *o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym* (Dz.U. Nr 17, poz. 141, z późn. zm.) do Urzędowego Rejestru Gmin, w których jest używany język pomocniczy, http://www.mswia.gov.pl/porta1/pl/178/2958/Ustawa_o_mniejszosciach_narodowych_i_etnicznych_oraz_o_jezyku_regionalnym.html, dostęp: 30.05.2011 r.

¹⁴⁹ Lista gmin wpisanych na podstawie art. 12 ustawy z dnia 6 stycznia 2005 r. *o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym* (Dz.U. Nr 17, poz. 141, z późn. zm.) do Rejestru gmin, na których obszarze używane są nazwy w języku mniejszości, http://www.mswia.gov.pl/porta1/pl/178/2958/Ustawa_o_mniejszosciach_narodowych_i_etnicznych_oraz_o_jezyku_regionalnym.html, dostęp: 30.05.2011 r.

¹⁵⁰ *Vide*: A. Wierzbicki, *Polityka społeczna i kwestie społeczne w okresie transformacji*, w: *Społeczeństwo i polityka...*, s. 1359.

uczniów jako języka mniejszości uczy się niemieckiego. Drugim co do liczby uczących się jest język kaszubski¹⁵¹.

W 2009 roku państwo polskie przeznaczyło prawie 200 mln zł na finansowanie potrzeb mniejszości narodowych i etnicznych oraz społeczności posługujących się językiem regionalnym. Ogromną część tej sumy stanowiła subwencja oświatowa¹⁵². Nie są to jednak jedyne pieniądze publiczne, jakie uzyskują mniejszości. Dodatkowo są one finansowane ze środków samorządów terytorialnych i z dotacji przekazywanych organizacjom pozarządowym w Polsce (organizacje mniejszości mogą ubiegać się o dotacje z budżetu państwa, tak jak każde inne stowarzyszenie czy fundacja w Polsce).

Celem opiniowania działań i programów rządu oraz doradzania w kwestiach mniejszości powołano w Polsce **Komisję Wspólną Rządu i Mniejszości Narodowych i Etnicznych**, która funkcjonuje jako organ opiniodawczo-doradczy Prezesa Rady Ministrów. Komisja zrzesza przedstawicieli organów administracji rządowej, mniejszości narodowych, etnicznych i społeczności posługującej się językiem kaszubskim. Jej pierwsze posiedzenie odbyło się w 2005 roku¹⁵³.

Konflikty narodowe i etniczne na świecie

Współczesne państwa mają z reguły charakter wielonarodowościowy – powstały w wyniku historycznych zmian granic, naturalnej migracji ludności czy nieskutecznie poprowadzonej polityki integracyjnej.

Taka różnorodność narodowościowa i etniczna państw przyczynia się nie tylko do wzbogacenia kultury danego społeczeństwa, ale może być też **zarzewiem konfliktów**. Dzieje się tak na przykład z powodu obecnej, przeszłej, a czasami nawet tylko wyimaginowanej **dyskryminacji jednej z grup narodowościowych**. Grupa ta jest wówczas przekonana, że traktuje się ją mniej przychylnie niż inną w porównywalnej sytuacji, tylko ze względu na przynależność narodową. Zarzewiem konfliktów narodowościowych jest odmawianie jednej z grup narodowych realizacji własnych aspiracji, blokowanie rozwoju, nieuwzględnianie w polityce realizowanej przez państwo jej postulatów, a także gorsze położenie polityczne, ekonomiczne bądź społeczne. W takiej sytuacji pojawia się frustracja. Może ona powstać także z powodu utraty pozycji, którą grupa kiedyś zajmowała.

Spory występują w sytuacji obiektywnego konfliktu interesów między nacjami (np. w wyniku rywalizacji o ograniczone zasoby), ale mogą być

¹⁵¹ „Mały Rocznik Statystyczny” 2010, s. 239.

¹⁵² *Drugi raport dotyczący sytuacji mniejszości narodowych i etnicznych oraz języka regionalnego w Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2009, s. 16, http://www.mswia.gov.pl/portal/pl/178/2958/Ustawa_o_mniejszosciach_narodowych_i_etnicznych_oraz_o_jezyku_regionalnym.html, dostęp: 8.08.2011 r.

¹⁵³ *Ibidem*, s. 40.

również efektem uprzedzeń i stereotypów. Jak już wiemy, **narodowość wiąże się z silnymi emocjami**, co jest naturalne, bo **jest ona ważnym elementem samookreślenia jednostki**. Narody są też grupami przekazyjącymi z pokolenia na pokolenie elementy kultury. Różnorodność narodowościowa i etniczna leży u podłoża dychotomicznego podziału świata na „swoich” i „obcych”. Takie kategoryzowanie nie jest niczym nienaturalnym. Wynika z potrzeby człowieka do poznawczego porządkowania świata, przydatnego do łatwego i szybkiego przetwarzania informacji. Samookreślenie przez tożsamość narodową jest również elementem podtrzymywania przekonania o własnej wysokiej wartości: „skoro należę do lepszej grupy, to tym samym ja sam jestem lepszy”. Taka postawa może jednak prowadzić do hołdowania **stereotypom narodowym i etnicznym, czyli uogólnieniom dotyczącym cech danej grupy narodowej, niemającym uzasadnienia w rzeczywistości**. Owe uproszczone sądy o grupie etnicznej czy narodowościowej budowane są na strachu przed nią, pogardzie bądź zarzucaniu jej zdrady lub głupoty. Te uprzedzenia przekazywane są często już na etapie wychowania dziecka. Mogą się one stać narzędziem manipulacji przez osoby i grupy, które dążą do uzyskania władzy. Zauważalna może być też celowa **etniczacja polityki**, czyli nasycanie jej elementami nacjonalistycznymi.

Hiszpański socjolog Manuel Castells uważa, że współczesne odrodzenie fundamentalizmów religijnych, nacjonalizmów kulturowych oraz komun terytorialnych, jest efektem dezorganizacji tożsamości człowieka spowodowanej procesami globalizacji, która rozmywa autonomię instytucji, organizacji, systemów normatywnych i komunikacyjnych¹⁵⁴.

Konflikty narodowościowe i etniczne mogą prowadzić do zmian na mapach politycznych. Wiek XX stał się wiekiem ruchów narodowościowych, których szczególne natężenie występowało w latach 60. w Afryce, co w efekcie doprowadziło do rozpadu systemu kolonialnego. Po dużej fali konfliktów narodowościowych i etnicznych w latach 60. i 70. XX wieku wydawało się, że te zjawiska są już przeszłością. Jednak sytuacja na Bałkanach w latach 90. zweryfikowała to przekonanie i wskazała, że konflikty narodowościowe mogą wybuchać również w XXI wieku.

Korzeni konfliktu na Bałkanach szukać można już w XIX-wiecznym podziale tej części Europy. Istnienie Imperium Osmańskiego, obejmującego dużą część Bałkanów, doprowadziło do przenikania się podziałów etnicznych, religijnych i politycznych. Na opisanie przemieszania etnicznego i religijnego oraz wzajemnych roszczeń terytorialnych i sprzecznych interesów państw Półwyspu Bałkańskiego, sformułowano nawet pojęcie „**kotła bałkańskiego**”. Generalnie, w momencie kształtowania się tożsamości narodowych, katolicy określili się jako Chorwaci, prawosławni jako Serbowie, a muzułmanie jako Bośniacy. Jednak podziały te są tylko do pewnego stopnia funkcjonalne, zda-

¹⁵⁴ M. Castells, *op.cit.*, s. 73.

rza się bowiem tak, że siatka podziałów religijnych nie pokrywa się z siatką podziałów narodowych według przedstawionego schematu.

Wybuch konfliktów na obszarze Bałkanów w latach 90. XX wieku był efektem rozpadu istniejącej od końca II wojny światowej Jugosławii, zrzeszającej narody Słowenów, Chorwatów, Bośniaków, Serbów, Macedończyków, Czarnogórców oraz kilku innych. W wyniku rozwoju separatyzmów narodowych na przełomie lat 80. i 90. ubiegłego stulecia najmocniej za usamodzielnieniem opowiadały się najwyżej rozwinięte części składowe Jugosławii, to znaczy Chorwacja i Słowenia. Przeciwko rozpadowi federacji występowali głównie Serbowie, będący najliczniejszym narodem w państwie (aczkolwiek i tak stanowiącym jedynie 36% ludności)¹⁵⁵. Proklamacja niepodległości przez parlamenty Słowenii i Chorwacji, a potem ogłoszenie niepodległości przez Bośnię i Hercegowinę, doprowadziły do bardzo krwawego konfliktu (szczególnie na terenie dwóch ostatnich regionów). **Mimo zaangażowania sił międzynarodowych w konflikt na Bałkanach, odnotowano tam nawet przypadki czystek etnicznych.**

Jednym z najbardziej przerażających konfliktów etnicznych ostatnich kilkudziesięciu lat było **ludobójstwo w Rwandzie w 1994 roku**, dokonane przez członków plemienia Hutu na etnicznej mniejszości plemienia Tutsi. W ciągu 100 dni masakry zamordowano ponad 800 tys. osób, a ok. 2 mln było zmuszone do emigracji. Przyczyną konfliktu była walka o władzę w państwie toczona między dwoma plemionami.

Terenem licznych konfliktów narodowościowych, trwającym także i współcześnie, jest **terytorium byłego Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich**. Źródłem tych walk jest polityka narodowościowa, prowadzona przez dziesięciolecia przez władze ZSRR, która tłumiła aspiracje poszczególnych grup narodowych. Towarzyszyły jej deportacje, prześladowania i zmiany granic, które po rozpadzie związku wzdłuż granic byłych republik sowieckich, nadal są zarzewiem konfliktów. Najbardziej niestabilnym regionem byłego ZSRR jest **obszar Kaukazu**. Mamy tam do czynienia z konfliktami: ormiańsko-azerskim, gruzińsko-osetyńskim, gruzińsko-abchaskim czy czecheńsko-rosyjskim. Inne konflikty narodowościowe na terenie byłego ZSRR mają miejsce **w Republice Mołdowy**, między rosyjskojęzyczną ludnością Naddniestrza a etnicznymi Mołdowianami, oraz **na Krymie**, między Rosjanami a Ukraińcami.

Także w bogatych krajach Europy Zachodniej występowały i nadal zdarzają się konflikty etniczne. Najgłośniejszym jest **separatyzm baskijski i irlandzki**. Szacuje się, że w wyniku działalności ugrupowania ETA, dążącego do niezależności Kraju Basków, zginęło ponad 800 osób. Największa aktywność założonej w 1959 roku organizacji miała miejsce w latach 70. i 80. Separatyzm irlandzki dotyczy regionu Irlandii Północnej, która wchodzi w skład Zjednoczonego

¹⁵⁵ *Konflikty w Europie. Mały słownik stosunków międzynarodowych*, red. G. Michałowska, Warszawa 1999, s. 95.

Królestwa Wielkiej Brytanii. Katolicka ludność Irlandii Północnej dąży do zjednoczenia z powstałą w 1921 roku Republiką Irlandii. Przeciwno temu opowiada się zamieszkała tam ludność protestancka. Po obu stronach sporu istnieją organizacje o charakterze terrorystycznym: po stronie katolickiej – Irlandzka Armia Republikańska (IRA), po stronie protestanckiej – Bojownicy o Wolność Ulsteru (UFF) oraz Ochotnicze Siły Ulsteru (UVF). Konflikt ten ma obecnie charakter uśpiony, jednak szacuje się, że przez kilkadziesiąt lat w ulicznych zamieszkach i zamachach bombowych zginęło ponad 3 tys. osób.

Tab. 10. Mniejszości narodowe i etniczne w Europie

Państwo	Mniejszość	Pograni- cza	Enklawy	Mozaiki	Diaspory	Gwał- towny konflikt
Finlandia	Szwedzi				✓	nie
Finlandia, Norwegia, Szwecja	Lapończycy			✓		nie
Estonia	Rosjanie					nie
Łotwa	Rosjanie				✓	
Litwa	Polacy				✓	nie
Dania	Farerczy	✓				nie
	Niemcy				✓	nie
Holandia	Fryzyjczycy	✓				nie
Belgia	Flamandowie	✓				nie
	Walonowie	✓		(Bruksela)		nie
Luksemburg	Włosi				✓	nie
Wielka Brytania	Szkoci	✓				nie
	Walijczycy	✓				nie
	Irlandczycy					tak
	Hindusi				✓	nie
	Pakistańczycy				✓	nie
Francja	Korsykanie	✓				tak
	Alzatzcy	✓				nie
	Algierczycy				✓	nie
Hiszpania	Katalończycy	✓				nie
	Galijczycy	✓				nie
	Baskowie	✓				nie
Włochy	Tyrolczycy			✓		tak
	Sabaudczycy	✓				nie
	Sardyńczycy	✓				nie
	Wenecjanie	✓				nie
	Lombardczycy	✓				nie

Grecja	Liguryjczycy	✓				nie
	Friulijczycy	✓				nie
	Sycylijczycy	✓				nie
	Muzułmanie	✓				nie
	Słowianie				✓	nie
Turcja	Kurdowie	✓				tak
Macedonia	Albańczycy				✓	nie
	Turcy			✓		nie
	Romowie				✓	nie
Bułgaria	Serbowie	✓				nie
	Turcy				✓	tak
	Węgrzy				✓	nie
Jugosławia	Muzułmanie			✓		nie
	Albańczycy				✓	tak
	Czarnogórcy					nie
Albania	Grecy	✓			✓	
Bośnia i Hercego- wina	Serbowie				✓	tak
	Chorwaci				✓	tak
	Muzułmanie			✓		tak
Szwajcaria	Francuzi				✓	nie
	Włosi				✓	nie
	Retoromanie			✓		nie
Niemcy	Bawarczycy	✓				nie
	Turcy				✓	nie
	Łużyczanie		✓			nie
Słowacja	Węgrzy					nie
Węgry	Romowie			✓		nie
Rumunia	Węgrzy		✓			nie
	Romowie				✓	nie
Mołdawia	Rosjanie				✓	tak
Ukraina	Rosjanie				✓	nie
	Tatarzy			✓		nie
Rosja	Tatarzy			✓		nie
	Ludy kaukaskie	✓				tak
	Mniejszości (Czeczeni i inni)			✓		
	Ludy syberyjskie (Sachańczycy)					nie

Źródło: I. Budge, K. Newton, *Polityka nowej Europy. Od Atlantyku po Ural*, Warszawa 1999, s. 148.

XIV. KULTURA I PLURALIZM KULTUROWY

Pojęcie i znaczenie kultury

Kultura stanowi ważne uwarunkowanie życia i rozwoju społecznego. Nasze funkcjonowanie w świecie nie jest uzależnione tylko od warunków przyrodniczych czy gospodarczych, ale – jak wskazano w poprzednich rozdziałach – także od norm, wartości czy instytucji społecznych. To one, jako **elementy kultury społeczeństwa**, wpływają na nasze codzienne zachowania. **Wyjątkowość człowieka polega m.in. na tym, że jest on jednocześnie twórcą i uczestnikiem kultury.**

Czynniki kulturowe warunkują również politykę i stabilność ładu politycznego (kształtują wartości i normy polityczne, zasady i metody artykulacji interesów społecznych, techniki rozwiązywania konfliktów społecznych itd.). Od czasu opublikowania artykułu pt. *Zderzenie cywilizacji?* na łamach „Foreign Affairs”, autorstwa amerykańskiego politologa Samuela Huntingtona (1927–2008), podkreśla się także coraz częściej rolę czynników kulturowych, jako źródeł sporów zarówno wewnątrzpaństwowych, jak i międzypaństwowych.

Pojęcie kultury wywodzi się z języka łacińskiego, w którym *cultus agri* oznaczało uprawę ziemi. Pierwotne znaczenie tego terminu wskazywało na **świadomą i celową działalność człowieka**, zmierzającą do panowania nad światem natury za pomocą środków technicznych. Obecnie najszersze spojrzenie na kulturę charakteryzują ją jako **przeciwieństwo natury**. Kultura nie pochodzi więc z natury, lecz jest świadomym wytworem materialnych i duchowych działań człowieka. Kłopot z tym, że nie ma ona jednej definicji.

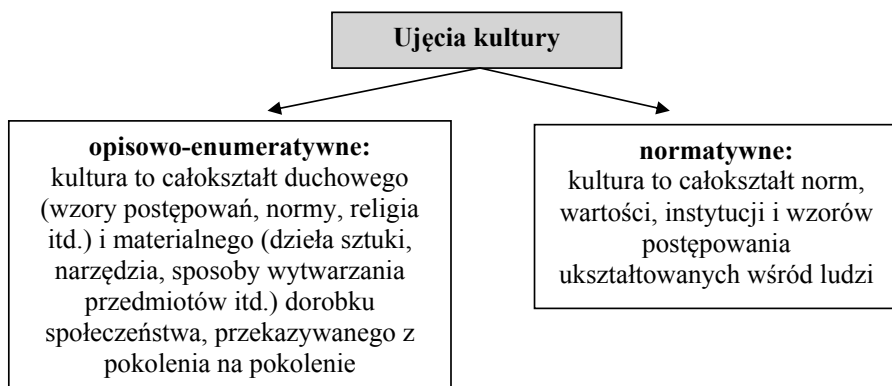
Wielowiekowe i wielorakie posługiwanie się pojęciem kultury spowodowało, że jest to jedno z najmniej sprecyzowanych pojęć w naukach humanistycznych. Dwóch amerykańskich antropologów kulturowych – Alfred Louis Kroeber (1876–1960) oraz Clyde May Kluckhohn (1905–1960) – wskazało na istnienie **ponad 160 definicji kultury**¹⁵⁶. Różnorodność ta jest efektem podkreślania znaczenia różnych aspektów tego zjawiska. Z tego też powodu

¹⁵⁶ M. Filipiak, *Socjologia kultury*, Lublin 1996, s. 15.

pojęcie kultury inaczej będą definiować antropolodzy, etnografowie, filozofowie, a inaczej – historycy, kulturoznawcy czy socjologowie.

Wiele ujęć kultury opiera się na perspektywie określonej jako opisowo-enumeratywna (opisowo-wyliczająca) lub normatywna. W znaczeniu **opisowo-enumeratywnym** podkreśla się, że **kultura to całokształt duchowego** (wzory postępowania, normy, religia itd.) i **materialnego** (dzieła sztuki, narzędzia, sposoby wytwarzania przedmiotów itd.) **dorobku społeczeństwa, przekazywanego z pokolenia na pokolenie**¹⁵⁷.

Węższe ujęcia (**normatywne**), pomijając dokonania materialne społeczeństwa, **skupiają się jedynie na jego dorobku duchowym**. Nawiązują tym samym do rozumienia kultury jako całokształtu norm, wartości, instytucji i wzorów postępowania.

Rys. 22. Ujęcia kultury

Źródło: opracowanie własne.

Niezależnie od przyjętej definicji kultury w jej skład wchodzi jedynie to, co ma **charakter zbiorowy**, a nie indywidualny. A więc jeśli wkład jednostki w rozwój kultury nie zostanie zuniwersalizowany, czyli wprowadzony do obiegu społecznego, nie możemy mówić, że jest on tworem kultury.

Znaczenie kultury jest nie do przecenienia. Po pierwsze, kształtuje ona jednostki poprzez **transferowanie w procesie socjalizacji podstawowych wartości i wzorów zachowania**, charakterystycznych dla danej społeczności. Po drugie, wpływa nawet na tak podstawowe kwestie, jak sposoby zaspokajania potrzeb biologicznych. Jedną z podstawowych funkcji człowieka jest odżywianie. Jednak to, co w naszym kręgu kulturowym uznawane jest za jadalne czy smaczne, w innym rejonie świata może być całkowicie nieakceptowalne. Europejczyk raczej nie zje mięsa psa, tymczasem w niektórych społeczeństwach Dalekiego Wschodu jest ono traktowane jak każde inne i nie istnieją

¹⁵⁷ Cf. Ł. Zamecki, *Kontrowersje wokół...*, s. 11–12.

kulturowe przeciwwskazania do jego spożywania¹⁵⁸. Z kolei pokarmem zabronionym dla muzułmanina czy żyda jest wieprzowina. Inna jest też kultura stołu – dobry obyczaj w jednym kręgu kulturowym nakazuje posługiwanie się nożem i widelcem, w innym – pałeczkami, a w wielu w pełni akceptowane jest jedzenie palcami.

Różnice dostrzegalne są także w polityce. Europejczycy za niepodważalne uznają zasady, takie jak: równość ludzi wobec prawa (bez względu na ich pozycję społeczną), indywidualizm, wolność jednostki czy racjonalizm. W krajach islamskich czy w państwach azjatyckich w większym stopniu podkreśla się chociażby znaczenie kolektywizmu w polityce.

Typy kultur

Kultury charakteryzują się dużym zróżnicowaniem. Wynika to z faktu, że każda społeczność tworzy wzory postępowania i myślenia, wartości i normy społeczne, charakterystyczne dla siebie.

Najczęściej, myśląc o różnych kulturach, zwracamy uwagę na **normy, wartości, wierzenia i tradycje, charakterystyczne dla konkretnej wspólnoty narodowej**. Pozwalają one odróżniać jeden naród od drugiego. W takich sytuacjach, gdy twórcą treści kultury jest wspólnota narodowa, mówimy o **kulturze narodowej**.

Kultury narodowe **wyrastają z tradycji i doświadczeń historycznych konkretnego narodu**. Stanowią jednocześnie istotny element jego tożsamości. Narody odwołują się do określonych norm, zasad, dzieł artystycznych czy tradycji, dla uprawnienia swojego istnienia. Przypomnijmy sobie, jaką ogromną rolę odegrała tradycja w podtrzymywaniu świadomości narodowej Polaków podczas zaborów i utraty niepodległości.

Kanon kultury narodowej jest wpajany młodemu ludziom przez rodzinę, szkołę i instytucje państwowe. Przykładem takiej działalności **socjalizacyjnej** jest chociażby lista lektur szkolnych, przygotowana przez urzędy zajmujące się oświatą. To między innymi odpowiedni dobór dzieł literackich powinien kształtować w młodym człowieku poczucie przywiązania do własnego narodu, jego tradycji i historii.

Istotna rola kultury w kształtowaniu tożsamości danego narodu nie oznacza jednak, że kultury narodowe dwóch wspólnot etnicznych nie mogą mieć pewnych wątków wspólnych. W wyniku przenikania się kultur także narodowości „wymieniają się” wzorcami i normami zachowań, wierzeniami i instytucjami społecznymi. Proces zmian kulturowych, zachodzący w następstwie długotrwałego i bezpośredniego kontaktu odmiennych systemów kulturowych, który prowadzi do stopniowych zmian jednej bądź obu kultur, nazy-

¹⁵⁸ B. Szacka, *op.cit.*, s. 80.

wamy **akulturacją**. Sprowadza się ona do adaptacji obcych treści do własnej kultury oraz eliminacji lub modyfikacji niektórych treści rodzimych. W jej wyniku powstaje amalgamat kultur. Szczególnej dynamiki proces ten nabiera w dobie globalizacji, kiedy przepływ treści kulturowych jest bardzo szybki i ogólnodostępny.

Wpływ na kształtowanie kultury narodowej może mieć także **kultura ludowa**, czyli kultura tzw. niższych warstw społecznych, a niekiedy po prostu wytwory duchowe i materialne mieszkańców wsi. W wyniku znacznego procentowego udziału chłopów w strukturze społecznej państw europejskich do XIX wieku, kultura ludowa odegrała istotną rolę w kreowaniu treści europejskich kultur narodowych. Niektóre wspólnoty narodowe uchroniły swoją tożsamość właśnie dzięki kulturze ludowej, zachowanej wśród mieszkańców wsi. Uznaje się na przykład, że język litewski ocalony został wyłącznie dzięki chłopom, w sytuacji gdy szlachta litewska uległa daleko idącej polonizacji.

Specyfiką kultury ludowej jest jej **regionalne zróżnicowanie**. Charakteryzuje się ona również znacznym udziałem pierwiastka mitycznego i jest mniej podatna na zmiany. Przez wieki upowszechniano ją drogą ustną, w postaci **podań i legend ludowych**. Jej specyfiką jest również **synkretyzm**, odznaczający się w sferze religijności mieszaniną wątków doktryny religijnej z wierzeniami pogańskimi (zaklęcia, czary, wiedźmy, utopce itp.).

Często spotyka się podział kultury na wysoką i masową. Kryterium tego wyróżnienia jest zasięg oddziaływania i jakość treści przekazu. Kultura tworzona przez elity to tzw. **kultura wysoka**. Z założenia jej twórcami i odbiorcami są ludzie **lepiej wykształceni**, zdolni do **percepcji skomplikowanych i niesztampowych przekazów**. Kultura wysoka bez podstawowej wiedzy i właściwego przygotowania jest trudna do zrozumienia. Dlatego w XIX wieku, wraz z rozwojem procesów społeczno-ekonomicznych (m.in. urbanizacja, uprzemysłowienie), doszło do ekspansji **kultury masowej**. Miała ona stanowić odpowiedź na **wzrastającą potrzebę rozrywki** osób słabiej wykształconych.

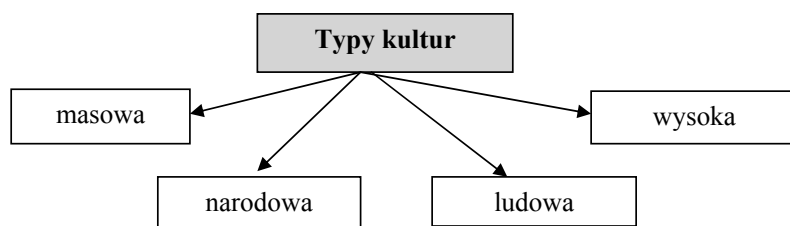
Ruchy mieszkańców ze wsi do miast, które nasiliły się w XIX stuleciu, zaczęły prowadzić do osłabienia i rozpadu kultur regionalnych. Osoby migrujące do miast zostały bowiem oderwane od społeczności lokalnych, które są kwintesencją kultur ludowych. Jednocześnie więcej migranci nie zostali włączeni w kulturę mieszczańską. Osobom słabiej przygotowanym do odbioru kultury wyższej, czas wolny od pracy (na wsi zajęty od rana do wieczora) należało wypełnić atrakcjami, które miały dać odpoczynek po monotonnej pracy zawodowej¹⁵⁹. Aby kultura mogła dotrzeć do mas, musiało jednak dojść do **obniżenia treści przekazu** i ukierunkowania go na **zaspokajanie pospolitych gustów**.

Masowość odbioru można było osiągnąć również dzięki **wykorzystaniu powszechnych środków popularyzacji**. Początkowo była to prasa, współcześnie – telewizja i Internet. Koszt nabycia takiej kultury musiał być niski,

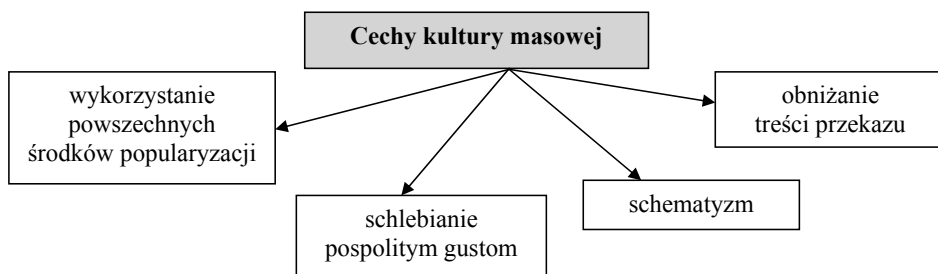
¹⁵⁹ V. Wróblewska, *Z zagadnień kultury popularnej*, Warszawa 2007, s. 21–24.

więc charakteryzuje ją **schematyzm**. Aby dać odbiorcy poczucie nowości przekazu, ale jednocześnie zachować powszechność tego modelu kultury, tak naprawdę tylko zmienia się opakowania tych samych treści. Dokonuje się jedynie nieznacznych zmian w wyglądzie, scenerii czy zachowaniach postaci filmowych. Kultura masowa odwołuje się jednocześnie do **najprostszych uczuć i schematów**: dobro–zło, brutalizacja zachowań, przemoc, epatowanie seksem. Prezentowana jest uproszczona wizja świata¹⁶⁰.

Kultura masowa, tworzona przede wszystkim z myślą o prostym odbiorcy, stała się atrakcyjna także dla ludzi z wyższym wykształceniem. Okazuje się bowiem, że nawet posiadanie wiedzy ze sfery kultury wysokiej nie przekłada się na jej odbiór, zastosowanie i przeżywanie. Masowy przekaz nadaje więc ton całej rzeczywistości społecznej. Nie jest już tylko tzw. schlebaniem pospolitym gustom – wytwory kultury masowej kreują dziś wzorce, role i normy społeczne.

Rys. 23. Typy kultur
Źródło: opracowanie własne.

Rys. 24. Cechy kultury masowej
Źródło: opracowanie własne.

Źródła kultury społeczeństwa polskiego

Kultura tworzy się m.in. pod wpływem wspólnoty narodowej. Polska jest doskonałym przykładem kraju, w którym kultura narodowa odzwierciedla

¹⁶⁰ *Ibidem*, s. 24–30.

skomplikowane dzieje narodu. Kształtowała się ona przez ponad tysiąc lat, w miejscu styku cywilizacji świata zachodniego (łacińskiego) i cywilizacji wschodniej (kultury bizantyjskiej). W tym miejscu nie sposób dokonać analizy wszystkich elementów charakteryzujących kulturę polską, jak również stopnia wpływu poszczególnych sfer cywilizacyjnych na jej kształt. Należy jednak zwrócić uwagę, że społeczeństwo polskie przez wieki znajdowało się pod dominującym wpływem cywilizacji łacińskiej i to Zachód stanowił punkt odniesienia dla Polski. Kluczowym momentem było przyjęcie chrztu w obrządku łacińskim, które to wydarzenie wyznaczyło losy kultury polskiej na następne setki lat. Widoczne jest zresztą do dziś, zarówno w mentalności Polaków, jak i w sztuce.

Nie można jednak pominąć wpływu kultur Wschodu na ostateczny kształt polskiej kultury. Odnajdziemy go m.in.: w słownictwie, kuchni, tradycjach czy nawet w pewnych elementach mentalności. Szczególnie intensywne wpływy cywilizacji wschodnich miały miejsce w XVII wieku, na przykład tradycyjne elementy stroju polskiej szlachty, takie jak kontusze, żupany czy pasy, powstały pod wpływem wzornictwa sztuki wschodniej, w tym islamskiej.

Naród polski w drodze współpracy bądź dominacji włączył do swojej organizacji państwowej wiele innych grup etnicznych. W Rzeczypospolitej istniała także spora różnorodność religijna. Pozycja państwa na styku dwóch wielkich cywilizacji, otwartość Polaków na inne nacje i późniejsze rozbiory, doprowadziły do zróżnicowania kultury polskiej. Polska do czasu II wojny światowej była krajem niezwykle różnorodnym pod względem etnicznym i religijnym. Mimo zmian, które zaszły w efekcie II wojny światowej, w treści kultury polskiej pozostały tradycje wielokulturowości.

Ogromny wpływ na kształt kultury polskiej miał również fakt, że w XIX i XX wieku aktywność kulturalna zastępowała wielu Polakom zakazaną działalność polityczną. Paradoksalnie bowiem, z jednej strony kultura polska nie mogła rozwijać się swobodnie, z drugiej zaś – ten brak samodzielności politycznej nadał jej specyficzne treści i formy przekazu. Jak zauważa socjolog o. Leon Dyczewski (ur. 1936) doprowadziło to do tego, że Polska nie jest państwem narodowym, ale raczej państwem o narodowej kulturze. Oznacza to, że w triadzie państwo – naród – kultura, w Polsce dominujący charakter ma kultura (również przed narodem). Prowadzi to do sytuacji, że Polacy jako emigranci stosunkowo łatwo wchodzą w nowy system państwowy, ale już nie w kulturowy¹⁶¹.

Istotną rolę w kształtowaniu elementów kultury polskiej odegrała religia katolicka. Szczególnie w XIX wieku, w związku z poszukiwaniem cech wyróżniających Polaków od zaborców, silnym składnikiem polskości stał się katolicyzm. Religijność stała się również ważnym wymiarem obywatelskiego nieposłuszeństwa w latach 1944–1989. Polska Ludowa zakładała bowiem programowy ateizm, manifestowanie religijności było więc przejawem oporu społeczeństwa wobec autorytarnej władzy.

¹⁶¹ L. Dyczewski, *Kultura polska w procesie przemian*, Lublin 1993, s. 54–56.

Wśród elementów, które tworzą centrum kultury polskiej, wymienić należy również język polski, historyczną świadomość wspólnoty oraz zestaw określonych wartości i stanów psychospołecznych. Za najbardziej typowe wartości uznaje się: rodzinę, wspólnotowość, umiłowanie dziecka i ważną rolę kobiety, religijność, romantyzm, wewnętrzną wolność, patriotyzm, gościnność, gotowość do poświęceń, krytycyzm wobec władzy¹⁶².

Pluralizm kulturowy i jego konsekwencje

Na świecie występuje olbrzymie zróżnicowanie kultur, ponieważ – co już wskazano – to działalność człowieka tworzy ich treści. Wychowanie w danej kulturze wpływa na sposób postrzegania świata. W efekcie stałego kontaktu tylko z jedną kulturą odmienne zachowania, normy i wartości, możemy odbierać jako dziwaczne. Jeżeli w człowieku dochodzi do powstania poczucia przewagi własnej kultury nad innymi, to mamy wówczas do czynienia ze zjawiskiem **etnocentryzmu**.

Przeciwieństwem etnocentryzmu jest **relatywizm kulturowy**, który – rozumiany jako element światopoglądu – jest postawą uznającą równość wszystkich kultur¹⁶³. W takim ujęciu kultura jest pojęciem opisowym, a nie wartościującym, tzn. można wskazać jakie normy, wartości i dzieła składają się na nią, ale nie można stwierdzić, że wytwory jednej kultury są lepsze czy stoją wyżej niż innej. Relatywizm kulturowy prowadzić może do **relatywizmu wartości**, czyli przekonania, że w świecie społecznym nie istnieją żadne wartości uniwersalne, wspólne wszystkim ludziom. Człowieka można więc oceniać tylko w ramach jego własnej kultury, tzn. tej, w której wyrastał. Pogląd taki jest jednak coraz częściej odrzucany, bowiem uznanie, że nie ma powszechnych norm może prowadzić do biernego akceptowania tego, co złe. Konsekwentne unikanie oceny norm moralnych w innych kulturach, oznacza wyrażanie zgody na – przykładowo – niehumanitarne traktowanie ludzi. Dogmatyczny zwolennik relatywizmu kulturowego, czyli taki, który uznaje, że nie można oceniać norm wywodzących się z innych kultur, nie będzie miał zatem prawa potępić tego, że w niektórych kulturach dopuszcza się torturowanie ludzi. Skoro bowiem jest to zachowanie charakterystyczne dla danej kultury, to relatywista wartości musi zaakceptować również tę normę.

Współcześnie uznaje się, że pewne wzory zachowań są charakterystyczne dla wszystkich ludzi, bez względu na reprezentowaną przez nich wspólnotę kulturową. Nazywamy je wówczas **uniwersaliami** bądź **powszechnikami kulturowymi**. Przykładem takich powszechnych wzorów kulturowych są na przykład: zasada „nie zabijaj” oraz zakaz kazirodztwa¹⁶⁴.

¹⁶² *Ibidem*, s. 62–64.

¹⁶³ B. Szacka, *op.cit.*, s. 89.

¹⁶⁴ P. Sztompka, *op.cit.*, s. 243.

Otwartość na inne kultury, która nie wiąże się z przyjmowaniem postawy relatywisty kulturowego, może przyjmować formę tolerancji lub akceptacji. **Tolerancja** oznacza uznanie prawa innych jednostek do głoszenia odmiennych poglądów. Nie oznacza jednak **akceptacji** dla tych norm, lecz jedynie pogodzenie się z faktem, że one istnieją.

Polityka państw wobec imigrantów i mniejszości narodowych

Obecność na terytorium państwa skupisk ludności różniących się pod względem narodowym od dominującej grupy, wymusza na organach władzy publicznej podejmowanie określonych działań. Do podstawowych, uznawanych współcześnie w państwach demokratycznych, należą: **zagwarantowanie równości wobec prawa bez względu na jakiekolwiek różnice – rasy, koloru skóry, języka, wyznania, narodowości lub innego stanu**. Jednak samo zagwarantowanie równości wobec prawa może nie wystarczyć do realizacji aspiracji poszczególnych grup, różniących się kulturowo od większości społeczeństwa. Oprócz gwarancji równości często chcą oni także zapewnienia im wsparcia w kultywowaniu odmiennych tradycji, języka czy religii. Państwa prowadzą więc **polityki narodowościowe**, czyli działania w odniesieniu do mniejszości narodowych i etnicznych, łącząc realizację praw i aspiracji mniejszości z założeniami racji stanu.

Zakres praw przyznawanych przez państwo może być jednak bardzo różny. Każdorazowo **warunkiem skuteczności polityki narodowościowej jest uczestnictwo w niej samych mniejszości i akceptacja ze strony reszty społeczeństwa**. Większość państw europejskich potwierdziła gotowość respektowania zasad postępowania z mniejszościami narodowymi, w tym obszerny katalog ich praw, wyrażone w *Konwencji ramowej o ochronie mniejszości narodowych* z 1995 roku. Oprócz równości wobec prawa i jednakowej ochrony prawnej konwencja przyznaje m.in.: **prawo do uzewnętrzniania przekonań, prawo do zakładania instytucji, stowarzyszeń, tytułów prasowych, stacji telewizyjnych i radiowych**. Dokument ten potwierdza również prawo do używania nazwiska w języku mniejszości oraz umieszczania w nim tradycyjnych nazw lokalnych, ulic i innych oznakowań topograficznych.

Trudnym zagadnieniem, któremu coraz częściej muszą stawiać czoła państwa, jest **imigracja**, czyli legalny i nielegalny napływ obcej ludności na terytorium danego kraju. Może być on spowodowany przyczynami politycznymi, religijnymi, ekonomicznymi lub czysto prywatnymi. Z uwagi na to, że wzmożona imigracja może powodować w państwie problemy gospodarcze, społeczne czy polityczne, każdy kraj stara się **regulować zasady stałego pobytu cudzoziemców na swoim terytorium**. Ustawy imigracyjne mogą wskazywać na preferowane kraje pochodzenia, zawody czy poziom wykształcenia osób

ubiegających się o prawo wjazdu i osiedlania się oraz określać limity pozytywnie rozpatrzonych wniosków w ciągu roku. Aktywna polityka imigracyjna może być jedną z odpowiedzi na kryzys demograficzny Europy – starzenie i stopniowe zmniejszanie się populacji.

Zasady wjazdu na terytorium Polski w znacznej mierze wynikają z przynależności do Unii Europejskiej. **Każdy obywatel UE** (a także Norwegii, Islandii, Lichtensteinu i Szwajcarii) **może wjechać i przebywać na terytorium RP do 90 dni**, na podstawie ważnego dokumentu podróży lub innego dokumentu potwierdzającego jego tożsamość i obywatelstwo. Jeżeli obecność na terenie Polski trwa dłużej niż 3 miesiące, obywatel UE zobowiązany jest zarejestrować swój pobyt i spełnić jeden z jego warunków (np. podjąć pracę lub studia).

Osoba niebędąca obywatelem Unii Europejskiej może przekroczyć granicę i przebywać na terytorium RP pod warunkiem, że posiada: ważny dokument podróży, wizę lub kartę pobytu. Cudzoziemiec wjeżdżający na terytorium RP powinien również uzasadnić cel i warunki wizyty w Polsce oraz mieć dokument potwierdzający posiadanie ubezpieczenia zdrowotnego lub potwierdzający pokrycie przez ubezpieczyciela kosztów leczenia na terytorium RP przez okres zamierzonego pobytu. Ponadto musi dysponować wystarczającymi środkami finansowymi, pozwalającymi na utrzymanie się oraz powrót (nie dotyczy to osób, które uzyskały wizy w celu repatriacji lub wykonywania pracy, przekroczyły granicę na podstawie karty pobytu lub wizy w celu korzystania z uprawnień wynikających z posiadania Karty Polaka). W Polsce cudzoziemcy mogą uzyskać: **zezwolenie na zamieszkanie na czas oznaczony, zezwolenie na osiedlenie się lub zezwolenie na pobyt rezydenta długoterminowego UE**.

USTAWA

z dnia 13 czerwca 2003 roku

o udzielaniu cudzoziemcom ochrony na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej

(Dz.U. Nr 128, poz. 1176)

Art. 3. Na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej cudzoziemcowi udziela się ochrony przez:

- 1) nadanie statusu uchodźcy;
- 2) udzielenie azylu;
- 3) udzielenie zgody na pobyt tolerowany;
- 4) udzielenie ochrony czasowej.

Zupełnie inną sytuacją, uprawniającą do pobytu na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej, jest uzyskanie **statusu uchodźcy**. Nadawany jest on cudzoziemcom, którzy na skutek uzasadnionej obawy przed prześladowaniem w kraju pochodzenia z powodu rasy, religii, narodowości, przekonań politycznych lub przynależności do określonej grupy społecznej, nie mogą lub nie chcą korzystać z ochrony tego kraju. Osobom, które z różnych przy-

czyn nie kwalifikują się do uznania za uchodźcę, lecz które w przypadku powrotu do kraju pochodzenia mogą być narażone na rzeczywiste ryzyko doznania poważnej krzywdy (np. tortury, kara śmierci), może być udzielona tzw. **ochrona uzupełniająca**.

W przypadku odmowy nadania cudzoziemcowi statusu uchodźcy oraz otoczenia go ochroną uzupełniającą, z urzędu bada są przesłanki do udzielenia **zgody na pobyt tolerowany**. Uznanie, że wniosek nie zasługuje na uwzględnienie ani poprzez nadanie statusu uchodźcy czy udzielenie ochrony uzupełniającej, ani zgodę na pobyt tolerowany, **skutkuje – co do zasady – orzeczeniem o wydaleniu z terytorium Polski**.

Zgodnie z ustawą z dnia 13 czerwca 2003 roku o udzielaniu cudzoziemcom ochrony na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej **osobom ubiegającym się o nadanie statusu uchodźcy zapewnia się pomoc socjalną** (m.in. zakwaterowanie, wyżywienie, naukę języka polskiego itp.) **oraz opiekę medyczną**. Można również udzielić im niezbędnej pomocy w podróży do kraju, do którego uzyskali prawo wjazdu.

Tab. 11. Liczba osób, które w okresie od 1 stycznia do 31 grudnia 2010 roku złożyły wniosek o nadanie statusu uchodźcy w RP

OBYWATELSTWO	2010
wszystkie obywatelstwa	6 534
w tym najliczniejsze	
ROSJA	4 795
GRUZJA	1 082
ARMENIA	107
WIETNAM	47
BIAŁORUŚ	46
OGÓŁEM:	6 077

Źródło: <http://www.udsc.gov.pl/>, dostęp: 11.06.2011 r.

Tab. 12. Liczba osób, które w latach 2006–2008 złożyły wniosek o nadanie statusu uchodźcy w RP (najliczniejsze obywatelstwa)

OBYWATELSTWO	2006	2007	2008	Razem
wszystkie obywatelstwa	7 093	10 048	8 517	25 658
w tym najliczniejsze				
ROSJA	6 405	9 239	7 760	23 404
BIAŁORUŚ	70	83	58	211

UKRAINA	60	55	40	155
PAKISTAN	66	61	21	148
ARMENIA	48	43	50	141
OGÓŁEM:	6 649	9 481	7 929	24 059

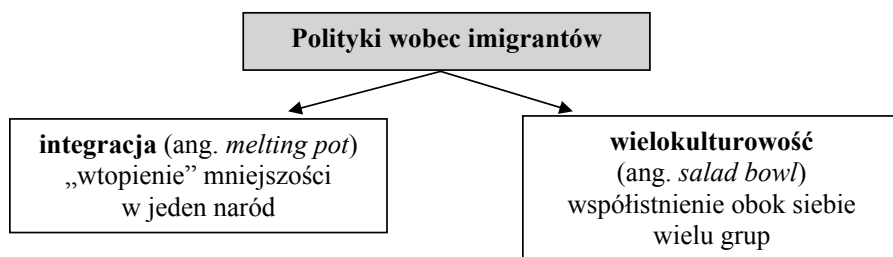
Źródło: <http://www.udsc.gov.pl/>, dostęp: 11.06.2011 r.

Tab. 13. Liczba osób, którym nadano status uchodźcy w latach 2006–2008 (najliczniej reprezentowane obywatelstwa)

OBYWATELSTWO	2006	2007	2008	Razem
wszystkie obywatelstwa	423	116	186	725
w tym najliczniejsze				
ROSJA	384	104	129	617
BIAŁORUŚ	18	3	14	35
IRAK	1	5	28	34
SOMALIA	2	1	6	9
AZERBEJDŻAN	7	—	—	7
OGÓŁEM:	412	113	177	702

Źródło: <http://www.udsc.gov.pl/>, dostęp: 11.06.2011 r.

Zarówno istnienie mniejszości narodowych, jak i napływ imigrantów, może wywoływać w społeczeństwie rozmaite napięcia kulturowe, religijne i polityczne. Dlatego każde państwo stara się realizować **politykę ułatwiania asymilacji** osobom pochodzącym z innych kultur. Żadne państwo demokratyczne nie ma przy tym prawa dokonywać przymusowej asymilacji, a jedynie powinno stwarzać pewne mechanizmy płynnego włączenia się do społeczeństwa.

Rys. 25. Typy polityk wobec imigrantów

Źródło: opracowanie własne.

Państwem, które od początku swego istnienia (tj. od ogłoszenia Deklaracji Niepodległości w 1776 roku) musiało radzić sobie z godzeniem sprzecznych interesów różnych grup narodowych, są Stany Zjednoczone. Na określenie realizowanej tam polityki powstał nawet specjalny termin – *melting pot*. Oznaczał on „przetopienie” w wielkim tyglu poszczególnych składników (grup etnicznych), aby w rezultacie doprowadzić do powstania jednego narodu amerykańskiego. Także w USA, ale już w XX wieku, pojawiła się idea zastąpienia asymilacji tzw. **kulturowym pluralizmem (wielokulturowością)**. Na zasadzie kontrastu wobec metafory *melting pot* teorię wielokulturowości określono jako *salad bowl*, tzn. nawiązując do półmiska z sałatkami, których poszczególne składniki mieszają się, ale nie łączą. Taka polityka wyrasta z przekonania, że każda grupa ma odmienne wartości, których nie da się harmonijnie połączyć, dlatego trzeba próbować znaleźć kompromis, aby mogły one żyć obok siebie¹⁶⁵.

Rządy państw podejmują różne działania celem szybszego włączenia odmiennych grup do społeczeństwa: **realizują programy walki z dyskryminacją, przyznają im prawa i stwarzają możliwości ochrony oraz ułatwiają kontakt między grupami** (np. tworzą szkoły wielokulturowe, prowadzą akcje afirmatywne). Mimo to integracja imigrantów w niektórych krajach Europy napotyka na poważne trudności. Uznaje się, że przyczyną tego stanu rzeczy są **odmienne systemy wartości imigrantów**, które nie przystają do systemów akceptowanych w demokratycznych państwach europejskich.

Etyczne i polityczne dylematy ideologii wielokulturowości

„Postulaty związane z ideologią wielokulturowości przybierają różną postać. Do standardowych należą: rewizja treści nauczania mająca na celu odejście od eurocentryzmu i docenienie wartości kultur dotąd traktowanych jako niższe, wprowadzenie edukacji dwujęzycznej w szkołach, zwiększenie liczby języków urzędowych w określonych rejonach państwa lub w całym państwie, wprowadzenie elastycznych godzin pracy związanych z poszczególnymi świętami religijnymi, tolerancja w sprawach ubioru, zapewnienie odpowiedniej ilości miejsc w ciałach ustawodawczych dla przedstawicieli mniejszości, (...) wspieranie awansu przedstawicieli grup upośledzonych społecznie i ekonomicznie (...). Rozpowszechnienie się ideologii wielokulturowości stawia nas w obliczu wielu dylematów etycznych i politycznych. Zaczniemy od tych pierwszych. Mamy do czynienia z następującą sytuacją: ideologia wielokulturowości stawia wymóg szacunku dla wszystkich kultur, jednocześnie jednak z punktu widzenia standardów moralnych obecnych w kulturze zachodniej równość ta jest niezwykle trudna do zaakceptowania. Jak bowiem traktować jako równe kulturze zachodniej kultury, w których za sprawę oczywistą uważa się podrzędność kobiet, aranżacje małżeństw pomiędzy dziećmi (...), palenie wdów, uśmiercanie noworodków płci żeńskiej (...)”.

Źródło: A. Szachaj, *Relatywizm i fundamentalizm oraz inne szkice z filozofii kultury i polityki*, Toruń 2008, s. 75–76.

¹⁶⁵ K. Tomczyk, *Dylematy multikulturalizmu we współczesnych społeczeństwach liberalno-demokratycznych (wybrane zagadnienia)*, Warszawa 2007, s. 13–19.

XV. KONTRKULTURY I SUBKULTURY

Kontrkultura i jej wpływ na życie społeczne

W danym społeczeństwie, obok głównego nurtu kultury, mogą występować małe zbiorowości, charakteryzujące się wzorcami, normami i wartościami społecznymi stojącymi w opozycji do powszechnie uznawanych. Ten system wartości, norm i wzorów tworzy **kontrkulturę**.

Pojęcie kontrkultury na stałe zadomowiło się w słowniku nauk społecznych **w latach 60. XX wieku**, wraz z rozwojem **alternatywnych ruchów społecznych**, które sprzeciwiały się dominującym wówczas wartościom i normom. Uznaje się, że ruchy społeczne tamtego okresu mają swoje **źródło w zmianie pokoleniowej, jaka dokonała się w społeczeństwach zachodnich**. Młodzież, która nie przeżyła traumy II wojny światowej, weszła w fazę buntu energiczniej niż wcześniejsze pokolenia. Występowano przede wszystkim przeciwko wytworzonemu po wojnie konsensusowi społecznemu, który opierał się na koncentracji na postępie ekonomicznym. Jednocześnie ten stosunkowy dobrobyt, w którym żyła ówczesna młodzież, skierował jej zainteresowania nie na bogacenie się, ale na wartości niematerialne. Zaczęto obwiniać starsze pokolenia nie tylko o bezwzględny materializm, ale także o aktywne zaangażowanie się w II wojnę światową. Przykładem militarystycznych zapędów rodziców miał być późniejszy udział państw zachodnich w wojnie w Wietnamie (1957–1975).

Nowe pokolenie odrzuciło jakiegokolwiek formy władzy, nawet rodzicielską (jedno z głośniejszych haseł tych ruchów brzmiało: „zabrania się zabraniać!”). „Młodzi gniewni” w sposób stanowczy **sprzeciwiali się konsumpcyjnemu stylowi życia**, głosili hasła **swobody seksualnej**, co wiązało się z dynamicznym wówczas rozwojem środków antykoncepcyjnych. Doszło do zanegowania istniejących autorytetów i klasycznych instytucji społecznych (rodziny, szkoły, wojska, kościoła itd.). Odrzucenie przez kontrkulturowe ruchy społeczne powszechnie akcentowanych norm i wartości społecznych łączyło się również z postępującą popularyzacją narkotyków.

Przemiany, które miały miejsce w latach 60. i 70. XX wieku, uznaje się za **przyczynę znacznych zmian w obrębie religijności i seksualności społeczeństwa**.

czeństw zachodnich. Zanegowanie tradycyjnych wartości doprowadziło m.in. do zmniejszenia roli religii w życiu ludzi. Szczególnie zauważalne było odrzucenie instytucjonalnych aspektów religijności, co wiązało się ze sprzeciwem wobec wszelkich zhierarchizowanych form duchowości. Zmniejszył się udział wyznawców w praktykach religijnych. Ruchy kontrkulturowe zainteresowały się natomiast nowymi rodzajami duchowości, w których osobowego Boga zastępowano różnymi formami energii, siły itp. Doprowadziło to również do **zmian w opisie społecznej roli kobiety oraz podejściu do seksualności człowieka.** Kobiety aktywniej zaczęły domagać się likwidacji istniejących jeszcze w niektórych sferach form dyskryminacji ekonomicznej i politycznej oraz walczyły o równouprawnienie w obszarze obyczajowości (m.in. seksualności oraz relacji małżeńskich). Ruchy feministyczne dążyły do obudzenia świadomości społecznej kobiet.

Rewolucja kulturowa i obyczajowa drugiej połowy XX wieku doprowadziła do liberalizacji postaw wobec współżycia przedmałżeńskiego. Wiązało się to z wprowadzeniem do obiegu pigułki antykoncepcyjnej, która rozdzieliła aktywność seksualną od rozrodczości. Walkę o swoje prawa rozpoczęły mniejszości seksualne. Seksualność przestała być tematem tabu, co znalazło wyraz także w dziedzinie sztuki.

Kontrkultury mogą odgrywać istotną rolę polityczną, co udowodniły chociażby ruchy społeczne lat 60. XX wieku. Zainicjowane wówczas przemiany kulturowo-społeczne doprowadziły do agregacji nowych interesów społecznych, a w efekcie do ukształtowania się nowego systemu partyjnego (np. poprzez pojawienie się tzw. partii zielonych).

Subkultury

Zjawiskiem mającym nieco inny charakter niż kontrkultura jest **subkultura**, czy też inaczej **podkultura**. Subkulturą nazywamy określony segment ogólnej kultury społeczeństwa. Grupy subkulturowe bowiem – w przeciwieństwie do kontrkulturowych – działają w ramach danego społeczeństwa, nie odrzucają jego systemu norm, wzorów zachowań i wartości, choć jednocześnie tworzą nowe, charakterystyczne dla siebie. Subkultury stanowią formę charakterystyczną dla małych społeczności (np. młodzieży, artystów), które funkcjonują w szerszych zbiorowościach.

Najczęściej pojęcie subkultury wyróżnia się w kontekście **podkultur młodzieżowych**, tworzących system norm alternatywny wobec kultury dominującej w społeczeństwie. W takim ujęciu subkultura stoi w opozycji do „kultury dorosłych” i zbliża się do pojęcia kontrkultury.

Alternatywność subkultur młodzieżowych objawia się głównie w sferze **obyczajowości, odrzucaniu uznanych autorytetów oraz ubioru.** Wynika przede wszystkim z potrzeby odróżnienia się od reszty społeczeństwa, co jest związane z procesem kształtowania się w młodym człowieku poczucia jego

tożsamości. Ponadto grupa subkulturowa umożliwia artykułowanie przekonań oraz zaspokajanie innych potrzeb, na przykład przynależności i uznania.

Współczesne subkultury młodzieżowe w Polsce i w Europie

W polskiej socjologii istnieje wiele typologii grup subkulturowych. Tadeusz Paleczny proponuje wyróżnienie: **grup środowiskowych** (opierających swoje istnienie na określonym zespole wartości, np. gitowcy), **grup wspólnotowo-ideologicznych** (skupiających jednostki zbliżone ideologicznie, poszukujące w grupie oparcia w samotności, niezrozumieniu i alienacji, np. ruchy anarchistyczne), **grupy symboliczne** (utworzone na bazie określonego stylu życia, ubierania się, sposobu spędzania wolnego czasu i symboliki). Większość subkultur młodzieżowych przedstawionych poniżej należy właśnie do tej ostatniej kategorii.

Współczesną subkulturą, z której wątków czerpały niektóre inne podkultury w trakcie swojego rozwoju, jest ruch religijno-kulturowy **rastafari (rastafarianizm)**. Jego geneza sięga Jamajki lat 30. XX wieku. Jednym z głównych źródeł tego ruchu były kazania Marcusa Garveya, urodzonego na Jamajce czarnoskórego kaznodziei i propagatora równouprawnienia rasowego. Jeszcze w latach 20. XX wieku Garvey podczas wizyty w Etiopii zafascynował się postacią księcia Ras Tafariego Makonnena, który w 1930 roku przejął władzę jako **Haile Selassie I**. Cesarz powoływał się przy tym na rzekome pochodzenie od króla Dawida i królowej Saby. Na Jamajce uwierzono wówczas, że spełnia się przepowiednia Marcusa Garveya, który kilka lat wcześniej głosił nadejście czarnego króla, dzięki któremu wszyscy Murzyni rozsiani po świecie powrócą do ojczyzny, czyli do Afryki. Co interesujące, Haile Selassie I obwołany przez rastafarian jednym z wcielen *Jah* (Boga), pozostał przez całe swoje życie chrześcijaninem obrządku etiopskiego, sceptycznie podchodzącym do ruchu rastafari.

Rastafarianie głoszą hasła odrzucenia niesprawiedliwości i dyskryminacji. Bardzo ważnym pojęciem jest dla nich **Babilon**, który symbolizuje świat ludzi zniewolonych, pogrążonych w grzechu. Doktryna religijna rastafari czerpie z judaizmu, etiopskiego chrześcijaństwa, afrykańskich kultów animistycznych oraz wierzeń hinduskich.

Rastafarianizm w pierwszej połowie XX wieku propagowali na świecie głównie emigranci z Jamajki. Jednakże popularność wśród młodzieży amerykańskiej i europejskiej ruch ten zdobył dopiero w latach 70. XX wieku, m.in. za sprawą muzyka reggae Boba Marleya.

Rastafarianie noszą kolorowe (najczęściej zielono-żółto-czerwone), długie ubiory, uplatają dredy (odpowiednio spreparowane wiązki włosów) oraz słuchają reggae – muzyki wywodzącej się z Jamajki, czerpiącej m.in. ze ska i rytmów afrykańskich, a głoszącej równość, miłość i braterstwo. W ruchu rastafari zwraca uwagę zjawisko propagowania tzw. miękkich narkotyków, takich jak marihuana.

Nazwa kolejnej subkultury – **skinów (skinheadów)** – pochodzi od łysych głów członków tej grupy. Podkultura skinheadów wywodzi się również z Jamajki, gdzie w latach 60. XX wieku członkowie tamtejszych subkultur zaczęli ścinać dredy (wśród pierwszej fali skinheadów byli więc także Murzyni). Subkultura rozwinęła się jednak szczególnie w robotniczych środowiskach Wielkiej Brytanii – doszło do fuzji subkultury jamajskich chuliganów (stylizujących się na gangsterów z lat 50.) oraz kultury modsów, czyli angielskich modernistów, zafascynowanych skuterami i przywiązujących wielką wagę do pedantycznego sposobu ubierania się. Jednak w latach 70. kultura skinheadów zaczęła odchodzić od pierwotnych założeń. W reakcji na punkową stylistykę „zgnilizny i brudu” zaczęła romować hasła czystości, zdyscyplinowania, silnego charakteru. Coraz częściej pojawiały

się też, niestety, hasła o charakterze rasistowskim, faszystowskim i nazistowskim. Obecnie ideologia skinów ma w przeważającej większości charakter skrajnie nacjonalistyczny, a działalność tych ugrupowań charakteryzuje się agresją wobec obcych i wszelkich przejawów inności¹⁶⁶. W Polsce ruchy skinheadowskie rozwinęły się na początku lat 90. XX wieku.

Skini ubierają się w jasne dżinsowe spodnie z podwiniętymi nogawkami lub spodnie typu militarnego, noszą szelki do spodni oraz ciężkie, czarne buty. Na T-shirty lub koszulki typu polo (określonych marek) zakładają kurtki „flyers” lub „harrington”. Pierwsza fala ruchów skinheadowskich słuchała muzyki ska i reggae, teraz częściej jest to punk rock.

Subkulturą silnie zakorzenioną w muzyce są **punki**. W języku angielskim *punk* oznacza coś niewartościowego, śmieć. Ruch punków narodził się w latach 70. XX wieku ze stylu muzycznego i światopoglądowego kapel garażowych, grających nieskomplikowaną, bardzo dynamiczną i celowo antyestetyczną muzykę. Za pierwszą kapelę w pełni punk-rockową uważa się zespół Sex Pistols. Kolejną kultową grupą było The Clash. Ideologia punków opiera się na sprzeciwie wobec zastanego systemu społecznego oraz wszechobecnej – w ich opinii – dyskryminacji. Subkultura punków ma charakter nihilistyczny i pacyfistyczny. Skupia się na teraźniejszości, odrzuca rozważania zarówno o przeszłości, jak i przyszłości (głosi hasło: „nie ma przyszłości!”). Ruch nie ma sformalizowanej struktury, co wynika również z programowego anarchizmu punków. Punky odegrały istotną rolę w kreowaniu kontrkultury w Polsce w latach 80. Obecnie subkultura ta znajduje się w zaniku.

Punka można poznać po celowo niedbałym i wyzywającym stroju. Najczęściej nosi skórzane kurtki nabijane ćwiekami, dżinsowe spodnie oraz ciężkie, wojskowe buty. Fryzurę ma kolorową, np. charakterystyczne irokezy (wielobarwny pas postawionych na sztorc dłuższych włosów na środku głowy). Jako biżuterię wykorzystuje agrałki i żyłetki.

Metalowcy (metale) to subkultura powstała w latach 70. XX wieku, skupiona wokół ciężkiej, dynamicznej muzyki rockowej, od której wzięła swoją nazwę. Wśród metalowców znajdują się osoby o różnych poglądach, dlatego nie jest możliwe wskazanie jednego światopoglądu tej subkultury. Z tego też powodu część socjologów nie uznaje tego ruchu za podkulturę. Metalowcy noszą z reguły długie włosy, ciemne obcisłe spodnie, czarne skórzane kurtki, czarne T-shirty oraz ćwiekowane pasy. W Polsce największy rozkwit tej subkultury można było obserwować w drugiej połowie lat 80. i na początku 90. XX wieku.

Niektórzy doszukują się genezy **ruchu satanistycznego** w starożytnych grupach praktykujących oddawanie czci demonom. Jako ruch, który odrzuca istniejący system norm, wartości i celów społecznych, rozwinął się w latach 70. XX wieku. Współcześni sataniści wyznają zasadę, że życie jest żądzą, a jego celem jest czerpanie przyjemności. Człowiek w ich przekonaniu ma naturę zwierzęcą i tak też powinien się zachowywać. Nie wierzą w zbawienie po śmierci. Odrzucają ascezę, głoszą amoralizm i są skorzy do rozwiązłości seksualnej. Ich postępowanie jest często odwróceniem przykazań chrześcijaństwa. Sataniści oddają cześć diabłu, jednak istnieją również nurty satanizmu traktujące Lucyfera bezosobowo, jedynie jako symbol. Większość satanistów opiera swoje wierzenia i rytuały na opisie praktyk satanistycznych zawartych w Biblii Szatana, wydanej w 1969 roku przez Antona Szandora La Veya. Wielu z nich manifestuje swoje poglądy przez strój. Ubierają się na czarno, można ich również poznać po charakterystycznej symbolice, np. odwróconym krzyżu, głowie kozła, cyfrach 666, pięcioramiennej gwiazdzie (pentagram). Część satanistów organizuje tzw. czarne msze, które parodiują mszę świętą i mają prowadzić do bezczeszczenia symboli religijnych. Sataniści posuwają się również do niszczenia cmentarzy. Ważnym elementem satanizmu jest magia, czyli praktyki opanowywania sił nadprzyrodzonych za pomocą zaklęć i czarów.

W Polsce subkultura ta pojawiła się w drugiej połowie lat 80. XX wieku, na fali popularności niektórych zespołów metalowych, np. grupy KAT. Satanizm jest uznawany za ruch bardzo niebezpieczny, związany z grupami psychomanipulacji (sektami) i wielokrotnie stawał się pretekstem do popełniania najgroźniejszych przestępstw (m.in. zabójstw i gwałtów).

Subkulturą, która narodziła się w USA na przełomie lat 70. i 80. XX wieku, byli **hiphopowcy**. Elementami hip-hopu są: muzyka (rap – rytmiczne wypowiadanie słów i ich rymowanie), graffiti (napisy lub symbole zamieszczane na ścianach i murach) i breakdance (dynamiczny taniec z elementami akrobatycznymi). Hiphopowcy w swoich muzycznych utworach poruszają głównie codzienne problemy społeczne młodych ludzi. Posługują się slangiem oraz charakteryzują się wyjątkowym ubiorem (luźne spodnie obniżone w kroku oraz obszerne T-shirty i bluzy oraz czapki z daszkiem). Do Polski ta podkultura dotarła w latach 90. ubiegłego wieku.

W niektórych aspektach do hiphopowców zbliżają się **skejci (skejterzy, skateboarding)**. Grupa ta została zbudowana wokół młodzieży jeżdżącej na deskorolkach i rolkach. Główne jej cechy to spontaniczność i podkreślanie niezależności. Charakteryzuje ją styl ubierania się podobny do hiphopowców.

Wywodzącą się z lat 80. XX wieku subkulturą młodzieżową są także **fani muzyki techno**. Subkultura skupia się wokół stylu muzycznego, opartego na jednostajnym rytmie dźwięków generowanych elektronicznie. Technomaniaków oprócz muzyki łączy zabawowy styl życia, zamiłowanie do tańca oraz futurystycznych strojów. Często imprezy techno łączą się z zażywaniem narkotyków, mających wspomóc wielogodzinne, wyczerpujące tańce.

Jedną z młodszych subkultur młodzieżowych, częściowo nawiązującą do haseł punków, jest **EMO** (od angielskiego słowa *emotional* – „uczuciowy, emocjonalny”). Ta subkultura rozwinęła się na początku XXI wieku, głównie wśród nastolatków w okresie dojrzewania. Jest to podkultura typu wycofania, charakterystyczna dla osób wrażliwych, czasami niestabilnych emocjonalnie, wycofanych ze świata. Światopogląd cechuje krytyczne podejście do rzeczywistości, poczucie braku sensu i krytyka materializmu. EMO odrzuca agresję w stosunku do świata zewnętrznego, jednocześnie w grupie tej zauważane są też częstsze niż przeciętnie przypadki autoagresji (samookaleczeń). Mrocznym wizerunkiem EMO nawiązuje do *gothic metalu* – charakterystyczny jest wyraźny, czarny makijaż (także wśród chłopców). EMO najczęściej noszą dzinsy typu rurki, wąskie T-shirty, tenisówki lub stare, zniszczone buty, białe-czarne paski do spodni nabijane ćwiekami oraz opaski na rękach. W wyglądzie EMO rzucają się w oczy długie ukośne grzywki, zaczesane na jedną połowę twarzy. Subkultura EMO jest oskarżana o promowanie samookaleczeń i samobójstw.

Charakterystycznym dla Polski zjawiskiem młodzieżowym są tzw. **dresiarze** (nazwa powstała od stroju najczęściej noszonego przez członków tej grupy). Powstaje jednak wątpliwość czy można określić tę grupę społeczno-kulturową jako subkulturę, ponieważ brak jest typowego jedynie dla nich i rozbudowanego systemu norm. Tym, co często podkreśla się jako cechę charakterystyczną dresiarzy, jest agresywność. Pojawienie się młodych, agresywnych grup młodzieży jest ubocznym efektem transformacji gospodarczej, społecznej i politycznej w Polsce po 1989 roku. Dresiarzom przypisuje się kult pieniądza, brak szacunku dla norm współżycia społecznego oraz działania niezgodne z prawem. Z dresiarzami często utożsamia się **blockersów**, czyli młodych ludzi przekonanych o braku perspektyw, przesiadujących całymi dniami na ławkach wielkich blokowisk, na których mieszkają.

Podobne wątpliwości co do uznania tej grupy za subkulturę wzbudzają **szalikowcy**, czyli fanatyczni kibice drużyn piłkarskich, wywołujący burdy stadionowe. Jest to grupa charakteryzująca się bezideowością, agresywna w stosunku do kibiców drużyn przeciwnych. Wyrazistym elementem budowania poczucia identyfikacji szalikowców z klubem są stroje w barwach klubowych oraz określony repertuar śpiewów. W Polsce zjawisko chuligaństwa stadionowego rozwinęło się w latach 90. XX wieku.

Cf. T. Paleczny, *Kontestacja. Formy buntu we współczesnym społeczeństwie*, Kraków 1997, s. 168–179.

¹⁶⁶ Obecnie na świecie istnieją jeszcze nieliczne ruchy określające się jako skinowskie, ale odrzucające hasła rasistowskie i szowinistyczne. Do takich odłamów należy powstały w 1987 r. w Nowym Jorku ruch Skinheads Against Racial Prejudice (SHARP) lub spopularyzowany w latach 80. XX wieku lewicowy i anarchistyczny ruch Red and Anarchist Skinheads (RASH).

XVI. SPOŁECZEŃSTWO OBYWATELSKIE – IDEA I HISTORIA

Idea społeczeństwa obywatelskiego

Idea społeczeństwa, które jest aktywne, świadomie uczestniczy w życiu społecznym, politycznym i gospodarczym, samoorganizuje się i podejmuje różne oddolne inicjatywy, jest znana od starożytności. Już grecki filozof **Arystoteles** (384 p.n.e.–322 p.n.e.) podkreślał, że człowiek z natury stworzony jest do życia w grupie, a najwyższą formę wspólnoty stanowi państwo. Ktoś, kto żyje poza społeczeństwem jest „albo nędznikiem, albo nadludzką istotą”¹⁶⁷. Ludzie w państwie, współpracując ze sobą, dążą do osiągnięcia wspólnego dobra. **Państwo jest więc wspólnotą idealną, bo dąży do realizacji dobra.**

Podobnie postrzegał państwo starożytny filozof rzymski **Marek Tuliusz Ciceron** (106 p.n.e.–43 p.n.e.). Uważał on, że „człowiek nie jest istotą skłoną do pozostawania w odosobnieniu i samotnego błakania się”¹⁶⁸, bo w ludziach od zawsze istniały „nasiona towarzyskości”. Państwo nie funkcjonuje obok czy ponad ludźmi, lecz jest personifikacją społeczeństwa. **Dopiero życie w państwie urzeczywistnia całą rozumną naturę człowieka.**

Starożytni często podkreślali, że obywatele nie tylko mogą, ale wręcz ich **etycznym obowiązkiem jest uczestnictwo w życiu publicznym**, w podejmowaniu decyzji państwowych. Utożsamiali jednocześnie państwo ze społeczeństwem.

Św. Tomasz z Akwinu (1225–1274), sięgający w swojej myśli społecznej do Arystotelesa, twierdził, że ludzie nie są w stanie samodzielnie zaspokoić swoich potrzeb, dlatego od zawsze żyją we wspólnotach. Taką społecznością doskonałą, która realizuje dobro wspólne, jest właśnie państwo. Św. Tomasz postrzegał więc społeczeństwo i państwo w sposób zbliżony do starożytnych.

Ideę społeczeństwa obywatelskiego rozwinął angielski filozof **John Locke** (1632–1704). Twierdził on, że **ludzie świadomie zawiązali między sobą umowę społeczną**, w której zrzekli się co prawda części swoich naturalnych praw, ale dzięki dobrowolnemu podporządkowaniu się prawu zyskali poczu-

¹⁶⁷ Arystoteles, *op.cit.*, s. 77.

¹⁶⁸ Ciceron, *O państwie*, w: *Historia idei politycznych. Wybór...*, s. 92.

cie stabilności i bezpieczeństwa. Locke podkreślił więc, że chęć współpracy wynika z natury człowieka. Państwo zaś nie jest odseparowane od społeczeństwa, lecz to społeczeństwo obywatelskie jest państwem, które ma spełniać określone funkcje w stosunku do obywateli. Zasługą Locke'a jest wskazanie, że bez społeczeństwa obywatelskiego nie będzie sprawnie działającego państwa demokratycznego. Angielski filozof rozwinął ideę społeczeństwa obywatelskiego, która zaczęła się zbliżać do jej dzisiejszego rozumienia.

Jednak dopiero niemiecki filozof **Georg Wilhelm Friedrich Hegel** (1770–1831) sformułował pojęcie społeczeństwa obywatelskiego. Hegel uważał, że **jest ono wspólnotą pośrednią między rodziną a państwem**, współistnieniem osób kierujących się własnym interesem. Instytucje społeczeństwa obywatelskiego pełnią funkcje mediacyjne między interesem partykularnym a interesem wspólnym. **Jest to więc sfera obywatelskiej inicjatywy, niezależna od państwa**¹⁶⁹.

Ciekawe rozważania na temat społeczeństwa obywatelskiego wniósł do myśli społeczno-politycznej francuski filozof **Alexis de Tocqueville** (1805–1859). Obserwując rozwijającą się za jego czasów demokrację amerykańską zwrócił uwagę na **istotne znaczenie stowarzyszeń obywatelskich dla sprawnego funkcjonowania demokracji**. Społeczeństwo obywatelskie było dla niego sferą zrzeszania się obywateli poza instytucjami państwowymi, znaczącą „szkołą demokracji”, uczącą wolności i samoorganizacji. Można powiedzieć, że Tocqueville przewidział rozwój współczesnej demokracji.

Dziś pojęcie społeczeństwa obywatelskiego nie zawsze rozumiane jest jednoznacznie. Wynika to m.in. z faktu, że w państwach demokratycznych traktowane jest ono jako słowo-wytrych, otwierające wszystkie drzwi. **Współczesne definicje podkreślają samodzielną działalność obywateli, niezależną od instytucji państwowych**. Niemiecko-brytyjski socjolog **Ralph Dahrendorf** (1929–2009) uważał, że społeczeństwo obywatelskie charakteryzuje istnienie autonomicznych, tj. niesterowanych ani przez państwo, ani przez inny ośrodek, organizacji i instytucji jako organów woli ludu¹⁷⁰. Według polskiego socjologa **Edmunda Wnuka-Lipińskiego** (ur. 1944) społeczeństwo obywatelskie to ogół niepaństwowych instytucji, organizacji, stowarzyszeń cywilnych, działających w sferze publicznej, względnie autonomicznych wobec państwa, powstających oddolnie i charakteryzujących się na ogół dobrowolnym uczestnictwem swoich członków¹⁷¹. Amerykański filozof **Michael Walzer** (ur. 1935) uznaje natomiast za społeczeństwo obywatelskie przestrzeń niewymuszonego ludzkiego stowarzyszania oraz sieć stosunków nawiązanych po to, żeby tę przestrzeń wypełnić¹⁷².

¹⁶⁹ B. Poboży, *Idea społeczeństwa obywatelskiego*, w: *Społeczeństwo i polityka...*, s. 357.

¹⁷⁰ R. Dahrendorf, *Zagrożone społeczeństwo obywatelskie*, w: K. Michalski, *Europa i społeczeństwo obywatelskie. Rozmowy w Castel Gandolfo*, Kraków 1994, s. 236.

¹⁷¹ E. Wnuk-Lipiński, *op.cit.*, s. 119.

¹⁷² M. Walzer, *Spór o społeczeństwo obywatelskie*, w: J. Szacki, *Ani książę, ani kupiec. Obywatel. Idea społeczeństwa obywatelskiego w myśli współczesnej*, Kraków 1997, 84.

Najogólniej rzecz ujmując możemy powiedzieć, że **społeczeństwo obywatelskie to ogół aktywności grupowej obywateli, niezależnej od państwa, przejawiającej się w działalności różnorodnych wspólnot**. Stanowi tkanę wypełniającą przestrzeń między społeczeństwem a państwem.

Przedstawienie sposobu rozumienia społeczeństwa obywatelskiego umożliwia wskazanie warunków ułatwiających jego rozwój. Społeczeństwo obywatelskie możliwe jest dzięki:

- funkcjonowaniu w państwie zasady suwerenności narodu;
- działaniu organów władzy w ramach i na podstawie prawa;
- uwzględnianiu woli obywateli w procesie stanowienia prawa;
- sprawnie funkcjonującym instytucjom ochrony praw człowieka i organom kontroli instytucji państwowych;
- zapewnieniu obywatelom możliwości faktycznego uczestniczenia w życiu publicznym;
- aktywizmowi obywateli;
- istnieniu wielu organizacji pozarządowych¹⁷³.

Bez powyższych elementów rozwój społeczeństwa obywatelskiego jest utrudniony lub wręcz niemożliwy.

Tab. 14. Idee społeczeństwa obywatelskiego

Filozof	Rozumienie społeczeństwa obywatelskiego
Arystoteles	Społeczeństwo obywatelskie nie ma własnej tożsamości, identyfikowane jest z państwem. Państwo jest ideałem wspólnoty obywatelskiej, gdyż dąży do realizacji dobra.
Cycon	Państwo jest ucieleśnieniem idei społeczeństwa obywatelskiego, ponieważ poprzez nie jednostki mogą uczestniczyć w życiu wspólnoty. Życie w państwie urzeczywistnia całą rozumną naturę człowieka.
Św. Tomasz z Akwinu	Ludzie nie są w stanie samodzielnie zaspokoić swoich potrzeb. Państwo jest zaś społecznością doskonałą, gdyż posiada zdolność realizacji dobra wspólnego.
John Locke	Ludzie z natury dążą do współpracy celem osiągnięcia lepszego życia. Państwo nie jest odseparowane od społeczeństwa, lecz to społeczeństwo obywatelskie jest państwem, które ma spełniać określone funkcje w stosunku do obywateli.
Georg Wilhelm Friedrich Hegel	Społeczeństwo obywatelskie jest wspólnotą pośrednią między rodziną a państwem. Jest to niezależna od państwa sfera obywatelskiej inicjatywy osób kierujących się własnym interesem.
Alexis de Tocqueville	W celu realizacji wspólnotowych interesów ludzie podejmują pewne wspólne działania w sferze publicznej (stowarzyszenia).

Źródło: opracowanie własne.

¹⁷³ P. Broda-Wysocki, *Teoretyczne podstawy funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego*, w: *Społeczeństwo obywatelskie*, red. M. Witkowska, A. Wierzbicki, Warszawa 2005, s. 12.

Uczestnicy społeczeństwa obywatelskiego

Podstawowym podmiotem społeczeństwa obywatelskiego jest – jak sama nazwa wskazuje – obywatel. Jednak aktywność społeczna przejawia się przede wszystkim w działaniach grupowych. Skuteczność tych działań zależy od ich masowości. Dlatego też za głównych uczestników społeczeństwa obywatelskiego uznajemy różnego rodzaju organizacje pozarządowe, wspólnoty lokalne i samorządowe, nieformalne grupy oraz ruchy społeczne.

Organizacje pozarządowe (ang. *non-governmental organizations* – NGO's) to prywatne inicjatywy, tworzone przez obywateli lub ich związki, działające na rzecz wybranego interesu publicznego i nie dążące do osiągnięcia zysku. Obecnie coraz częściej określa się je mianem **trzeciego sektora**, dla podkreślenia różnic z administracją państwową (pierwszy sektor) i sferą biznesu (drugi sektor). W Polsce podstawowymi formami działalności pozarządowej są stowarzyszenia i fundacje.

Stowarzyszenia, szerzej omówione w następnych rozdziałach, to dobrowolne, samorządne, trwałe zrzeszenia o celach niezarobkowych, opierające swą działalność na pracy społecznej członków. Z kolei **fundacja** to osoba prawna, która nie jest korporacją obywateli, ale masą majątkową. O ile podłożem działania stowarzyszeń jest praca ich członków, o tyle działalność fundacji opiera się na kapitale.

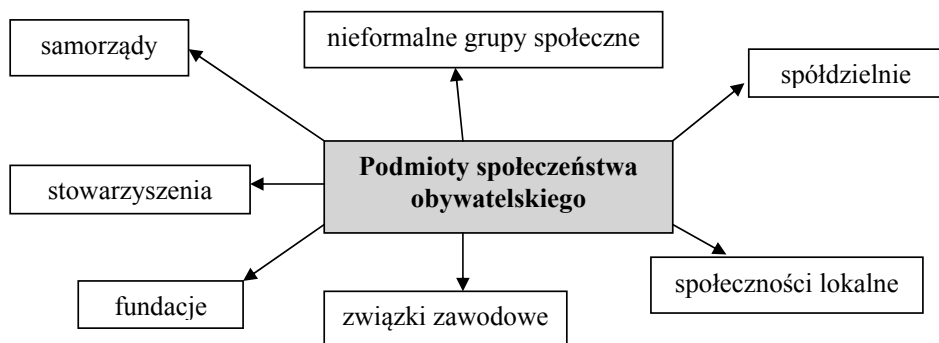
Istotną rolę w społeczeństwie obywatelskim odgrywają różne **grupy interesów**, przybierające formę prawną m.in. stowarzyszeń. Reprezentują one interesy określonych grup społecznych, poprzez oddziaływanie na określone ośrodki władzy publicznej. Grupami interesu mogą być zrzeszenia kulturalne, organizacje ekologiczne oraz organizacje związane z kościołami i związkami wyznaniowymi. Jedną z nich są również **związki zawodowe**, które na zasadzie dobrowolności zrzeszają ludzi pracy najemnej. Podstawowym zadaniem związków zawodowych jest obrona praw pracowników oraz reprezentowanie ich interesów zawodowych i społecznych.

Podmiotami społeczeństwa obywatelskiego mogą być również **spółdzielnie**, czyli dobrowolne zrzeszenia nieograniczonej liczby osób, o zmiennym składzie osobowym i funduszu udziałowym, które w interesie swoich członków prowadzą wspólną działalność gospodarczą. Spółdzielnie nie należą do podmiotów prawa handlowego, nie muszą bowiem dysponować żadnym minimalnym, określonym prawem kapitałem zakładowym, a każdy obywatel, po spełnieniu określonych wymogów, może do nich przystąpić. Łatwiejsze niż w spółkach jest także wystąpienie ze spółdzielni. Spółdzielnie mogą prowadzić również działalność społeczną i oświatowo-kulturalną na rzecz swoich członków i ich środowiska. Dawniej tego rodzaju zrzeszenia były powoływane przede wszystkim przez słabsze ekonomicznie grupy osób, które samodzielnie nie byłyby w stanie rozpocząć działalności gospodarczej, w celu polepszenia swojej sytuacji na rynku.

Innym przejawem społeczeństwa obywatelskiego jest działalność różnego rodzaju **samorządów**. Samorządy, czyli zrzeszenia osób sprawujących niektóre funkcje władzy publicznej, możemy podzielić na **terytorialne** i **funkcjonalne**. Pierwsze z nich zrzeszają ludność zamieszkującą na danym terytorium. Drugie natomiast odnoszą się do wspólnot opartych na więziach pracy, wykonywanego zawodu lub innej działalności. Wśród samorządów funkcjonalnych wyróżniamy m.in.: lekarskie, adwokackie, rzemieślnicze, akademickie, rolnicze oraz wyznaniowe.

Ważnymi podmiotami społeczeństwa obywatelskiego są również **społeczności lokalne**, czyli zbiorowości ludzi mieszkających na stosunkowo niewielkim terytorium. Ze względu na silne więzi członków wspólnot lokalnych odgrywają one istotną rolę w artykułowaniu potrzeb społeczeństwa na danym terenie.

Ponadto podmiotami społeczeństwa obywatelskiego mogą być wszelkie **nieformalne grupy i ruchy społeczne**, czyli spontaniczne, niezinstytucjonalizowane zbiorowości, które samodzielnie podejmują różnorodne działania na rzecz społeczeństwa.

Rys. 26. Wybrane podmioty społeczeństwa obywatelskiego

Źródło: opracowanie własne.

Historia społeczeństwa obywatelskiego w Polsce

Obecnie w Polsce działa ponad 130 tys. różnego rodzaju podmiotów **społeczeństwa obywatelskiego**. Według danych Stowarzyszenia Klon/Jawor 1 września 2009 roku w rejestrze REGON odnotowanych było 64,5 tys. stowarzyszeń, 10,1 tys. fundacji, 16 tys. Ochotniczych Straży Pożarnych, ok. 4 tys. innych organizacji społecznych (komitety rodzicielskie, koła łowieckie itp.), 19,5 tys. związków zawodowych, 15,5 tys. jednostek Kościoła katolickiego, innych kościołów i związków zawodowych, ponad 5 tys. organizacji samorządu gospodarczego i zawodowego oraz mniej liczne grupy związków pracodawców i partii politycznych¹⁷⁴.

¹⁷⁴ <http://civicpedia.ngo.pl/x/328111>, dostęp: 14.06.2011 r.

Choć ilość tych podmiotów może robić wrażenie, to polskie społeczeństwo jest nadal mniej dojrzałe niż w innych krajach Unii Europejskiej. Ten niezadowolający stan ma uwarunkowania historyczne – droga jego kształtowania w Polsce była długa i w ostatnich dwustu latach znacznie utrudniona.

Politolog Bartłomiej Zdaniuk dopatruje się genezy protospołeczeństwa obywatelskiego w XIV wieku, kiedy władza królewska na ziemiach polskich podlegać zaczęła kurateli szlachty¹⁷⁵. Jednak pierwsze zrzeszenia społeczne, mające charakter **organizacji charytatywnych**, pojawiły się później, tj. wraz z rozwojem społecznej działalności Kościoła katolickiego. W okresie polskiego oświecenia (XVIII wiek) powstawać zaczęły liczne organizacje podejmujące działalność kulturalną, edukacyjną i naukową.

Większa aktywizacja społeczna Polaków miała miejsce dopiero – co dla wielu może być zaskakujące – w okresie rozbiorów, czyli w latach 1795–1918. Początkowo wszystkie działania społeczne podporządkowane były celowi nadrzędnemu – odzyskaniu niepodległości. Specyficznymi organizacjami społecznymi były więc **ugrupowania spiskowe**. Polacy nie dążyli jednak wówczas do **zbudowania społeczeństwa obywatelskiego, ale narodu – w rozumieniu kulturowym**.

Wśród wielu form aktywności, mających na celu utrzymanie tkanki narodowej, warto podkreślić **zakładanie kółek rolniczych** przez Maksymiliana Jackowskiego (1815–1905), **funkcjonowanie Towarzystwa Oświaty Ludowej**, a następnie **Towarzystwa Czytelni Ludowych**, **tworzenie polskich chórów i towarzystw kultury fizycznej**. W okresie zaborów znaczącą rolę odgrywała również **polska prasa** oraz aktywna obecność Polaków w izbach rolniczych i adwokackich państw zaborczych.

Olbrzymie znaczenie miało zakładanie **kas oszczędnościowych**, na wzór spółdzielni finansowych Friedricha Wilhelma Raiffeisena. Instytucje finansowe powoływane przez Polaków kierowały się w swym działaniu ideą samopomocy, samorządzenia i demokracji ekonomicznej. Służyć miały przede wszystkim wspieraniu polskiej przedsiębiorczości. Pierwsze banki ludowe zostały założone w Wielkopolsce przez ks. Piotra Wawrzyniaka (1849–1910), na Podolu – przez bł. Marcelinę Darowską (1827–1911), oraz w Galicji – przez Franciszka Stefczyka (1861–1924)¹⁷⁶. Pod koniec XIX wieku powstawać zaczęły również pierwsze polskie partie polityczne.

Rozkwit niezależności trzeciego sektora nastąpił w okresie II Rzeczypospolitej (1918–1939). Rozwijały się wówczas instytucje o charakterze cha-

¹⁷⁵ B. Zdaniuk, *Historia społeczeństwa obywatelskiego. Wybrane zagadnienia*, w: *Spółczeństwo obywatelskie...*, s. 42–43.

¹⁷⁶ W Czernichowie pod Krakowem Franciszek Stefczyk założył w 1890 r. pierwszą spółdzielnię oszczędnościowo-pożyczkową. Miała ona chronić polskiego chłopą przed lichwą, udzielając mu korzystnych, długoletnich kredytów. Dzięki niskim odsetkom od pożyczek ruch kas oszczędnościowo-pożyczkowych bardzo szybko się rozwinął. Doceniając wkład Franciszka Stefczyka w ten rozwój, w 1924 r. kasy nazwano jego imieniem. Do chwili obecnej działają w Polsce spółdzielcze kasy oszczędnościowo-kredytowe, nawiązujące do postaci Franciszka Stefczyka.

rytatywnym, społecznym, sportowym, gospodarczym i politycznym. Pewien odwrót od społeczeństwa obywatelskiego nastąpił po 1926 roku. Rządzący obóz piłsudczykowski (tzw. sanacja) bardziej od oddolnej, samodzielnej inicjatywy obywateli, preferował formy aktywności społecznej związane z instytucjami publicznymi. Pomimo tego nadal kontynuowana była działalność społeczna obywateli.

Czas samodzielnego decydowania Polaków o sobie nie trwał długo. Jeśli jednak uznamy, że istotnym przejawem istnienia społeczeństwa obywatelskiego jest nieposłuszeństwo obywatelskie, to nie możemy mówić o jego zaniku także w trakcie II wojny światowej. Mimo że podczas okupacji większość organizacji przestała istnieć, to fakt **funkcjonowania w czasie wojny państwa podziemnego**, z własnymi urzędami, prasą i organizacjami, świadczył o wysokim poziomie świadomości społecznej.

Okres dominacji komunistycznej w Polsce, trwający od zakończenia II wojny światowej do 1989 roku, przyczynił się do **spadku aktywności społecznej Polaków**. Część organizacji pozarządowych zostało zlikwidowanych, a ich majątki przejęło państwo. Pozostałe włączono w ideologiczne struktury państwa. **Nie można więc mówić w owym czasie o społeczeństwie obywatelskim**, skoro poszczególne organizacje tworzone były z inicjatywy władz, a nie obywateli. Za przejawy społeczeństwa obywatelskiego można jednak uznać **przypadki nieposłuszeństwa obywatelskiego**, które w ciągu ponad 40 lat monopolistycznych rządów partii komunistycznej kilkakrotnie dały o sobie znać.

Szczególne przebudzenie społeczeństwa miało miejsce po wydarzeniach z czerwca 1976 roku, kiedy to władze brutalnie zdławiły protesty robotnicze w Ursusie i Radomiu. Tym razem, w przeciwieństwie do wcześniejszych buntów społecznych (Poznań – czerwiec 1956, Wybrzeże – grudzień 1970), na ich bazie rozwinęły się organizacje społeczne działające nielegalnie, takie jak **Komitet Obrony Robotników (KOR)** i **Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela (ROPCiO)**. Całkowitym przełamaniem dominacji partii komunistycznej w sferze działań społecznych było **powstanie niezależnego od władz, masowego związku zawodowego NSZZ „Solidarność”**. Wprowadzenie w Polsce po 1989 roku pluralizmu politycznego, społecznego i ideologicznego, oraz oparcie systemu politycznego na zasadach demokratycznego państwa prawnego, zaowocowało zwiększeniem możliwości tworzenia podmiotów społeczeństwa obywatelskiego.

XVII. ROLA I FORMY AKTYWNOŚCI SPOŁECZNEJ OBYWATELI

Znaczenie aktywności społecznej i zrzeszania się obywateli

Jak wskazano w poprzednim rozdziale, społeczeństwo obywatelskie nie może istnieć bez **aktywności społecznej**, czyli dobrowolnych działań wspólnoty ludzi na rzecz określonej grupy bądź środowiska. Instytucje państwowe nie zawsze przecież mają możliwość realizacji wszystkich oczekiwań obywateli, a często nawet celowo pozostawiają wolne miejsce dla inicjatywy społecznej. W ten sposób aktywne społeczeństwo wspomaga państwo w realizowaniu jego funkcji, a jednocześnie może sygnalizować konieczność podjęcia określonych działań. Włączenie się w działalność społeczną daje możliwość ekspresji każdej grupie społecznej.

Jeśli przyjąć zasadę, że „państwo to my”, to poprawa sytuacji w najbliższym otoczeniu (osiedle, gmina, miasto) częściej bardziej zależy od nas samych niż od centralnych organów państwowych. W ustroju demokratycznym mieszkańcy mogą kreować rzeczywistość społeczną, a nie jedynie biernie czekać na decyzje władz. Społeczny udział obywateli w życiu publicznym podnosi skuteczność działalności państwa. Powoduje też powstanie bliższych więzi emocjonalnych, większą tożsamość z państwem, regionem, grupami społecznym czy ludźmi, którym się pomaga.

Przejawem aktywności społecznej może być **zrzeszanie się osób**, dążących do osiągnięcia wspólnych celów, jak również **angażowanie się ludności w proces realizacji zadań publicznych** przez władze rządowe lub samorządowe. Wszystkie te działania wynikają z potrzeby zaspokajania oczekiwań społecznych, uzyskiwania społecznej akceptacji dla działań organów władzy publicznej i zaufania obywateli. Aktywność społeczna może być również odpowiedzią na przejawy łamania praw człowieka.

Formy i uwarunkowania aktywności obywateli

Formy, w jakich może przejawiać się aktywność społeczna w państwie demokratycznym, są najróżniejsze. Obywatele, chcąc sformalizować swoje

działania, korzystają najczęściej z **wolności zrzeszania się**, zakładają **stowarzyszenia** czy **fundacje**, i za ich pośrednictwem realizują cele, na których im szczególnie zależy. Samodzielnie pozyskują pieniądze na wypełnianie zadań statutowych oraz zdobywają poparcie dla swoich haseł w społeczeństwie. Organizacje pozarządowe mogą również wywierać wpływ na decydentów politycznych. Sposób zakładania tego rodzaju organizacji oraz korzyści płynące z ich funkcjonowania zostaną przedstawione w kolejnym rozdziale.

Dużo częściej obywatele podejmują jednak działania spontaniczne, tzn. **organizują manifestacje, pikiety, marsze**, czy też **zbierają podpisy pod petycjami** skierowanymi do instytucji publicznych lub **piszą do nich listy**.

Wolność pokojowego zgromadzania się, oprócz Konstytucji RP, reguluje ustawa z 5 lipca 1990 roku wraz z późniejszymi zmianami – *Prawo o zgromadzeniach*. Za zgromadzenie uznawane jest zgrupowanie co najmniej 15 osób, zwołane w celu wspólnych obrad lub w celu wyrażenia wspólnego stanowiska. Wolność gromadzenia się może być ograniczona jedynie ze względu na ochronę bezpieczeństwa państwowego lub porządku publicznego, zdrowia, moralności publicznej, praw i wolności innych osób, a także pamięci byłych hitlerowskich obozów zagłady. Ponadto w zgromadzeniach nie mogą uczestniczyć osoby, które posiadają przy sobie broń, materiały wybuchowe lub inne niebezpieczne narzędzia¹⁷⁷.

Szczególną postacią zgromadzeń są **zgromadzenia publiczne**, czyli zgrupowania organizowane na otwartej przestrzeni, dostępnej dla nieokreślonych imiennie osób. Wymagają one uprzedniego **zawiadomienia organu gminy**, właściwego ze względu na miejsce zgromadzenia, w terminie nie późniejszym niż na 3 dni przed wyznaczoną datą zgromadzenia¹⁷⁸.

Przejawem aktywności społecznej obywateli jest także **korzystanie z prawa do informacji publicznej**. Każdy obywatel na swój wniosek ma prawo uzyskać informacje o sposobie funkcjonowania danego urzędu i działaniach przez niego podejmowanych. Oznacza to również możliwość wglądu do dokumentów urzędowych oraz wstępu na posiedzenia kolegialnych organów władzy publicznej, pochodzących z powszechnych wyborów (np. rady gminy)¹⁷⁹.

Zasady dostępu do informacji publicznej w Polsce

Każdy obywatel ma prawo **dostępu do informacji publicznej**. Gwarantuje je artykuł 61 Konstytucji. Jako obywatele tworzący państwo i za nie odpowiedzialni mamy możliwość dostępu do wszystkich niezastrzeżonych informacji o sprawach publicznych. Prawo to ma zasadnicze znaczenie we współczesnym – rządzonym przez obywateli – państwie demokratycznym, jest niezbędnym elementem jego funkcjonowania. Umożliwia obywatelom między innymi sprawowanie **kontroli nad działaniami organów państwa**.

¹⁷⁷ Art. 1–3 ustawy z dnia 5 lipca 1990 r. *Prawo o zgromadzeniach* (Dz.U. Nr 51, poz. 297).

¹⁷⁸ *Ibidem*, art. 6–7.

¹⁷⁹ *Vide*: Ustawa z dnia 6 września 2001 r. *o dostępie do informacji publicznej* (Dz.U. Nr 112, poz. 1198).

Prawo dostępu do informacji publicznej według ustawy z dnia 6 września 2001 roku wskazuje, że możemy występować o informacje zarówno z zakresu polityki wewnętrznej, jak i zagranicznej Polski. W szczególności zaś w sprawach dotyczących:

- stanowienia aktów publicznoprawnych;
- sposobu realizowania zadań publicznych;
- sposobu wydatkowania środków publicznych;
- sposobu przyjmowania i załatwiania spraw;
- rozpatrywanych spraw i ich kolejności;
- informacji zawartych w dokumentach urzędowych, a zwłaszcza informacji o wynikach kontroli prowadzonej w tych jednostkach, uwagach pokontrolnych i stwierdzonych naruszeniach przepisów.

Powyższy katalog nie ma jednak charakteru zamkniętego. Oznacza to, że informację publiczną stanowi **każda informacja o sprawach publicznych**. Możemy je uzyskiwać od wszelkich organów władzy publicznej, samorządów gospodarczych i zawodowych, osób prawnych samorządu terytorialnego oraz innych podmiotów, które wykonują zadania publiczne lub dysponują majątkiem publicznym.

W ramach uprawnienia do uzyskiwania informacji publicznej, mamy prawo wglądu do dokumentów urzędowych oraz wstępu na posiedzenia kolegialnych organów władzy publicznej pochodzących z powszechnych wyborów (np. rady gminy). Musimy jednak być świadomi, że prawo dostępu do informacji publicznej **nie ma charakteru bezwzględnego**. Może zostać ograniczone w związku z ważnymi interesami państwa, na przykład ochroną jego interesu gospodarczego¹⁸⁰, postępowaniem prowadzonym przez prokuraturę lub policję, tajemnicą państwową lub zawodową.

Udzielanie informacji publicznej następuje w Polsce w dwóch trybach. W **trybie bezwnioskowym** obywatel ma dostęp do informacji publicznych zawartych m.in. w **Biuletynie Informacji Publicznej** (wszystkie podmioty, o których wspomniano powyżej, zobowiązane są do publikowania informacji publicznych na stronach internetowych biuletynu). Każdy z obywateli ma również prawo do uzyskania informacji w urzędzie na własny wniosek (tzw. **tryb wnioskowy**) – ustny bądź pisemny. W miarę możliwości odpowiedź na taki wniosek powinna być udzielona **niezwłocznie**, w innych sytuacjach **urząd ma to 14 dni**. W przypadku gdy organ administracji nie jest w stanie udzielić informacji w tym czasie, ma obowiązek poinformować wnioskującego o powodach niemożności dotrzymania terminu oraz wskazać nowy, w jakim zobowiązuje się informację udostępnić.

Novum przewidzianym przez ustawę o zmianie ustawy o dostępie do informacji publicznej z września 2011 roku jest obowiązek umieszczania przez podmioty publicznoprawne niektórych informacji w **centralnym repozytorium informacji publicznych**. Utworzenie tego zasobu informacyjnego, o wyjątkowym znaczeniu dla rozwoju innowacyjności i społeczeństwa informacyjnego, wynika z konieczności adaptacji polskiego prawa do prawa Unii Europejskiej. Prezes Rady Ministrów w rozporządzeniach określi zasób informacyjny przeznaczony do umieszczenia w centralnym repozytorium.

Udzielanie informacji publicznej jest w zasadzie **bezpłatne**. W sytuacji gdy udzielenie informacji w sposób wskazany w złożonym wniosku, pociąga za sobą koszty wyższe niż standardowo przyjęte przy udzielaniu tego typu danych, organ w terminie 14 dni od dnia złożenia wniosku powiadamia o wysokości kosztów.

¹⁸⁰ Ograniczenie to zostało wprowadzone do ustawy we wrześniu 2011 r.

Prawo do informacji publicznej najczęściej jest realizowane na poziomie wspólnot samorządowych. Innymi formami aktywności społecznej we wspólnotach samorządowych jest **uczestnictwo w wyborach lokalnych**. W Polsce co cztery lata wybieramy członków do organów stanowiących województw, powiatów i gmin, oraz wskazujemy kandydata na stanowisko wójta, burmistrza bądź prezydenta. Prawo wyborcze daje nie tylko możliwości wybierania (tzw. czynne prawo wyborcze). Aktywność społeczna na poziomie wspólnot lokalnych może przejawiać się również w samodzielnym startowaniu w wyborach (tzw. bierne prawo wyborcze).

W Polsce na szczeblu samorządowym istnieje również **instytucja referendum**, w którym członkowie wspólnoty mogą bezpośrednio decydować o najważniejszych sprawach ich dotyczących, w tym o samoopodatkowania czy odwołaniu organu samorządu pochodzącego z wyborów bezpośrednich. Referendum może zostać zorganizowane na wniosek mieszkańców (co najmniej 10% wyborców w gminie lub powiecie i 5% w województwie). Referendum lokalne jest ważne, jeśli weźmie w nim udział co najmniej 30% uprawnionych¹⁸¹.

Na poziomie krajowym aktywność społeczna może być również mierzona **partycypacją w wyborach i referendach**. Partycypacja wyborcza obejmuje, podobnie jak na poziomie lokalnym, czynne i bierne prawo wyborcze. Uczestnictwo obywatela w procesie wyborczym może również obejmować **zaangażowanie w zbieranie podpisów poparcia pod listami kandydatów** (niezbędne do zarejestrowania ich w wyborach) lub **inne formy wsparcia polityka**. Wyborca ma również **prawo finansowego wsparcia kampanii komitetu wyborczego**, jednak wyłącznie w określonej przez prawo wysokości.

Na poziomie krajowym aktywność społeczna może być również wyrażona w drodze **inicjatywy ludowej**. Zgodnie z polskim prawem grupa co najmniej 100 tys. obywateli ma możliwość wnieść projekt ustawy pod obrady Sejmu.

Kolejną formą, w której może przejawiać się aktywność obywateli, są **konsultacje społeczne**. Jest to proces, w którym przedstawiciele władz różnych szczebli, od samorządowych po rządowe, publicznie informują obywateli o planach legislacyjnych (dotyczących uchwalenia bądź zmiany aktów prawnych), inwestycyjnych oraz o programach innych przedsięwzięć, które będą miały wpływ na codzienne życie mieszkańców. Konsultacje nie ograniczają się tylko do przedstawienia planów, ale także do wysłuchania opinii obywateli na dany temat. Podejmując konkretne działania władze powinny uwzględnić postulaty zgłoszone w trybie konsultacji społecznych.

Współcześnie możemy mieć również do czynienia z osobami, których działalność zawodowa koncentruje się na wywieraniu wpływu na proces legislacyjny państwa lub działalność jego organów. Takie działania, wykonywane przez zarejestrowane podmioty w interesie osób trzecich, nazywamy **lobbingiem**¹⁸².

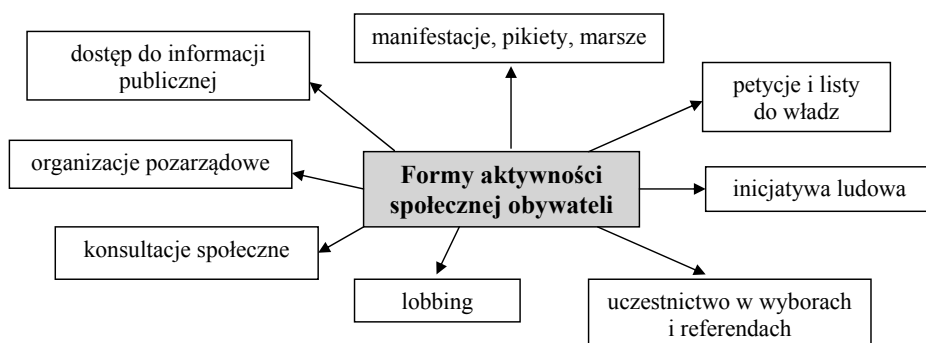
¹⁸¹ Ustawa z dnia 15 września 2000 r. o referendum lokalnym (Dz.U. Nr 88, poz. 985).

¹⁸² Ustawa z dnia 7 lipca 2005 r. o działalności lobbingowej w procesie stanowienia prawa uregulowała zawodową działalność lobbingową w Polsce. Zawodowy lobbysta jest zobo-

Zjawiskiem tym w coraz większym stopniu interesują się media i badacze polityki, bowiem głos lobbystów ma niejednokrotnie większy wpływ na decyzje rządu niż ten wyrażany przez wyborców¹⁸³.

Aktywność społeczna obywateli może również przejawiać się na poziomie ponadpaństwowym. Prawo Unii Europejskiej, podobnie jak prawo polskie, dopuszcza możliwość zgłoszenia przez obywateli inicjatywy ludowej. Możliwe jest również uzyskiwanie informacji od instytucji unijnych, na zasadach zbliżonych do dostępu do informacji publicznej w poszczególnych krajach europejskich.

Obywatele potrafią zrzeszać się także na poziomie globalnym. Najczęstszą formą są wówczas publiczne wystąpienia przeciwko globalnym problemom, na przykład łamaniu praw człowieka.

Rys. 27. Wybrane formy aktywności społecznej obywateli

Źródło: opracowanie własne.

Na poziom aktywności społecznej na różnych płaszczyznach wpływa tradycja i najnowsze doświadczenia danej społeczności, warunki i okoliczności w jakich żyje, a także stopień zintegrowania interesów członków danej grupy, skala ewentualnego konfliktu interesów w społeczeństwie oraz jakość liderów lokalnych. Niestety, w polskich warunkach aktywność społeczna obywateli jest bardzo mała. Tylko ok. 13% Polaków jest członkami „jakichś organizacji, stowarzyszeń, partii, komitetów, rad, grup religijnych, związków lub kół”¹⁸⁴, a 15,6% badanych w ciągu ostatnich dwóch lat angażowało się w „działania

wiązany do uzyskania wpisu do rejestru prowadzonego przez ministra spraw wewnętrznych i administracji. We wrześniu 2010 r. do tego rejestru było wpisanych 180 podmiotów. Działalność lobbingsową może wykonywać nie tylko zawodowy lobbysta. Z chwilą udostępnienia przed dany urząd w Biuletynie Informacji Publicznej programów prac legislacyjnych, każdy obywatel bądź przedsiębiorstwo może zgłosić zainteresowanie pracami nad konkretnym projektem ustawy lub rozporządzenia.

¹⁸³ Vide: G. Rydlewski, *op.cit.*, s. 24.

¹⁸⁴ *Diagnoza społeczna...*, s. 265.

na rzecz społeczności lokalnej”. Sondaże wskazują, że w 2009 roku w zebraniu publicznym (poza miejscem pracy) uczestniczył jedynie co piąty Polak. Natomiast doświadczeniem w zakresie organizowania spotkania o charakterze publicznym mogło się pochwalić tylko ok. 5% badanych¹⁸⁵. Aktywność wyborczą w Polsce przejawia mniej więcej połowa obywateli. Jeszcze gorzej wygląda zaangażowanie Polaków związane z uzyskiwaniem dostępu do informacji publicznej czy uczestnictwo w konsultacjach społecznych.

Nieposłuszeństwo obywatelskie

Specyficzną formą aktywności społecznej i bardzo wyraźnym przykładem działania społeczeństwa obywatelskiego jest **nieposłuszeństwo obywatelskie**, czyli świadome naruszanie porządku prawnego, mające na celu zwrócenie uwagi na łamanie przez państwo praw obywatelskich lub wymuszające konieczność zmiany ustawodawstwa czy sposobu działania instytucji publicznej.

Nieposłuszeństwo obywatelskie **najczęściej pojawia się w państwach autorytarnych**, kiedy społeczeństwo nie ma innych możliwości wypowiedzenia się w sprawach publicznych. Zdarza się jednak, że grupy społeczne podejmują radykalne działania **także w reżimach demokratycznych**, szczególnie wówczas gdy czują się poszkodowane na skutek działania instytucji państwowych. Nieposłuszeństwo obywatelskie polega wówczas na **organizowaniu nielegalnych marszy, demonstracji, blokad czy okupacji**. Często formą obywatelskiego sprzeciwu jest również **bojkot ekonomiczny, strajki oraz odmowa płacenia podatków**. Najsłynniejsze przykłady nieposłuszeństwa obywatelskiego zostały przedstawione w rozdziale XI (działalność m.in. Mahatmy Gandhiego, Martina Luthera Kinga czy masowego ruchu społecznego, jakim była w latach 80. XX wieku polska „Solidarność”).

Rola kapitału społecznego w rozwoju aktywności społecznej i społeczeństwa obywatelskiego

Współczesne badania socjologów, politologów i ekonomistów dowodzą, że do **rozwoju aktywności społecznej i społeczeństwa obywatelskiego przyczynia się wysoki poziom kapitału społecznego**. Pojęcie „kapitał społeczny”, stworzone przez Lyda Judsona Hanifana w 1916 roku i wprowadzone do teorii przez Pierre’a Bourdieu w 1980 roku, omawiane jest przez wielu autorów¹⁸⁶. Zajmowali się nim m.in.: James Coleman, Robert Putnam i Francis Fukuyama.

¹⁸⁵ *Ibidem*, s. 267.

¹⁸⁶ A. Rymsha, *Klasyczne koncepcje kapitału społecznego*, w: *Kapitał społeczny. Ekonomia społeczna*, red. T. Kaźmierczak i M. Rymsha, Warszawa 2007, s. 23.

Najogólniej rzecz ujmując **kapitałem społecznym** określamy takie cechy organizacji społeczeństwa, jak: zaufanie, normy i powiązania, które mogą zwiększyć sprawność społeczeństwa przez skoordynowane działania¹⁸⁷. Okazuje się bowiem, że podobnie jak kapitał materialny i ludzki, kapitał społeczny podnosi wydajność działań. Dzięki istniejącemu w społeczeństwie zaufaniu i głębokim więziom między ludźmi, społeczeństwo i gospodarka mogą osiągać znaczenie więcej niż w porównywalnej grupie, w której owych wartości brakuje. Według polskiego psychologa społecznego **Janusza Czapińskiego** (ur. 1951) zaufanie interpersonalne i zaufanie obywateli do instytucji publicznych ułatwia negocjacje, obniża koszty transakcji, skraca proces inwestycyjny, zmniejsza korupcję, zwiększa rzetelność kontraktów, sprzyja długoterminowym inwestycjom i dyfuzji wiedzy oraz – poprzez rozwój trzeciego sektora – sprzyja społecznej kontroli nad działaniami władz¹⁸⁸.

Wyobraźmy sobie osobę kupującą jakiś produkt – jeśli ma zaufanie do sprzedawcy, to nie patrzy mu na ręce, nie obserwuje każdego ruchu i nie sprawdza poprawności jego działania. Nie traci więc czasu, wysiłku i nie-rzadko pieniędzy na kontrolę, dzięki czemu może skupić się na innych formach aktywności. Ludzie darzący się zaufaniem wchodzą ze sobą w spółki, współuczestniczą w realizacji projektów, wymieniają się informacjami, a korzystają na czym cała gospodarka.

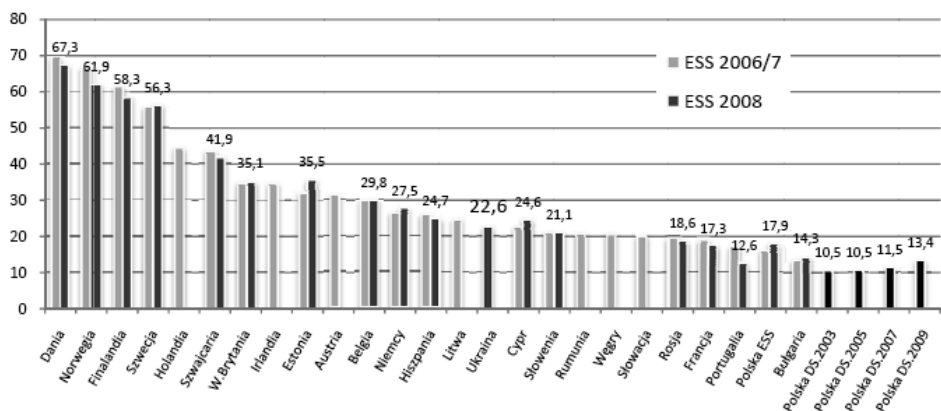
Za sprawą kapitału społecznego mogą rozwijać się stowarzyszenia, zwiększa się aktywność społeczna obywateli – jednym słowem powstaje społeczeństwo obywatelskie. Kapitał ten może się również przyczyniać do zapobiegania tyranii, gdyż umożliwia ludziom podejmowanie wspólnych działań. W społeczeństwach i państwach sieciowych **kapitał społeczny, polegający na możliwości mobilizacji różnych ośrodków wpływu**, ma fundamentalne znaczenie dla sprawności rządzenia. Jego kształtowanie jest jednak procesem wieloletnim, a efekt zależy nie od wysiłków pojedynczych osób, lecz całego społeczeństwa. **Zaufanie i normy budujące kapitał społeczny są kulturowo i historycznie uwarunkowane**, przekazywane z pokolenia na pokolenie w procesie socjalizacji. Poziom kapitału społecznego może zmieniać się pod wpływem nastawionych na kooperację szkół, instytucji publicznych i obywatelskich.

Tymczasem Polska pod względem ogólnego zaufania społecznego zajmuje jedno z niższych miejsc w Europie. W 2006 roku **uplasowała się na przedostatnim miejscu** wśród krajów objętych badaniami (z opinią „większości ludzi można ufać” zgodziło się jedynie ok. 15% respondentów)¹⁸⁹.

¹⁸⁷ Wybrane definicje kapitału społecznego w: A. Rymsza, *op.cit.*, s. 23–39 oraz *Diagnoza społeczna...*, s. 271.

¹⁸⁸ *Diagnoza społeczna...*, s. 270.

¹⁸⁹ *Ibidem*, s. 271–272.

Wyk. 7. Poziom zaufania w poszczególnych krajach Europy według różnych badań

Źródło: *Diagnoza społeczna. Warunki i jakość życia Polaków – raport*, red. J. Czapiński, T. Panek, 2009, s. 282.

Spółeczeństwo obywatelskie według Larry’ego Diamonda

„We wzorcowym społeczeństwie obywatelskim występuje obfitość kapitału społecznego, czyli zaufania, zasad postępowania i woli współpracy. W społeczeństwie obywatelskim ludzie sobie ufają i zrzeszają się w celu realizacji zbiorowych celów. Mogą się różnić poglądami i przekonaniem, ale szanują się nawzajem i są tolerancyjni wobec odmienności. Obywatele uważają innych za równych sobie i wierzą w równość szans, mając przy tym świadomość, że idealna równość wyników jest nieosiągalna. Stosunki między ludźmi są przede wszystkim poziome: każdy człowiek ma taką samą godność, takie same obowiązki, takie same uprawnienia i równość ta jest zapisana w prawie. Jednostki są prawdziwymi obywatelami, to znaczy interesują się sprawami publicznymi i zależy im na pomyślności całej wspólnoty. W swoim postępowaniu do pewnego stopnia kierują się duchem publicznym. Podobnie jak kapitalizm nie jest to utopia, lecz system zgodny z egoistycznymi elementami ludzkiej natury. Ludzie biorą pod uwagę interesy innych między innymi ze względu na wiarę w to, że większość innych obywateli będzie się zachowywała podobnie. Wiara ta nie wynika wyłącznie z zaufania do kultury obywatelskiej, ale także z istnienia silnych i skutecznych instytucji publicznych, które nagradzają postawy obywatelskie i zachęcają do nich”.

Źródło: L. Diamond, *Szanse demokracji*, <http://wiadomosci.dziennik.pl/wydarzenia/artykuly/70462,szanse-demokracji.html>, dostęp: 27.04.2011 r.

XVIII. STOWARZYSZENIA W POLSCE

Stowarzyszenia i ich znaczenie

Jak już wskazano, do organizacji pozarządowych, będących jednym z najważniejszych elementów społeczeństwa obywatelskiego, należą **stowarzyszenia**, czyli dobrowolne, samorządne, trwałe zrzeszenia ludzi, powołane w celach niezarobkowych, opierające swoją działalność na społecznej pracy członków¹⁹⁰.

Stowarzyszenia umożliwiają pełną realizację wolności zrzeszania się obywateli, zagwarantowaną w polskiej Konstytucji, Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka oraz w Międzynarodowym Pakcie Praw Obywatelskich i Politycznych. Celem wolności zrzeszania się obywateli jest **umożliwienie obywatelom równego i czynnego uczestniczenia w życiu publicznym, wyrażania poglądów oraz realizacji indywidualnych zainteresowań**.

Według danych przedstawionych przez Stowarzyszenie Klon/Jawor 1 września 2009 roku w rejestrze REGON w Polsce zarejestrowanych było **64,5 tys. stowarzyszeń**. Ponad 38% organizacji pozarządowych (zarówno stowarzyszeń, fundacji, jak i innych) działa w obszarze „**sport, turystyka, rekreacja i hobby**”. Łączną liczbę członków organizacji tego typu w Polsce szacuje się na ok. 4 mln osób¹⁹¹.

Aktem prawnym, który szczegółowo reguluje zasady tworzenia i funkcjonowania stowarzyszeń w Polsce, jest ustawa z 7 kwietnia 1989 roku uwzględniająca późniejsze zmiany – *Prawo o stowarzyszeniach*. W akcie tym wyróżnione zostały dwa ich rodzaje: **stowarzyszenia tzw. rejestrowe oraz stowarzyszenia zwykłe**¹⁹².

Podstawową i najczęstszą formą jest **stowarzyszenie rejestrowane w Krajowym Rejestrze Sądowym (KRS)**, stąd też jego potoczna nazwa. Może zostać założone przez grupę co najmniej 15 obywateli polskich, mających

¹⁹⁰ Taką definicję stowarzyszenia podaje art. 2 ustawy z dnia 7 kwietnia 1989 r. *Prawo o stowarzyszeniach* (Dz.U. Nr 20, poz. 104).

¹⁹¹ <http://civicipedia.ngo.pl/x/327345>, dostęp: 9.08.2011 r.

¹⁹² *Vide: Ibidem*.

pełną zdolność do czynności prawnych i niepozbawionych praw publicznych. Stowarzyszenie takie **posiada osobowość prawną**, czyli staje się podmiotem praw i obowiązków oraz uzyskuje możliwość dokonywania czynności prawnych we własnym imieniu.

Uproszczoną formą stowarzyszenia, przewidzianą w polskim prawie, jest **stowarzyszenie zwykłe**, które mogą utworzyć już 3 osoby. Stowarzyszenie zwykłe **nie posiada osobowości prawnej**, a więc zakres jego działania jest ograniczony. Nie może także powoływać terenowych jednostek organizacyjnych, łączyć się w związki stowarzyszeń, zrzeszać osób prawnych, prowadzić działalności gospodarczej oraz przyjmować darowizn, spadków i zapisów, a także otrzymywać dotacji i korzystać z ofiarności publicznej. Jedynym źródłem finansowania stowarzyszenia zwykłego są **składki członkowskie**. Jego zaletą są z kolei uproszczone zasady zakładania – nie podlega rejestracji w KRS, lecz u właściwego starosty¹⁹³.

Uchwalona 24 kwietnia 2003 roku ustawa *o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie* przewidziała możliwość uzyskania – m.in. przez stowarzyszenia – statusu **organizacji pożytku publicznego (OPP)**. Nie należy zatem traktować organizacji pożytku publicznego jako jednego z rodzajów stowarzyszenia. Organizacją pożytku publicznego może zostać dowolna organizacja pozarządowa (z wyjątkiem partii politycznej, związku zawodowego, organizacji pracodawców oraz samorządu zawodowego), która prowadzi działalność statutową na rzecz ogółu społeczności lub określonej grupy podmiotów, pod warunkiem, że grupa ta jest wyodrębniona ze względu na szczególnie trudną sytuację życiową lub materialną w stosunku do społeczeństwa. Niekiedy organizacją pożytku publicznego może zostać nawet spółka kapitałowa¹⁹⁴.

Zaletą uzyskania statusu organizacji pożytku publicznego jest możliwość **zwolnienia z niektórych podatków i opłat** oraz – co staje się coraz bardziej popularne – **otrzymywania 1% podatku dochodowego, płaconego przez osoby fizyczne**. W związku z pozyskiwaniem przez organizacje środków finansowych z podatku dochodowego obywateli, muszą one prowadzić rozwiniętą sprawozdawczość, wskazującą m.in. na sposób wykorzystywania funduszy.

Organizacje pożytku publicznego, ale także inne organizacje pozarządowe, pełnią bardzo ważną rolę z punktu widzenia demokratycznego państwa prawnego i rozwoju społeczeństwa obywatelskiego. Uzupełniają działania państwa m.in. w takich sferach, jak: pomoc społeczna, podtrzymywanie tradycji narodowej i ochrona dziedzictwa narodowego, ochrona i promocja zdrowia, działania na rzecz osób niepełnosprawnych, promocja zatrudnienia, działalność wspomagająca rozwój gospodarczy, nauka, edukacja, oświata i wychowanie, upowszechnianie kultury fizycznej i sportu, ochrona zwierząt i roślin, porządek i bezpieczeństwo publiczne oraz przeciwdziałanie patologiom społecznym.

¹⁹³ *Ibidem*, art. 40–43.

¹⁹⁴ *Vide*: Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. *o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie* (Dz.U. Nr 96, poz. 873).

Zasady zakładania stowarzyszeń w Polsce

Stowarzyszenie tzw. rejestrowe może założyć **grupa co najmniej 15 pełnoletnich obywateli polskich**. Pierwszym krokiem jest **organizacja zebrania założycielskiego**, w trakcie którego przyjmowane są **uchwały o powołaniu stowarzyszenia, wyborze komitetu założycielskiego i przyjęciu statutu**. W trakcie zebrania może zostać od razu wybrany **zarząd i komisja rewizyjna** stowarzyszenia.

Statut stowarzyszenia to swoisty rodzaj konstytucji organizacji. Musi zawierać: nazwę stowarzyszenia, odróżniającą ją od innych organizacji, oraz wskazywać teren działania i siedzibę stowarzyszenia. Niezbędnym jest również **wskazanie celów i sposobów ich realizacji**. Statut normuje ponadto zasady nabywania i utraty członkostwa, sposób powoływania władz stowarzyszenia i zasady ich wyboru. Uregulowane są w nim także kwestie związane z reprezentowaniem organizacji na zewnątrz, sposobem zaciągania zobowiązań majątkowych i uzyskiwaniem środków finansowych, oraz zasady zmieniania statutu i rozwiązywania stowarzyszenia¹⁹⁵.

Zgodnie z obowiązującym w Polsce prawem członkiem tego typu organizacji w Polsce mogą być zarówno małoletni w wieku od 16 do 18 lat, jak i osoby poniżej 16 roku życia. W statucie konkretnego stowarzyszenia mogą być jednak zawarte szczegółowe wytyczne dotyczące członkostwa osób poniżej 16 roku życia. Generalnie małoletni między 16 a 18 rokiem życia mogą należeć do stowarzyszeń i korzystać z czynnego i biernego prawa wyborczego, ale w składzie zarządu większość stanowić muszą osoby o pełnej zdolności do czynności prawnych. Małoletni mający mniej niż 16 lat mogą przystąpić do stowarzyszenia jedynie za zgodą przedstawicieli ustawowych, nie mają prawa udziału w głosowaniu na walnych zebraniach członków oraz czynnego i biernego prawa wyborczego do władz stowarzyszenia¹⁹⁶.

Drugim krokiem na drodze do założenia stowarzyszenia jest przygotowanie **wniosku o rejestrację** i złożenie go w **Krajowym Rejestrze Sądowym (KRS)**. Do wniosku należy załączyć sporządzoną na zebraniu założycielskim **listę członków**, z takimi danymi, jak: imię i nazwisko, data i miejsce urodzenia, adres zameldowania, numer dowodu osobistego, PESEL. Informacje te powinny być potwierdzone własnoręcznym podpisem. Do wniosku dołączamy również **protokół z przebiegu zebrania założycielskiego, przyjęte uchwały i statut organizacji**. Na rejestrację stowarzyszenia w KRS mamy 7 dni od dnia spotkania założycielskiego. Formularze KRS znajdziemy w siedzibie rejestru, a także na stronie internetowej Ministerstwa Sprawiedliwości lub stronie udzielającej porad organizacjom pozarządowym – www.ngo.pl.

Po formalnym zarejestrowaniu stowarzyszenie podejmuje kolejne kroki, tzn. **składa wnioski o wpis do krajowego rejestru urzędowego podmio-**

¹⁹⁵ Art. 10 ustawy z dnia 7 kwietnia 1989 r. *Prawo o stowarzyszeniach...*

¹⁹⁶ *Ibidem*, art. 3.

tów gospodarki narodowej (co jest równoznaczne z uzyskaniem numeru REGON), zakłada konto bankowe oraz zgłasza się do urzędu skarbowego w celu uzyskania numeru identyfikacji podatkowej (NIP).

Przykłady stowarzyszeń lokalnych

Istotę społeczeństwa obywatelskiego stanowią lokalne inicjatywy społeczne. Zmiana w najbliższym otoczeniu, tj. dzielnicy czy gminie, często jest właśnie wynikiem aktywności społecznej mieszkańców. Nie zawsze trzeba działać na skalę ogólnokrajową, żeby zmienić lokalną rzeczywistość. Dużo łatwiej jest osiągnąć sukces, gdy podejmuje się „pracę u podstaw” w myśl popularnego hasła „myśl globalnie, działaj lokalnie”.

Według danych Stowarzyszenia Klon/Jawor ponad połowa organizacji pozarządowych w Polsce działa na terenie najbliższej sobie gminy lub powiatu. Podejmują one najróżniejsze inicjatywy, m.in.: na rzecz osób niepełnosprawnych, partycypacji obywatelskiej, ochrony środowiska, pomocy osobom potrzebującym czy wychowania młodzieży¹⁹⁷. Bardzo często mają wpływ na zarządzanie w przestrzeni lokalnej. Poniżej przedstawiono kilka inicjatyw o zakresie lokalnym, ilustrujących wpływ organizacji pozarządowych na funkcjonowanie sfery publicznej.

Przykładem lokalnej organizacji działającej na rzecz rozwoju społeczeństwa obywatelskiego i podnoszenia jakości życia publicznego jest powstałe w 2003 roku **Stowarzyszenie Wzajemnej Pomocy BONA FIDES** z siedzibą w Katowicach. Podejmuje ono działania w zakresie zwiększania dostępu obywateli do informacji publicznej, kontroli funkcjonowania instytucji publicznych, doradztwa prawnego dla mieszkańców województwa śląskiego i edukacji w zakresie praw obywatelskich. Wśród inicjatyw tego stowarzyszenia wskazać należy m.in. stworzenie Szkoły Aktywności Obywatelskiej, Kawiarenki Obywatelskiej „Porozmawiajmy o Katowicach”, jak również projektów monitoringu udostępniania przez urzędy państwowe informacji publicznej. Ponadto stowarzyszenie uczestniczy w programie Unii Europejskiej o nazwie „Młodzież w działaniu”, organizując wolontariat na poziomie europejskim, oraz bierze udział w festiwalu Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka „Watch Docs. Prawa Człowieka w Filmie”. **Stowarzyszenie Wzajemnej Pomocy BONA FIDES** jest organizacją pożytku publicznego¹⁹⁸.

Rozwijanie, kształtowanie i promowanie postaw obywatelskich stawia sobie za cel także inne stowarzyszenie lokalne: **Kastor – Inicjatywa dla**

¹⁹⁷ Podstawowe fakty o organizacjach pozarządowych. Raport z badania 2008, red. J. Szołajska, s. 39–40, http://civicpedia.ngo.pl/files/civicpedia.pl/public/raporty/podstawowe_fakty_2008_calosc_popr_FIN.pdf, dostęp: 9.08.2011 r.

¹⁹⁸ Więcej: http://www.bonafides.pl/home/component?option=com_frontpage&Itemid,1/, dostęp: 9.08.2011 r.

Rozwoju z miejscowości Tłuszcz pod Warszawą. Stowarzyszenie, które powstało w 2005 roku, dotychczas organizowało m.in.: rodzinne rajdy rowerowe, warsztaty dziennikarskie, zajęcia z fotoreportażu i grafiki DTP dla młodzieży, warsztaty dla młodych mam z dziećmi, maratony pisanie listów do Amnesty International, warsztaty spawania artystycznego dla młodych spawaczy. Ponadto podejmuje działania z zakresu doradztwa obywatelskiego oraz organizuje akcję „masz głos – masz wybór”¹⁹⁹.

Regionalną inicjatywą o odmiennym charakterze jest **Stowarzyszenie Pomocy Dzieciom Niepełnosprawnym „Krok za krokiem”**. Jego celem jest wszechstronna pomoc dzieciom i młodzieży niepełnosprawnej, jak również osobom dorosłym z uszkodzeniami układu nerwowego i ruchowego oraz narządów zmysłów, niepełnosprawnością intelektualną oraz niepełnosprawnościami sprzężonymi. Stowarzyszenie powstało w 1990 roku w Zamościu. Obecnie prowadzi ośrodki i organizuje warsztaty rehabilitacyjno-terapeutyczne na terenie Zamościa i okolic. Posiada status organizacji pożytku publicznego²⁰⁰.

Przykładem lokalnego stowarzyszenia ekologicznego może być **Ośrodek Działań Ekologicznych „Źródła”** z siedzibą w Łodzi. Jego misją jest stałe zwiększanie stopnia świadomości ekologicznej społeczeństwa poprzez aktywną edukację ekologiczną. Ośrodek w Łodzi oraz jego oddziały terenowe w Krakowie i Warszawie prowadzą biblioteczki ekologiczne, organizują warsztaty dla dzieci, młodzieży i nauczycieli, kilkudniowe wycieczki, pokazy filmów, wystawy, spotkania dyskusyjne. Historia organizacji sięga 1993 roku, ale jako stowarzyszenie pod obecną nazwą zarejestrowane zostało w 1997 roku. Jest organizacją pożytku publicznego²⁰¹.

Interesującą inicjatywą, podjętą przez grupę aktywistów, jest stowarzyszenie **Straż dla Zwierząt w Polsce**, działające przed 2008 rokiem pod nazwą Patrol Interwencyjny Stowarzyszenia Opieki nad Zwierzętami. Organizacja w ciągu roku podejmuje setki interwencji, mających na celu ratowanie zwierząt domowych, gospodarczych i dzikich w całej Polsce. Prowadzi również edukację w szkołach o prawach zwierząt. Obecnie na terenie kraju działa 6 okręgów Straży oraz Zarząd Główny w Warszawie. Straż dla Zwierząt również jest organizacją pożytku publicznego²⁰².

Stowarzyszenie „Rowerowy Toruń” stawia sobie za cel monitoring poczynąń władz miasta w zakresie budowy nowych i modernizacji już istniejących ścieżek rowerowych. Stowarzyszenie organizuje również tzw. masy krytyczne oraz wiele innych działań, promujących rower jako alternatywny środek transportu w mieście²⁰³.

¹⁹⁹ Więcej: <http://kastor.org.pl/>, dostęp: 9.08.2011 r.

²⁰⁰ Więcej: <http://spdn.pl/>, dostęp: 9.08.2011 r.

²⁰¹ Więcej: <http://www.zrodla.org/>, dostęp: 9.08.2011 r.

²⁰² Więcej: <http://www.sdz.org.pl/>, dostęp: 9.08.2011 r.

²⁰³ Więcej: <http://rowerowytorun.com.pl/>, dostęp: 9.08.2011 r.

Katalog lokalnych organizacji podejmujących ciekawe inicjatywy na rzecz społeczeństwa, państwa i środowiska naturalnego jest bardzo duży. Wystarczy rozejrzeć się po najbliższej okolicy. Z punktu widzenia ładu politycznego państwa istotne jest, że organizacje te współuczestniczą w zarządzaniu sferą publiczną.

XIX. SPOŁECZEŃSTWO INFORMACYJNE

Rozwój społeczeństw informacyjnych

Od połowy XX wieku obserwujemy powstawanie – głównie w Europie, USA i Japonii – społeczeństw, których rozwój na różnych płaszczyznach (np. ekonomicznej czy społecznej) w coraz większym stopniu **zależy od dostępu do informacji**. Społeczeństwa te charakteryzują się wysokim stopniem korzystania z informacji w życiu codziennym przez większość obywateli i organizacji, użytkowaniem jednorodnych technologii informacyjnych zarówno na potrzeby własne, jak i w związku z wykonywaną działalnością zawodową, oraz umiejętnością szybkiego przekazywania danych na dużych odległościach. Taką formę zbiorowości społecznej określa się mianem **społeczeństwa informacyjnego**. Pojęcie to (jap. *johoka shakai*) zostało po raz pierwszy użyte w 1963 roku przez japońskiego antropologa Tadao Umesao (1920–2010), a spopularyzowane dzięki futurologowi Kenichiemu Koyamie²⁰⁴.

Powstanie społeczeństw informacyjnych wiąże się z rozwojem nowoczesnych środków teleinformatycznych, takich jak telefonia bezprzewodowa, systemy satelitarne czy Internet. Dzięki nim informacja stała się głównym czynnikiem postępu ekonomicznego i społecznego. Rozwój gospodarczy opiera się obecnie na przesyłaniu danych, wirtualnym przepływie pieniędzy, wynalazkach opartych na nowoczesnej wiedzy i błyskawicznym dostępie do informacji o tym, co dzieje się w nawet najdalej położonych regionach świata. **Informacja stała się szczególnym dobrem niematerialnym**, towarem cenniejszym nawet od tradycyjnych dóbr materialnych. **Dostęp do niej stał się jednocześnie czynnikiem stratyfikacji społecznej, silniejszym niż kapitał czy ziemia**. Nie dziwi więc, że niektóre kraje Europy Zachodniej uznały dostęp do Internetu za jedno z podstawowych praw człowieka (np. Finlandia).

²⁰⁴ M. Nowina-Konopka, *Istota i rozwój społeczeństwa informacyjnego*, w: *Społeczeństwo informacyjne. Istota, rozwój, wyzwania*, red. M. Witkowska, K. Cholawo-Sosnowska, Warszawa 2006, s. 14–15.

Wzrost znaczenia informacji oraz rozwój sposobów jej przetwarzania, gromadzenia i przekazywania, wpłynął na styl życia i pracy współczesnych społeczeństw. Niełatwo bowiem wyobrazić sobie dziś funkcjonowanie bez komputera czy Internetu. Nawet **sprawy życia codziennego zmieniły się pod wpływem rozwoju społeczeństw informacyjnych**. Spotkanie ze znajomymi rzadko kiedy odbywa się bez wcześniejszego kontaktu telefonicznego lub mailowego. Środki teleinformatyczne wpłynęły na relacje międzyludzkie. Należy zwrócić chociażby uwagę na to, jak wiele czasu poświęca się obecnie na kontakty nieosobiste, przez komunikatory internetowe czy telefony komórkowe, zamiast na bezpośrednie – „twarzą w twarz”. Operacje bankowe, kupowanie biletów do kina, licytacja atrakcyjnych towarów, rezerwacja wycieczek, wynajdywanie dogodnych połączeń komunikacyjnych – to wszystko można załatwić bez wychodzenia z domu.

Także współczesna **gospodarka opiera się na wiedzy**. Istotna część PKB tych państw, w których rozwinęło się społeczeństwo informacyjne, wytwarzana jest w sektorach opartych o nowoczesne technologie (np. przemysł elektroniczny czy biotechnologiczny). Większość produktów przemysłowych powstaje dzięki zaawansowanej wiedzy technologicznej. Przykładowo, jeszcze 30 lat temu podstawowych napraw w samochodzie dokonywali ich właściciele. Obecnie jest to praktycznie niemożliwe, gdyż ilość elektroniki i zastosowanych rozwiązań wymaga nie tylko specjalistycznej wiedzy, ale również odpowiedniego sprzętu.

W społeczeństwach informacyjnych **wysokorozwinięty jest sektor usług** (bankowych, finansowych, telekomunikacyjnych). Kształtowanie się tych społeczeństw zaowocowało także zmianami w formach wykonywanej pracy – dzięki systemom telekomunikacyjnym możliwa stała się na przykład **telepraca** (praca na odległość).

Rys. 28. Wybrane cechy społeczeństwa informacyjnego

Źródło: opracowanie własne.

Rola edukacji w społeczeństwach informacyjnych

Biorąc pod uwagę znaczenie informacji i wiedzy w nowoczesnych społeczeństwach oraz gospodarce, **nikogo już nie dziwi olbrzymia rola edukacji w rozwoju społeczeństw informacyjnych**. Aby odnaleźć się zarówno w sferze społecznej, jak i na współczesnym rynku pracy, nie wystarczy już jedynie umiejętność czytania i pisanie. Niezbędne jest szersze rozumienie procesów zachodzących dookoła nas. Potrzebna jest głębsza, specjalistyczna i ciągle aktualizowana wiedza. Naturalne jest zatem, że zarówno współczesne państwa, jak i sami obywatele, przywiązują ogromną wagę do nowoczesnych form edukacji. W społeczeństwach informacyjnych edukacja jest **inwestycją, która w przyszłości zapewni lepsze warunki płacowe i szanse zawodowe**.

Jeszcze w XIX wieku podstawowe informacje, zdobyte w pierwszych kilkunastu latach życia człowieka, wystarczały na funkcjonowanie w świecie przez całą niemal dorosłość. Obecnie szacuje się, że **bez dostępu do nowych informacji, w dynamicznie zmieniającej się rzeczywistości, pracownik stałby się bezproduktywny w ciągu zaledwie kilku lat**. Dlatego poszczególne państwa i organizacje (jak np. Unia Europejska) podkreślają znaczenie „uczenia się przez całe życie”, a ponieważ nie można chodzić do szkoły przez całe życie – **wzrasta znaczenie form edukacji nieformalnej**.

Kształceniem nieformalnym nazywamy zdobywanie wiedzy i umiejętności, zapewniane przez instytucje inne niż klasyczne centra edukacyjne lub jednostki szkoleniowe. Edukacja taka odbywa się poza szkołami czy różnego rodzaju ośrodkami szkoleniowymi, które przyznają uprawnienia i certyfikaty. Składają się na nią spotkania, wyjazdy, praktyki, warsztaty itp., dlatego też często określana jest jako „**nauka przez praktykę**”. Nieformalna edukacja polega na kształtowaniu postaw, wartości, umiejętności i wiedzy na podstawie różnych doświadczeń życiowych oraz wpływu otoczenia (np. rodziny czy znajomych) oraz oddziaływania mass mediów. Uznaje się, że kształcenie nieformalne jest lepiej dostosowane do wymagań przyszłości, ponieważ jako z natury **mniej sformalizowane, szybciej dostosowuje się do zmieniającej się rzeczywistości**.

Podstawową, obok rodziny, instytucją edukacyjno-wychowawczą pozostaje nadal **szkoła**. Nowoczesna szkoła, przystosowana do wyzwań społeczeństwa informacyjnego, musi dostarczać młodemu obywatelowi niezbędnych informacji o świecie oraz kształcić różnorodne umiejętności i postawy. Ważne jest w związku z tym właściwie ukształtowana **polityka edukacyjna**, czyli całościowy kształt działalności władz publicznych, ukierunkowanej na jak najpełniejsze zaspokajanie aspiracji edukacyjnych. Współczesne państwa prowadzą wielorakie **działania w dziedzinie oświaty i wychowania**, formułują zasady organizacji systemu edukacji, określają podstawy materialno-ekonomiczne tego systemu oraz ustalają strukturę zarządzania instytucjami oświatowymi. Niezwykle ważnym jest, aby działania resortu edukacji miały **charakter proaktywny**, a nie reaktywny.

Spółeczeństwa informacyjne do priorytetów polityki edukacyjnej zaliczają najczęściej:

- przygotowanie uczniów do aktywnego i odpowiedzialnego uczestnictwa w życiu społecznym, kulturowym i zawodowym;
- wykorzystywanie nowoczesnych technik informacyjnych i komunikacyjnych w życiu zawodowym i prywatnym;
- skuteczne przeciwdziałanie wykluczaniu i marginalizacji młodzieży i osób dorosłych;
- rozwój systemu kształcenia dorosłych.

Podmiotami realizacji takiej polityki edukacyjnej są zarówno organy państwowe, jak i samorządowe. Współcześnie państwa demokratyczne w celu uelastycznienia systemu oświaty coraz częściej dopuszczają do niego również organizacje społeczne.

Sieć i nowe społeczeństwo

„Rozwój technologii informacyjno-telekomunikacyjnych oraz rosnące umiejętności wykorzystania ich praktycznie we wszystkich dziedzinach spowodowały, iż współczesne społeczeństwa stały się społeczeństwami informacyjnymi. Decentralizacja struktur społecznych oraz indywidualizm doprowadziły do atomizacji tradycyjnych więzi oraz rozpadu społeczności które wydawały się być nierozzerwalne przed nadejściem ery informacji. Globalizacja gospodarki, usieciowienie, łatwości przemieszczania się czy komunikowania sprawia iż członkowie wspólnot wchodzą w zupełnie inne, nowe relacje.

Trudno jednoznacznie stwierdzić czy takie relacje są płytsze, bardziej powierzchowne, z pewnością jednak można powiedzieć że są inne, a zatem stanowią nową wartość. Przyjmijmy założenie że mamy do czynienia z kryzysem społeczności tradycyjnych spowodowanym zachwianiem podstawowych elementów składowych takich jak własna kultura i tożsamość, język, czy też relacja człowieka z czasem oraz przestrzenią. Ich rola maleje we współczesnych społeczeństwach informacyjnych.

Nowe narzędzia komunikacji niwelują tradycyjne ograniczenia jak np. problem ograniczenia przez czas i przestrzeń. Dają coraz większe możliwości przez co stają się coraz bardziej popularne i atrakcyjne. Rozwój nowych mediów a w głównej mierze Internetu daje możliwość tworzenia nowych relacji, nowych interakcji czy idąc dalej nowych społeczności funkcjonujących w cyberprzestrzeni. (...) Określenie i opisanie więzi społecznych powstających dzięki sieci jest chyba jednym z najtrudniejszych wyzwań stojących przed współczesną socjologią. Skutki społeczne powstawania i rozwoju relacji w przestrzeni wirtualnej są niezwykle ciekawym zagadnieniem. Przede wszystkim sieć pozwala na tworzenie zupełnie nowych niż dotychczas znane relacji interpersonalnych. Prowadzi to do decentralizacji stosunków społecznych, na nowo tworzy hierarchię. Rozwój gospodarki sieciowej, nowych mediów, coraz łatwiejszy dostęp do Internetu skutkuje wzrostem aktywności społeczności wirtualnych oraz manifestowaniem tożsamości w świecie wirtualnym. (...) Głównymi wymienianymi zaletami jest ułatwienie pracy oraz wykonywania obowiązków rodzinnych. Z kolei rozwój technologii mobilnych według badanych zdecydowanie poprawia komunikację z rodziną i przyjaciółmi”.

Źródło: J. Rodak, *Sieć i nowe społeczeństwo*, w: <http://www.castellswpolsce.pl/artykuly/siec-i-nowe-spoleczenstwo.html#more-48>, dostęp: 27.04.2011 r.

Stan rozwoju społeczeństwa informacyjnego w Polsce

Dostrzeżenie znaczenia informacji dla rozwoju państwa, jego gospodarki i społeczeństwa, oraz konieczność dostosowania się do przedsięwzięć realizowanych przez Unię Europejską, były przyczyną podjęcia przez decydentów politycznych w Polsce działań na rzecz rozwoju społeczeństwa informacyjnego. Pierwszym tego przejawem było wezwanie rządu przez Sejm w dniu 14 lipca 2000 roku do przygotowania strategii rozwoju społeczeństwa informacyjnego²⁰⁵. Rada Ministrów jeszcze w listopadzie tego roku przedstawiła raport pt. *Cele i kierunki rozwoju społeczeństwa informacyjnego w Polsce*, a 11 września 2001 roku przyjęła *ePolska – Strategia rozwoju społeczeństwa informacyjnego w Polsce na lata 2001–2006*²⁰⁶, wzorując się na podjętej przez Unię Europejską inicjatywie *eEurope*. Wśród celów i zadań w strategii wymieniono m.in.: rozwój infrastruktury teleinformatycznej; zwiększenie dostępności do tańszego, szybszego i bezpieczniejszego Internetu; promowanie oprogramowania podlegającego wolnym licencjom; poprawę edukacji teleinformatycznej nauczycieli i uczniów oraz podniesienie jakości infrastruktury informatycznej w szkołach; rozwój gospodarki opartej na wiedzy; umieszczanie polskich zasobów kultury w sieci; rozwój dostępności administracji publicznej on-line (także danych systemu ochrony zdrowia, sądownictwa, policji i prokuratury) oraz rozwój teleinformatyczny obszarów wiejskich.

Efektom prac parlamentarnych było przyjęcie ustawy z dnia 6 września 2001 roku *o dostępie do informacji publicznej* oraz ustawy z dnia 18 września 2001 roku *o podpisie elektronicznym*, a następnie ustawy z dnia 18 lipca 2002 roku *o świadczeniu usług drogą elektroniczną*²⁰⁷. Kolejnym krokiem na drodze do rozwoju społeczeństwa informacyjnego było m.in. przyjęcie w lipcu 2003 roku *Programu na lata 2003–2006 – Tworzenie mechanizmów i struktur rozwoju elektronicznej gospodarki w Polsce* oraz na początku 2004 roku *Strategii informatyzacji Rzeczypospolitej Polskiej – ePolska na lata 2004–2006*. Najnowsza strategia rozwoju społeczeństwa informacyjnego to *Strategia rozwoju społeczeństwa informacyjnego w Polsce do roku 2013* z grudnia 2008 roku.

Mimo działań rządu Polska nadal zajmuje dalekie (ok. czterdzieste) miejsce w rankingach rozwoju społeczeństwa informacyjnego²⁰⁸. Wynika to m.in. z faktu, że z komputera i Internetu przynajmniej raz w tygodniu korzysta tylko ok. 55% mieszkańców. W latach 2002–2004 jedynie 25% przedsiębiorców w Rzeczypospolitej Polskiej wdrażało działania innowacyjne (wobec

²⁰⁵ *Ibidem*, s. 35.

²⁰⁶ Nazwę strategii zmieniono później na: *ePolska – Plan działań na rzecz społeczeństwa informacyjnego w Polsce na lata 2001–2006*.

²⁰⁷ M. Nowina-Konopka, *Istota i rozwój społeczeństwa...*, s. 40.

²⁰⁸ Najwyżej w różnych zestawieniach wypadają: Szwecja, Luksemburg, Korea Południowa, Dania, Holandia, Islandia, Szwajcaria, Japonia, Norwegia, Wielka Brytania, Hong Kong (ChRL), Finlandia, Niemcy, Singapur, USA, Kanada, Tajwan, Australia, Nowa Zelandia.

40% przedsiębiorców w krajach UE). Wkład sektora IT do PKB kraju jest niższy nawet niż w niektórych państwach naszego regionu. Ponadto Polska wydaje jedynie 0,6% PKB na badania i rozwój, wobec średnio 1,9% w Unii Europejskiej²⁰⁹.

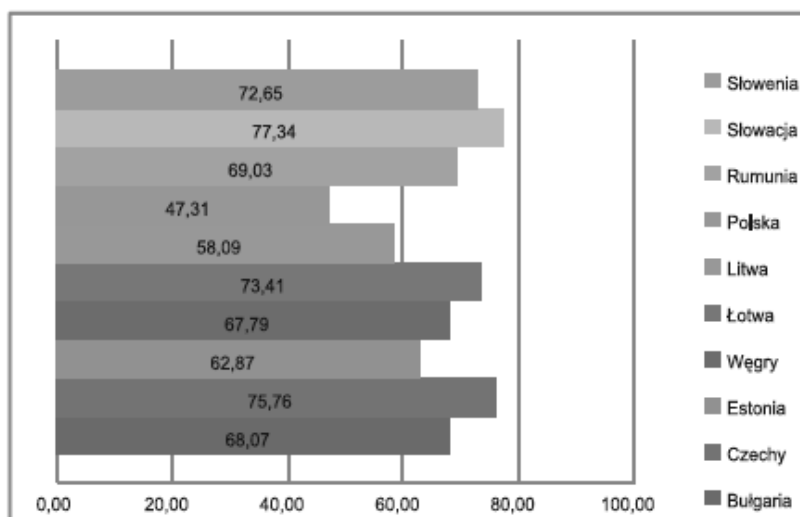
²⁰⁹ *Strategia rozwoju społeczeństwa informacyjnego w Polsce do roku 2013.*

XX. ZACHOWANIA WYBORCZE POLAKÓW

Poziom aktywności wyborczej w Polsce

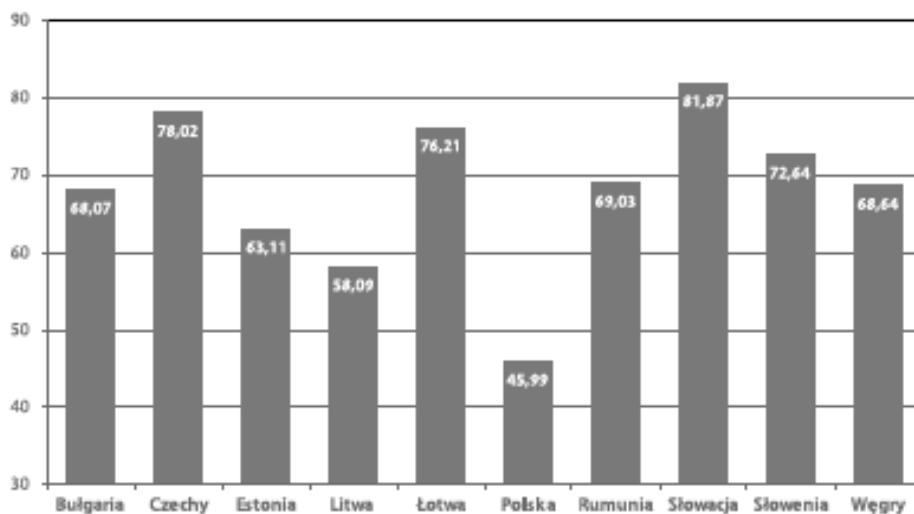
Podkreślono już istotne znaczenie aktywności obywatelskiej dla funkcjonowania demokratycznego ładu politycznego. Utrzymanie demokracji wymaga ciągłego zaangażowania. Bolączką Polski jest niski stopień partycypacji wyborczej obywateli. **Według różnych badań przeciętna frekwencja wyborcza w Polsce waha się w granicach 46%.** Szczegółowe dane prezentują się następująco:

- wybory parlamentarne 1989 – 62,70% (w drugiej turze 25,31%);
- wybory prezydenckie 1990 – 60,63% (w drugiej turze 53,40%);
- wybory parlamentarne 1991 – 43,20%;
- wybory parlamentarne 1993 – 52,13%;
- wybory prezydenckie 1995 – 64,70% (w drugiej turze 68,23%);
- referendum „uwłaszczeniowe” 1996 – 32,40%;
- referendum „prywatyzacyjne” 1996 – 32,44%;
- referendum konstytucyjne 1997 – 42,86%;
- wybory do rad gminy 1998 – 48%;
- wybory parlamentarne 1997 – 47,93%;
- wybory prezydenckie 2000 – 61,12%;
- wybory parlamentarne 2001 – 46,29%;
- wybory do rad gminy 2002 – 44,23%;
- referendum akcesyjne 2003 – 58,85% (dwudniowe);
- wybory do Parlamentu Europejskiego 2004 – 20,87%;
- wybory parlamentarne 2005 – 40,57%;
- wybory prezydenckie 2005 – 49,74% (w drugiej turze 50,99%);
- wybory parlamentarne 2007 – 53,88%;
- wybory do Parlamentu Europejskiego 2009 – 24,53%;
- wybory prezydenckie 2010 – 54,94% (w drugiej turze 55,31%);
- wybory parlamentarne 2011 – 48,92%.

Wyk. 8. Średnia frekwencja w wyborach parlamentarnych w krajach postkomunistycznych

Źródło: M. Cześniak, *Partycypacja wyborcza Polaków*, Warszawa 2009, s. 6.

Wyk. 9. Średnia frekwencja wyborcza w krajach postkomunistycznych w latach 1990–2005

Źródło: Kampania społeczna «Zmień kraj. Idź na wybory». Raport o przebiegu kampanii i rekomendacje na przyszłość, red. J. Beldowski, P. Chylińska, s. 5, http://www.frdl.org.pl/downloads/Raport_Kampanii_Idz_na_wybory.pdf, dostęp: 9.08.2011 r.

Zróżnicowanie przestrzenne aktywności wyborczej w Polsce

Frekwencja wyborcza w Polsce jest przestrzennie zróżnicowana. Wyższą od przeciętnej charakteryzuje się przede wszystkim dawna Galicja, Wielkopolska (d. woj. poznańskie) oraz Pomorze Wschodnie. Z kolei słaby udział w wyborach zauważalny jest wśród mieszkańców centralnej i północno-wschodniej Polski (wyjątek stanowi obszar Podlasia – regionu historyczno-geograficznego, a nie województwa o tej samej nazwie). Tymczasem najniższa frekwencja odnotowywana jest na Opolszczyźnie.

Kształt przestrzennego zróżnicowania zachowań wyborczych pozwala przypuszczać, że obserwujemy **skutki odmiennych doświadczeń historycznych** poszczególnych społeczności regionalnych, wynikające z odrębnej przynależności państwowej. Najwyższą frekwencję obserwuje się z reguły wśród społeczności rozwijających się przez dłuższy czas w ramach państw austriackiego i pruskiego, co może wynikać z rozwiniętych tradycji parlamentarnych wymienionych państw. Polacy w zaborze austriackim mieli możliwość aktywnego uczestnictwa w polityce Austro-Węgier, posiadali też względnie największe swobody polityczne w porównaniu z pozostałymi zaborem. Rozwijały się samorządy lokalne, a mieszkańcy charakteryzowali się dużym przywiązaniem do ziemi. W zaborze pruskim czynnikiem stymulującym aktywność Polaków mogło być przejmowanie przez miejscową ludność wzorców organizacji życia zbiorowego właściwych dla protestanckiego społeczeństwa pruskiego, ale przede wszystkim wysoki solidaryzm Polaków, duża samoorganizacja, wysoki poziom oświaty i odsetek ludności miejskiej, większa zamożność wszystkich warstw ludności, brak podziałów między panem a chłopem, a także duża liczba stowarzyszeń²¹⁰.

Niższa współcześnie aktywność na ziemiach byłego zaboru rosyjskiego w kontekście uwarunkowań historycznych tłumaczona jest niskim stopniem wolności Polaków w Kongresówce, znacznymi represjami, występującym wówczas niedorozwojem samoorganizacji, niskim stopniem oświaty i nieufnością w relacjach dwór – wieś²¹¹.

Niska aktywność Polaków na ziemiach zachodnich i północnych tłumaczona jest natomiast wyższym stopniem poczucia wykorzenienia miejscowej ludności (słaba więź z tymi terenami, atomizacja społeczna, poczucie tymczasowości), typowym dla zbiorowości postmigracyjnej²¹².

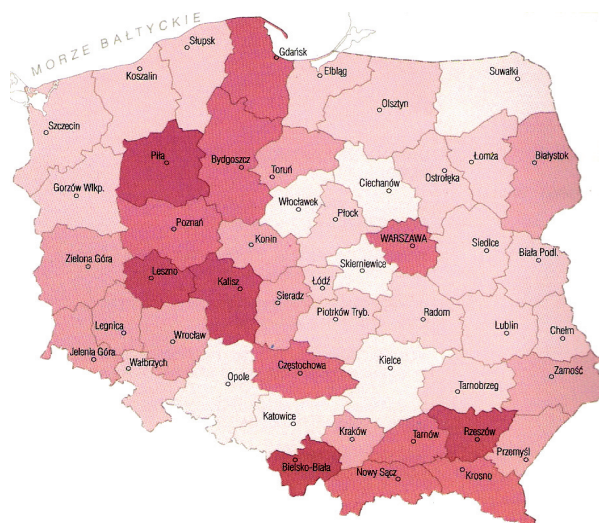
Niska frekwencja na Śląsku opolskim tłumaczona jest najczęściej obecnością dużego skupiska niemieckiej mniejszości narodowej i jej mniejszego zaangażowania w polskie życie polityczne²¹³.

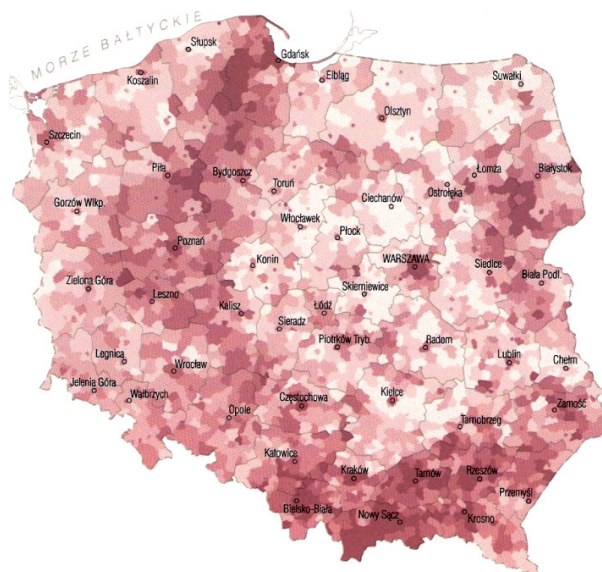
²¹⁰ J. Bartkowski, *Tradycja i polityka. Wpływ tradycji historycznych polskich regionów na współczesne zachowania społeczne i polityczne*, Warszawa 2003, s. 138–146, 156–169.

²¹¹ *Ibidem*, s. 169–180.

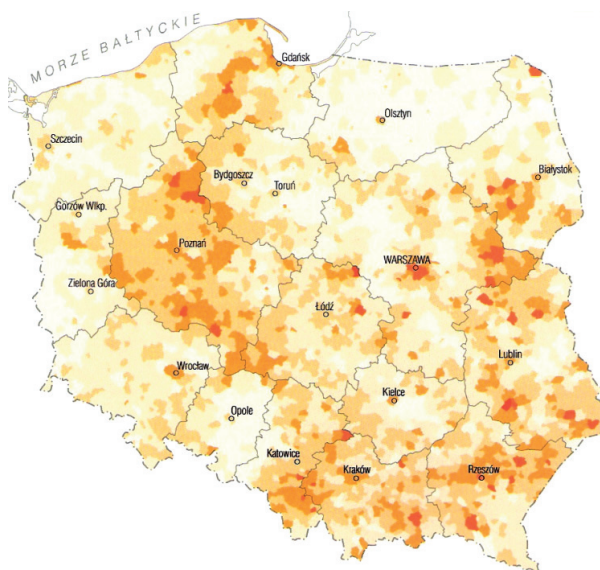
²¹² *Ibidem*, s. 180–195.

²¹³ M. Kowalski, *op.cit.*, s. 31.

Mapa 5. Frekwencja w wyborach parlamentarnych w 1991 roku
(im ciemniejszy kolor tym wyższa frekwencja)

Mapa 6. Frekwencja w wyborach parlamentarnych w 2001 roku
(im ciemniejszy kolor tym wyższa frekwencja)

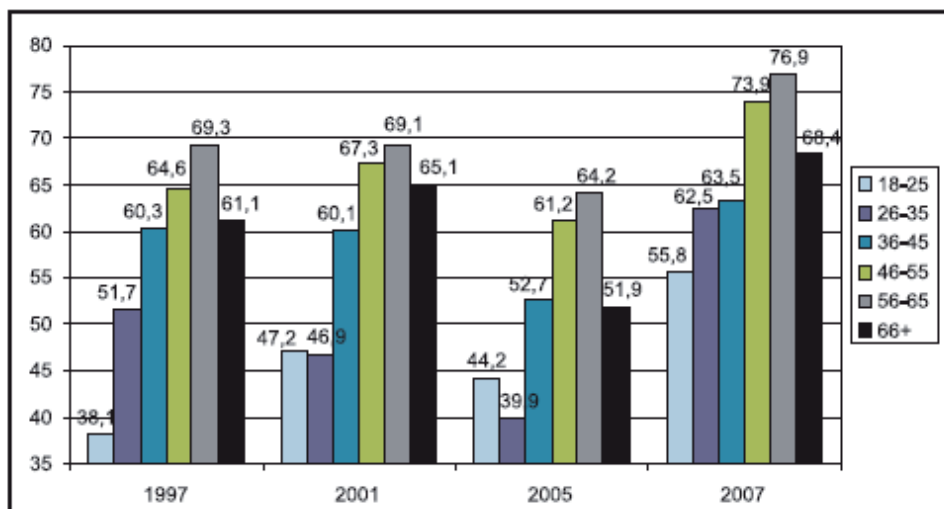
Determinanty aktywności wyborczej Polaków

Poza zróżnicowaniem regionalnym zauważalna jest również większa aktywność mieszkańców wielkomiejskich. Generalnie stopień uczestnictwa w procedurach wyborczych wzrasta również wraz z wiekiem (z wyjątkiem grupy osób najstarszych) oraz wzrostem dochodów i wykształcenia. Aktywność wyborczą można także powiązać ze statusem zawodowym oraz praktykami religijnymi (np. aktywniejsze są osoby częściej niż przeciętnie uczestniczące w praktykach religijnych).

Tab. 15. Poziom uczestnictwa wyborczego w poszczególnych kohortach wiekowych

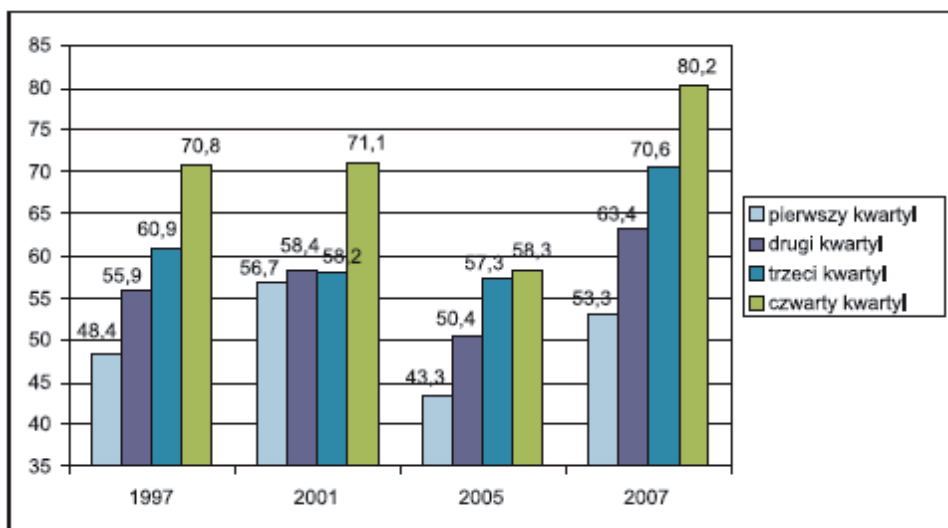
Kohorta wiekowa/Rok przeprowadzenia wyborów	1993	1997	2001	2005	2007
Starsi	65,2%	63,1%	65,8%	58,2%	72,8%
1964–1967	44,8%	52,8%	40,0%	53,2%	62,8%
1968–1971	44,8%	47,8%	52,7%	42,4%	63,1%
1972–1975	53,6%	31,7%	44,3%	37,5%	70,5%
1976–1979	–	44,4%	42,5%	42,2%	53,7%
1980–1983	–	–	52,0%	43,3%	62,0%
1984–1987	–	–	–	45,0%	59,0%
1988–1989	–	–	–	–	43,5%
Ogółem	62,4%	57,3%	58,7%	51,8%	66,9%

Źródło: M. Cześnik, *Partycypacja wyborcza Polaków*, Warszawa 2009, s. 14.

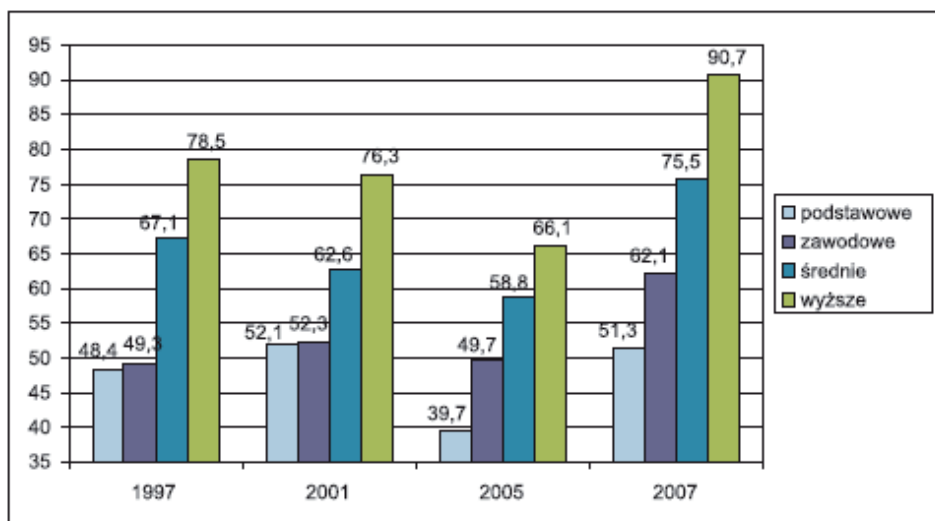
Wyk. 10. Wiek a uczestnictwo wyborcze w latach 1997–2007

Źródło: M. Cześnik, *Partycypacja wyborcza Polaków*, Warszawa 2009, s. 17.

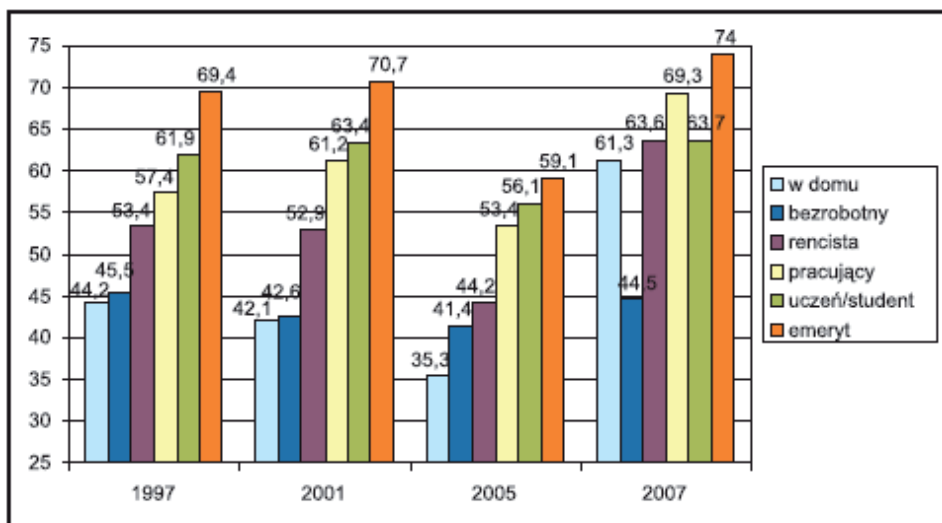
Wyk. 11. Dochód a uczestnictwo wyborcze w latach 1997–2007

Źródło: M. Cześniak, *Partycypacja wyborcza Polaków*, Warszawa 2009, s. 19.

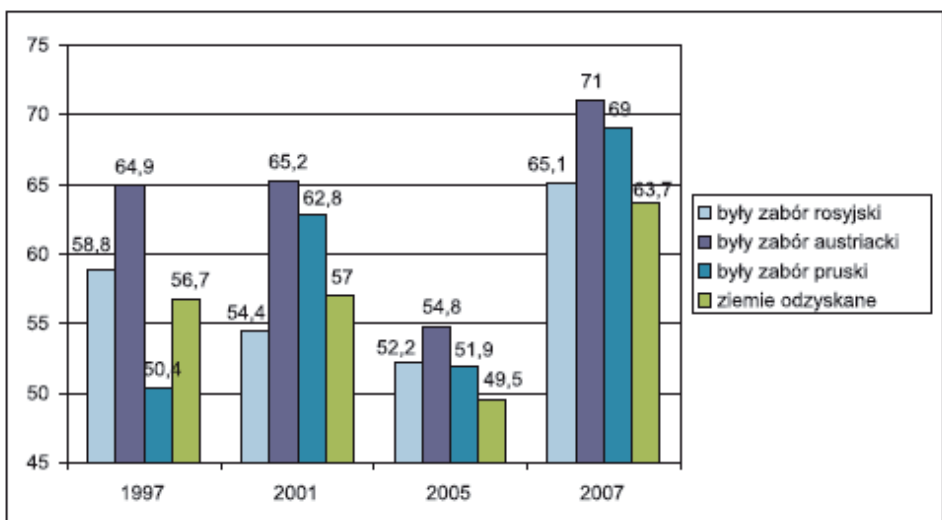
Wyk. 12. Wykształcenie a uczestnictwo wyborcze w latach 1997–2007

Źródło: M. Cześniak, *Partycypacja wyborcza Polaków*, Warszawa 2009, s. 20.

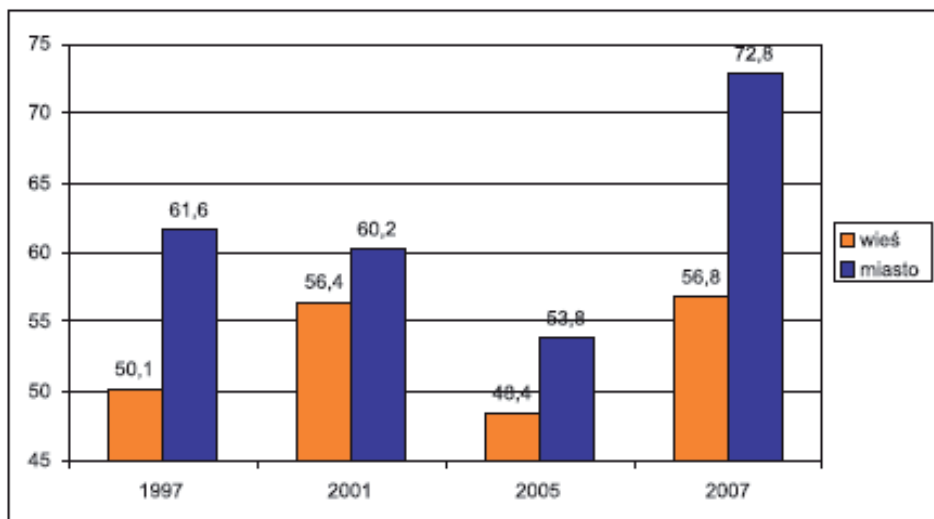
Wyk. 13. Status zawodowy a uczestnictwo wyborcze w latach 1997–2007

Źródło: M. Czeźnik, *Partycypacja wyborcza Polaków*, Warszawa 2009, s. 22.

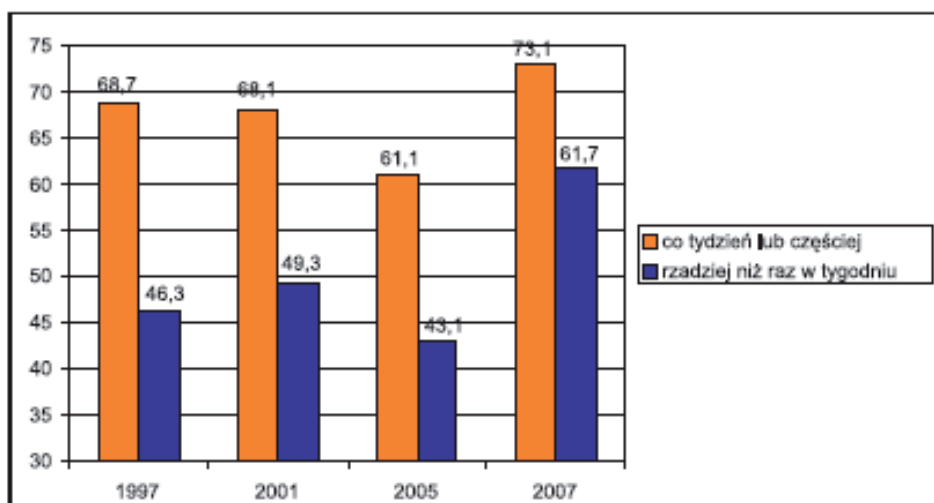
Wyk. 14. Region a uczestnictwo wyborcze w latach 1997–2007

Źródło: M. Czeźnik, *Partycypacja wyborcza Polaków*, Warszawa 2009, s. 23.

Wyk. 15. Miejsce zamieszkania a uczestnictwo wyborcze w latach 1997–2007

Źródło: M. Cześniak, *Partycypacja wyborcza Polaków*, Warszawa 2009, s. 24.

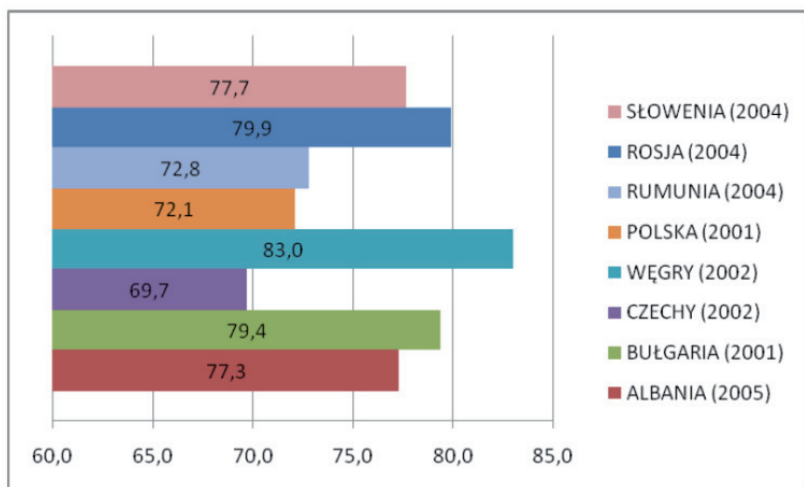

Wyk. 16. Praktyki religijne a uczestnictwo wyborcze w latach 1997–2007

Źródło: M. Cześniak, *Partycypacja wyborcza Polaków*, Warszawa 2009, s. 25.

Zróznicowanie przestrzenne zachowań wyborczych w Polsce

Zróznicowanie przestrzenne sympatii politycznych w wyborach parlamentarnych były bardzo zbliżone do wyborów prezydenckich. Świadczy to o **trwałości zachowań wyborczych**. Mimo względnej trwałości zachowań wyborczych Polacy są jednak nieco bardziej zmienni niż mieszkańcy innych państw Europy Środkowej.

Wyk. 17. Stabilność uczestnictwa wyborczego w Polsce i innych krajach postkomunistycznych

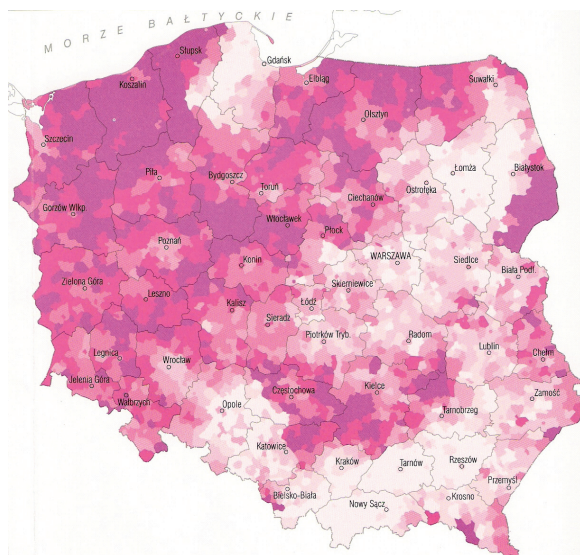
Źródło: M. Cześniak, *Partycypacja wyborcza Polaków*, Warszawa 2009, s. 11.

Opcja lewicowa (np. SLD, Aleksander Kwaśniewski) w latach 90. XX wieku najsilniejsze poparcie regularnie uzyskiwała na Ziemiach Zachodnich i Północnych, gdzie na skutek historycznych procesów nastąpił najsilniejszy rozwój sektora uspołecznionego w rolnictwie (PGR), a równocześnie występuje najmniejsza zasiedziałość ludności. Oprócz tego wysokie poparcie znajduje opcja lewicowa na ziemiach zamieszkałych przez **regionalne grupy mniejszościowe**, zarówno wyznaniowe (ewangelicy na Śląsku Cieszyńskim, prawosławni we wschodniej części Białostocczyzny), jak i narodowe (Litwini na Suwalszczyźnie i Białorusini na Podlasiu)²¹⁴.

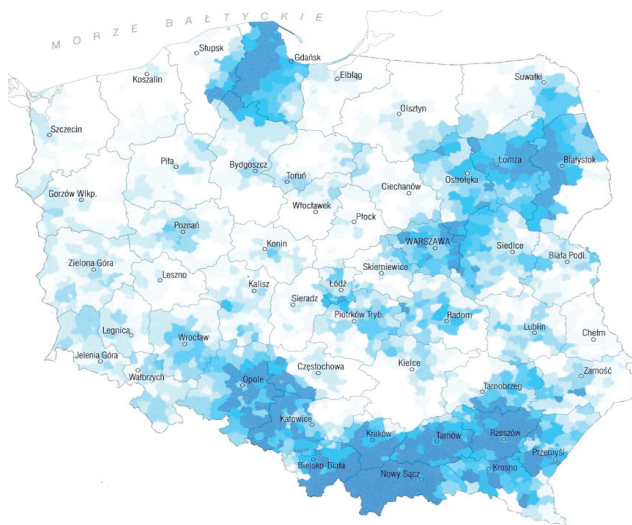
Silne poparcie dla **opcji prawicowych** ma miejsce na terenach zamieszkałych przez tradycyjne grupy regionalne województwa mazowieckiego i podlaskiego (np. Kurpie), małopolskiego (Górale) i podkarpackiego (Lasowiaci i Pogórzanie). Prawica odnotowuje również wyższy poziom

²¹⁴ *Ibidem*, s. 32.

poparcia na obszarze dawnej Galicji oraz w dawnym województwie łomżyńskim²¹⁵.

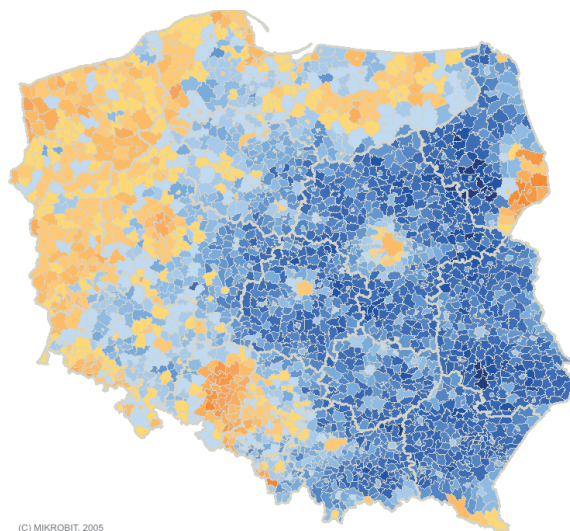

Mapa 7. Poparcie dla Aleksandra Kwaśniewskiego w pierwszej turze wyborów w 1995 roku (im ciemniejszy kolor tym wyższe poparcie)

Mapa 8. Poparcie dla Lecha Wałęsy w pierwszej turze wyborów w 1995 roku (im ciemniejszy kolor tym wyższe poparcie)

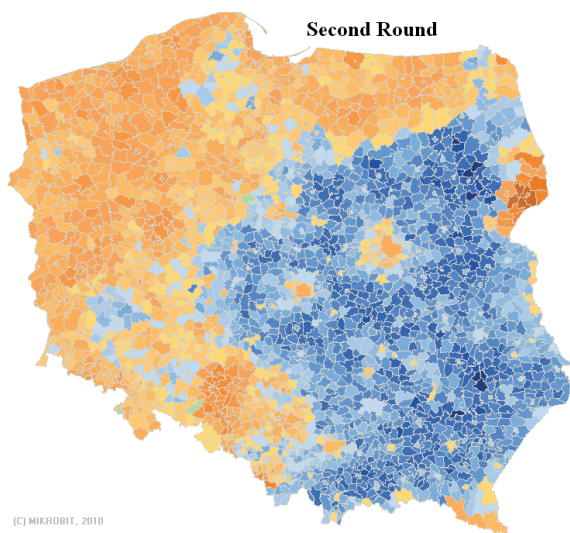
²¹⁵ *Ibidem*.

(C) MIKROBIT, 2005

Mapa 9. Rozkład głosów pomiędzy Lecha Kaczyńskiego i Donalda Tuska w drugiej turze wyborów prezydenckich w 2005 roku (kolor niebieski – Lech Kaczyński)

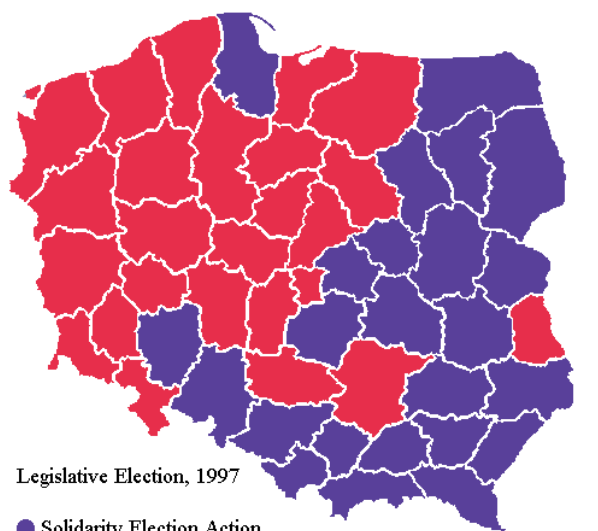
Źródło: <http://www.electoralgeography.com/new/en/wp-content/gallery/poland2005p/2005-poland-presidential-second.png>, dostęp: 9.08.2011 r.

(C) MIKROBIT, 2010

Mapa 10. Rozkład głosów pomiędzy Bronisława Komorowskiego i Jarosława Kaczyńskiego w drugiej turze wyborów prezydenckich w 2010 roku (kolor pomarańczowy – Bronisław Komorowski)

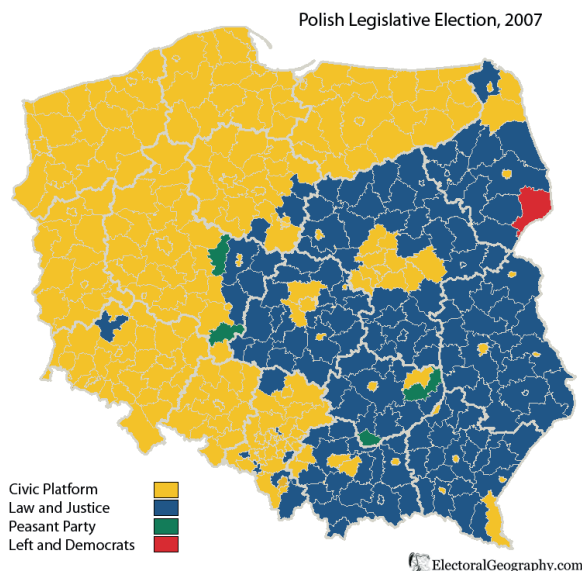
Źródło: <http://www.electoralgeography.com/new/en/wp-content/gallery/poland2010/2010-poland-presidential-second2.png>, dostęp: 9.08.2011 r.

ElectoralGeography.com

Mapa 11. Rozkład głosów w wyborach parlamentarnych w 1997 roku pomiędzy AWS i SLD (kolor niebieski – AWS)

Źródło: <http://www.electoralgeography.com/new/en/wp-content/gallery/poland1997/1997-poland-legislative.gif>, dostęp: 9.08.2011 r.

ElectoralGeography.com

Mapa 12. Rozkład głosów w wyborach parlamentarnych w 2007 roku (kolor żółty – PO, kolor niebieski – PiS)

Źródło: <http://www.electoralgeography.com/new/en/wp-content/gallery/poland2007/2007-poland-legislative%20municipalities.gif>, dostęp: 9.08.2011 r.

Absencja wyborcza

Mimo znaczenia zaangażowania obywateli w funkcjonowanie państwa, wielu Polaków świadomie pozbawia się możliwości wpływania na losy kraju. Brak uczestnictwa w wyborach – tzw. **absencję wyborczą** – możemy uznać za problem współczesnej demokracji.

W Polsce aż 15% obywateli nigdy nie brało udziału w głosowaniu, mimo że posiada prawa wyborcze, a ok. 60% Polaków uczestniczy w wyborach jedynie „od czasu do czasu”. Łatwo można więc dostrzec, że tak naprawdę w większości wyborów w Polsce uczestniczy mniejszość Polaków.

Największa absencja wyborcza występuje wśród osób **w wieku 18–24 lata oraz słabiej wykształconych**. Tłumaczyć to można większą **alienacją polityczną** tych grup, czyli poczuciem braku wpływu na władzę i oderwania się członków elity władzy od obywateli. Niższa aktywność wyborcza zauważalna jest również wśród warstw społecznych niżej położonych w strukturze. Osoby te, mimo że obiektywnie znajdują się w trudniejszej sytuacji, dodatkowo pogarszają własną sytuację poprzez brak reprezentacji swoich interesów w systemie politycznym.

Wśród powodów nieuczestniczenia w wyborach, jakie podają obywatele, znajdziemy m.in.: **brak przekonania, że głosowanie może coś zmienić; nieznanomość programów partii i polityków; nieufność wobec klasy politycznej i sprzeciw wobec panującej sytuacji społecznej, ekonomicznej i politycznej**. Absencja wyborcza wynika również często z **braku możliwości udania się na wybory** (choroba wyborcy bądź praca w dniu wyborów).

XXI. PARTIE POLITYCZNE

Pojęcie partii politycznej

Wraz z rozwojem współczesnych demokracji i organów przedstawicielskich, rozszerzaniem praw wyborczych i postępującym pluralizmem społecznym, uformowały się organizacje reprezentujące obywateli oraz występujące w ich imieniu w organach władzy publicznej. Te organizacje, które wyrażają interesy, dążenia i postulaty społeczeństwa w sferze władzy publicznej, nazywamy **partiami politycznymi**.

Organizacje pośredniczące między obywatelami a władzą mogą przybierać różne formy. To skutkuje **brakiem jednolitej, powszechnie akceptowanej definicji partii politycznej**. Ustalenie jej utrudnia m.in. fakt zróżnicowanych warunków lokalnych, w których te partie funkcjonują, oraz historyczna ewolucja samych partii. Zwróćmy chociażby uwagę, że partie polityczne XIX wieku znaczenie różniły się od współczesnych. Jednocześnie niektórzy badacze wskazują, że zdarzają się struktury niebędące partiami politycznymi, ale pełniące podobne funkcje (np. organizacje lobbingowe). Powstaje więc pytanie, czy należałoby je zaliczyć w poczet partii politycznych? W związku z tymi wątpliwościami w niniejszej pracy wskazano różne formy działań społecznych, wszystkie one stanowią bowiem społeczne podstawy ładu politycznego.

Termin „partia” pochodzi od łacińskich słów *pars* bądź *partire*, co odpowiednio oznacza „część” i „dzielić”. Etymologicznie pojęcie wskazuje więc na jakąś część społeczeństwa. W starożytnym Rzymie mianem „partia” określano grupy polityków skupionych wokół przywódców w Senacie. Nie miały one jednak zinstytucjonalizowanego charakteru²¹⁶.

Tym co sprawia, że dana organizacja jest partią polityczną, nie jest wcale jej nazwa, lecz specyficzne **funkcje, cele i sposoby działania**. Partie mogą bowiem przybierać najróżniejsze nazwy: stronnictwa (np. Polskie Stronnictwo Ludowe),

²¹⁶ M. Żmigrodzki, *Pojęcie, geneza i badania partii politycznych*, w: *Współczesne partie i systemy partyjne. Zagadnienia teorii i praktyki politycznej*, red. W. Sokół, M. Żmigrodzki, Lublin 2003, s. 13.

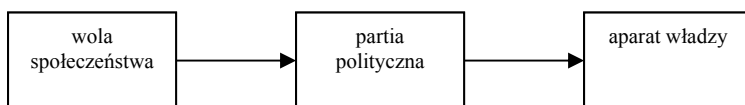
ligi (np. Liga Polskich Rodzin), platformy (np. Platforma Obywatelska), falangi (np. hiszpańska Falanga), unii (np. Unia Polityki Realnej), akcji (np. Akcja Wyborcza Solidarność), ruchu (np. Ruch Odbudowy Polski), frontu (np. Front Narodowy), forum (np. Węgierskie Forum Demokratyczne), sojuszu (np. Sojusz Lewicy Demokratycznej), koalicji (np. Koalicja Konserwatywna), kongresu (np. Indyjski Kongres Narodowy), związku (np. Związek Wolnych Demokratów), konfederacji (np. Konfederacja Polski Niepodległej), bloku (np. Bezpartyjny Blok Wspierania Reform), zjednoczenia (np. Zjednoczenie Chrześcijańsko-Narodowe), porozumienia (np. Porozumienie Centrum). Partie przyjmują również nazwy niezawierające jakiegokolwiek określenia ogólnego czy jednostkowego (np. Prawo i Sprawiedliwość)²¹⁷.

W literaturze przedmiotu istnieje wiele definicji pojęcia „partia polityczna”. Z punktu widzenia socjologii partię moglibyśmy określić jako **dużą, celową, formalną, inkluzywną i wtórną** grupę społeczną²¹⁸.

W naukach społecznych podkreśla się pewien zespół cech koniecznych do nazwania danej organizacji partią. Definicje eksponują najczęściej takie cechy, jak: dobrowolność członkostwa, posiadanie programu politycznego, dążenie do zdobycia/utrzymania władzy, realizowanie interesów danej grupy społecznej. Polski politolog Marek Żmigrodzki definiuje partię jako „**dobrowolnie zorganizowaną grupę, posiadającą określony program, dążącą do uzyskania poparcia społecznego dla zdobycia lub utrzymania władzy w państwie i dla realizowania swoich interesów**”²¹⁹. Poszczególne elementy wskazane w definicji zostaną omówione poniżej.

Funkcje partii politycznych

Wiemy już, że partie w systemach demokratycznych są **ogniwem pośredniczącym między wolą obywateli a aparatem władzy**, zatem większość ich funkcji wynikać będzie właśnie z tego faktu.

Rys. 29. Partia jako ogniwo pośredniczące między obywatelami a aparatem władzy

Źródło: opracowanie własne.

²¹⁷ Vide: K.A. Wojtaszczyk, *Partie polityczne w państwie demokratycznym*, Warszawa 1998, s. 7–8.

²¹⁸ K. Sobolewska-Myślik, *Partie i systemy partyjne na świecie*, Warszawa 2006, s. 7.

²¹⁹ M. Żmigrodzki, *op.cit.*, s. 16.

Funkcją partii nazywamy zadania, które partia ma do spełnienia w systemie politycznym danego państwa. Chodzi zarówno o zadania założone, jak i wykonywane w praktyce. Poniżej wskazano niektóre z nich.

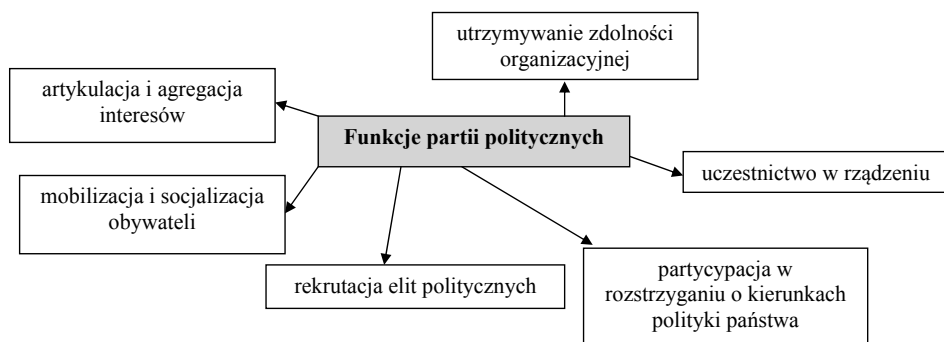
- **Artykulacja i agregacja interesów** – partie wyrażają (artykułują) oraz uogólniają (agregują) interesy, dążenia i postulaty społeczeństwa. Są reprezentantami różnych grup społecznych, dokonują selekcji i hierarchizacji interesów. Wyrażają opinię i wolę polityczną poszczególnych grup społecznych (np. partie liberalne reprezentują na ogół klasę średnią). Obecnie partie tracą swoje historyczne znaczenie jako organizacje reprezentujące konkretne grupy społeczne i zamieniają się w partie wyborcze, czyli takie, które dążą do zdobycia głosów i reprezentowania wyborców, bez względu na to, z której grupy się wywodzą. Stąd też coraz częściej zarzuca się partiom bezideowość. Partie w społeczeństwie sieciowym dzielą się realizacją funkcji agregacji i artykulacji interesów z bezpartyjnymi organizacjami pozarządowymi, ruchami społecznymi i środkami masowego przekazu²²⁰.
- **Mobilizacja i socjalizacja obywateli** – partie pragną pozyskać i zintegrować obywateli wokół własnego programu (mobilizują elektorat). Dążą również do tego, aby jak najwięcej osób przyjęło program partii za własny (socjalizacja).
- **Rekrutacja elit politycznych** – przez działalność partyjną dokonuje się kształtowanie i wyłanianie przyszłych liderów politycznych kraju. Współcześnie trudno wyobrazić sobie, że osobą piastującą najwyższe stanowiska państwowe jest ktoś, kto nie przeszedł przez „sito” działalności partyjnej. To partie nominują kandydatów na najwyższe stanowiska w organach państwowych.
- **Partycypacja (uczestnictwo) w rozstrzyganiu o kierunkach polityki państwa** – funkcja ta jest następstwem obsadzania istotnych stanowisk państwowych lub wyrazem kontroli w sytuacji pozostawania w opozycji do rządu. Partie poprzez uczestnictwo we władzy wykonawczej i ustawodawczej współkreują kierunki polityki państwa.
- **Rządzenie** – powiązane z powyższą funkcją. Każda partia dąży do zdobycia władzy, gdyż chce realizować własny program polityczny.
- **Utrzymywanie zdolności organizacyjnej** (funkcja autonomiczna partii) – zadaniem partii jest utrzymywanie efektywności własnych struktur po to, aby w każdej chwili móc wypełniać pozostałe funkcje²²¹.

Powyższe funkcje są charakterystyczne dla partii w **ustroju demokratycznym**. Inaczej kształtują się zadania wykonywane przez partie w **systemach autorytarnych i totalitarnych**. W systemach niedemokratycznych partie nie

²²⁰ P. Mair, *Demokracja populistyczna a demokracja partyjna*, w: *Demokracja w obliczu...*, s. 135.

²²¹ Więcej na temat funkcji partii: W. Sokół, *Funkcje partii politycznych*, w: *Współczesne partie i systemy...*, s. 65–83 oraz K.A. Wojtaszczyk, *op.cit.*, s. 16–21.

dążą do przekonania obywateli do swoich poglądów, ale narzucają je obywatelom, tzn. **indoktrynują**. Partie działające w tych systemach **zastępują także organy państwowe**. Sprawy publiczne są bowiem rozstrzygane nie w instytucjach państwa, ale na różnych szczeblach struktury partyjnej.

Rys. 30. Funkcje partii politycznych

Źródło: opracowanie własne.

Geneza partii politycznych

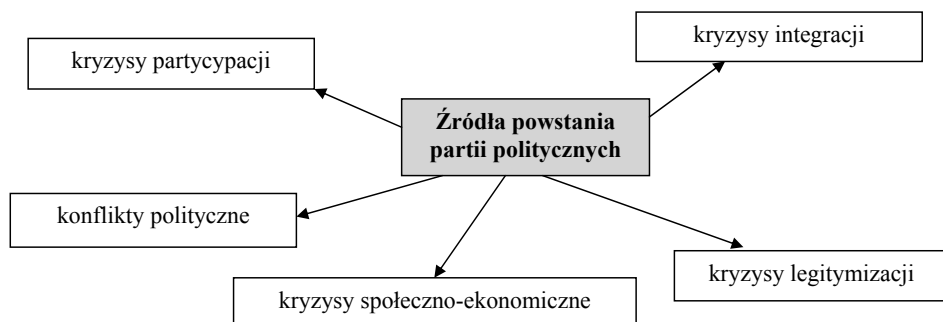
W rozumieniu współczesnym narodziny partii wiążą się z postępującą – początkowo na gruncie europejskim – **demokratyzacją prawa wyborczego, rozwojem parlamentaryzmu oraz kapitalizmu**. Partie, których główną funkcją jest reprezentacja obywateli, nie rozwinęłyby się, gdyby nie prawna i faktyczna możliwość udziału społeczeństwa w systemie politycznym.

Niemiecki naukowiec Max Weber wskazał kilka etapów historycznego kształtowania partii politycznych. Pierwszym były **koterie arystokratyczne**, czyli ugrupowania parlamentarne, które nie miały programu i struktury pozaparlamentarnej, ponieważ nie potrzebowały odwoływać się do społeczeństwa. Skupiały się bowiem wokół rodów działających w organach legislacyjnych, a nie wokół programów politycznych. Po raz pierwszy pojawiły się w trakcie Chwalebnej Rewolucji w Anglii (1688–1689) i w Niderlandach, podczas Rewolucji Niderlandzkiej (1566–1609), kiedy prawa wyborcze nie miały jeszcze charakteru powszechnego. Drugi etap stanowiły **kluby polityczne**, czy inaczej **partie klubowe**. Wraz z częściowym poszerzeniem praw wyborczych w XVIII i XIX wieku organizacje polityczne zaczęły powoływać nierozbudowane struktury i platformy wyborcze. Partie klubowe tworzyli członkowie partii pozostający w parlamencie i nieliczni aktywiści pozaparlamentarni, wspierający w sposób bezpośredni działalność posłów. Powszechność praw wyborczych spowodowała potrzebę „łowienia głosów”, szukania poparcia na zewnątrz partii, i tak powstały **partie masowe**. Partie starały się zmonopolizować reprezentowanie danej grupy społecznej

(np. partie socjalistyczne dążyły do tego, by być reprezentantem całej klasy robotniczej)²²².

W ujęciu teoretycznym powstanie partii politycznych wiąże się z **zaistnieniem konfliktów politycznych, kryzysów społeczno-ekonomicznych bądź kryzysów legitymizacji, integracji i partycypacji**.

Konflikty polityczne niewątpliwie generują powstawanie partii, np.: konflikt miasto – wieś przyczynił się do powstania partii agrarnych, konflikt katolicy – protestanci doprowadził do rozwoju w Europie partii religijnych, a konflikt posiadacze – robotnicy przyspieszył tworzenie partii robotniczych/socjalistycznych²²³. **Kryzysy społeczno-ekonomiczne**, wywołane poczuciem dyskryminacji na tle ekonomicznym i/bądź społecznym pewnej grupy, prowadzą do powstawania partii reprezentujących interesy osób wykluczonych. **Kryzysy legitymizacji** przejawiają się w masowym sprzeciwie grup społecznych wobec panującego porządku prawnego, politycznego i społeczno-ekonomicznego, co również sprzyja tworzeniu się partii. **Kryzys integracji** wiąże się z niewłaściwie przeprowadzoną integracją narodową jakiegoś regionu. W takiej sytuacji powstaje miejsce na partie regionalne/etniczne, reprezentujące tożsamość regionalną. **Kryzysy partycypacji** są związane z chęcią niektórych grup społecznych do brania udziału w życiu politycznym, co prowadzi do tworzenia przez nie reprezentacji politycznej²²⁴.

Rys. 31. Źródła powstania partii politycznych

Źródło: opracowanie własne.

Program i struktura partii

Najistotniejszą cechą każdej partii politycznej jest program, przedstawiający zadania społeczne, polityczne i ekonomiczne, które dana partia chce

²²² M. Żmigrodzki, *op.cit.*, s. 18–20.

²²³ S.M. Lipset, S. Rokkan, *Osie podziałów, systemy partyjne oraz afiliacje wyborców*, w: *Elity, demokracja, wybory*, wyb. i oprac. J. Szczupaczyński, Warszawa 1993, s. 101–143.

²²⁴ K.A. Wojtaszczyk, *op.cit.*, s. 22–24.

zrealizować w ramach sprawowania władzy publicznej bądź wywierania na nią wpływu. **Program polityczny** to zestaw propozycji celów do osiągnięcia w określonym czasie i na określonym terytorium.

Programy partyjne wypływają z szerszej wizji państwa i społeczeństwa. Najogólniejszym, usystematyzowanym zbiorem idei, poglądów na świat i życie społeczne, a także wartości i celów właściwych określonej części społeczeństwa, jest **ideologia**. Tworzy ona uporządkowany obraz świata zarówno istniejącego obecnie, jak i pożądanego w przyszłości. Charakteryzuje się dużym poziomem ogólności, odwołuje się jedynie do określonego systemu podstawowych wartości. W jej skład wchodzi określone koncepcje ekonomiczne, prawne, etyczne, filozoficzne. Ideologia jest swojego rodzaju pryzmatem, przez który postrzega się świat społeczny.

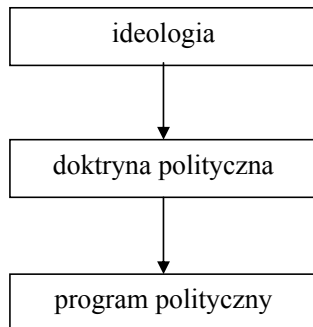
Z ideologią często utożsamiana jest **doktryna polityczna**. Większość badaczy uznaje jednak, że doktryna stanowi konkretyzację ideologii, odnoszącą się do sfery praktycznej. Ideologia tworzy pewne cele, a doktryna wskazuje sposoby ich realizacji.

Cechą partii politycznej jest nie tylko program, ale również określona **organizacja wewnętrzna**. Partie opierają działalność na aktywności swoich członków. W państwach demokratycznych członkostwo w partiach ma charakter **dobrowolny**, tzn. zarówno wstąpienie, jak i wyjście z partii, jest swobodne – członkostwo nie może być przymusowe.

Szczegółowe zasady nabywania członkostwa, prawa i obowiązki członka oraz struktura partii określone są w jej **statucie**. Kryteria nabywania uprawnień członka partii są różne. Najczęściej wystarczającymi warunkami są: **posiadanie obywatelstwa** danego kraju, **pełnoletność** oraz **akceptacja programu partii**. W statutach partii mogą postawić przed kandydatami na członków dodatkowe wymagania, na przykład przynależność do konkretnej grupy społecznej (emeryt, rencista, nauczyciel itd.). Formułowane są też tzw. **wymogi negatywne**, jak chociażby zakaz jednoczesnej przynależności do innej partii politycznej.

Struktura w partiach ma z reguły charakter **zhierarchizowany**, ale występują też partie o luźnej organizacji i bez wyraźnego kierownictwa. W państwach demokratycznych organy kierownicze partii mają charakter **kolegialny** (wieloosobowy), a decyzje zapadają w drodze **głosowania**.

W każdej partii, niezależnie od struktury przybranej w statucie, można dokonać generalnego podziału członków na trzy grupy: **elitę**, czyli osoby sprawujące stanowiska kierownicze; **aktyw**, czyli tych, którzy działają na rzecz partii i wspierają elitę; oraz tzw. **szeregowych członków**, których aktywność w partii ma z reguły nikomy charakter (są oni mobilizowani jedynie do działania przed wyborami).

Rys. 32. Relacje między ideologią, doktryną a programem

Źródło: opracowanie własne na podstawie F. Ryszka, *Wstęp do nauki o polityce (uwagi metodologiczne)*, Warszawa-Poznań 1978, s. 108.

Klasyfikacje partii

Partie polityczne mogą przybierać różne formy organizacyjne i ideologiczne. Pośród mnóstwa istniejących partii możemy dokonywać ich kategoryzacji, celem lepszego zrozumienia ich działania. Zwróćmy uwagę, że także partie działające w Polsce można poklasyfikować według sposobów ich działania, struktury socjalnej, masowości, czy też przynależności do określonej rodziny ideologicznej.

Zgodnie z kryterium aktywności i masowości członkostwa możemy wyodrębnić:

- a) **partie kadrowe**, tworzone przez elitarne grupy aktywistów. Są to organizacje o charakterze lokalnym. Ich członkowie powiązani są ze sobą formalnymi i nieformalnymi więzami oraz zbliżeni statusem majątkowym i społecznym. Partie kadrowe występują najczęściej wtedy, gdy prawa wyborcze nie mają charakteru powszechnego, nie ma zatem potrzeby tworzenia rozbudowanych struktur partyjnych;
- b) **partie masowe**, charakteryzujące się dużą bazą członkowską, zabiegają o masowe poparcie u konkretnych grup społecznych;
- c) **partie honoracjorów**, czyli ugrupowania luźne, nietrwałe, o niezawodnym przywództwie;
- d) **partie wyborcze** (ang. *catch-all*), odideologizowane organizacje, które pojawiły się po II wojnie światowej. Nie odwołują się do poparcia jednej klasy społecznej, ale starają się łączyć interesy różnych klas i warstw. W związku z tym dużą rolę odgrywa w nich marketing polityczny. Hasła są bowiem tak budowane, aby dokonywać jak największej mobilizacji wyborców. W partiach wyborczych rola bazy członkowskiej jest mniejsza, szczególnie w okresach pomiędzy wyborami. Część środowiska badaczy tak funkcjonujące partie polityczne obwinia za kryzys współczesnych systemów partyjnych.

Ze względu na strukturę socjalną partie podzielić możemy na: **partie klasowe**, czyli ugrupowania reprezentujące interesy jednej klasy społecznej; oraz **partie ludowe**, dokonujące wertykalnych podziałów (pionowych) w społeczeństwie, a więc odwołujące się do różnych klas społecznych.

Biorąc pod uwagę kryterium członkostwa wyróżniamy:

- a) **partie bezpośrednie**, w których członkostwo jest osobiste; członkiem partii stajemy się przez bezpośrednie wstąpienie do lokalnych komórek stronnictwa;
- b) **partie pośrednie**, w których członkostwo uzyskujemy nie w drodze bezpośredniego przystąpienia do ugrupowania, ale przez zostanie członkiem innej organizacji, na przykład związku zawodowego, która w całości przynależy do danej partii²²⁵.

Wyraźne różnice występują między partiami w Europie i w Stanach Zjednoczonych. Dotyczą one przede wszystkim głównego celu partii oraz jej ideologicznej jednolitości. W USA występują partie, które Max Weber określił jako **partie patronażu**. Ich głównym celem jest obsadzanie stanowisk państwowych, wybór danej osoby na urząd. Partie nie mają wyraźnego profilu ideologicznego – poglądy zależą od czołowego polityka, a nie programu partyjnego. Według Webera partie w Europie mają charakter **partii światopoglądowych**, czyli takich, których głównym celem jest artykułowanie i realizowanie konkretnej doktryny politycznej. Zwycięstwo polityka jest jedynie środkiem realizacji programu, a nie głównym celem partii. Partie europejskie są zatem bardziej jednolite ideologicznie.

Ze względu na stosunek do systemu partie możemy podzielić na:

- a) **antysystemowe**, odrzucające lub zwalczające istniejący system polityczny, gospodarczy czy społeczny;
- b) **antyestablishmentowe**, które nie są skierowane przeciwko systemowi, ale przeciwko klasie rządzącej;
- c) **partie lojalne wobec systemu**, czyli takie, które akceptują system i panujące w nim reguły gry oraz dążą do zwycięstwa w konkurencyjnych wyborach²²⁶.

Często spogląda się na partie przez pryzmat poziomu wewnętrznej demokracji. Na tej podstawie specjaliści wyróżniają **partie demokratyczne** oraz **scentralizowane**.

Na co dzień nie dzielimy jednak partii według poziomu ich klasowości, stopnia demokratyczności czy charakteru członkostwa. Większość obywateli postrzega partie przez pryzmat reprezentowanej przez nie **rodziny ideologicznej**. Mówimy więc o partiach lewicowych i prawicowych, czy też o konserwatywnych, liberalnych i socjalistycznych.

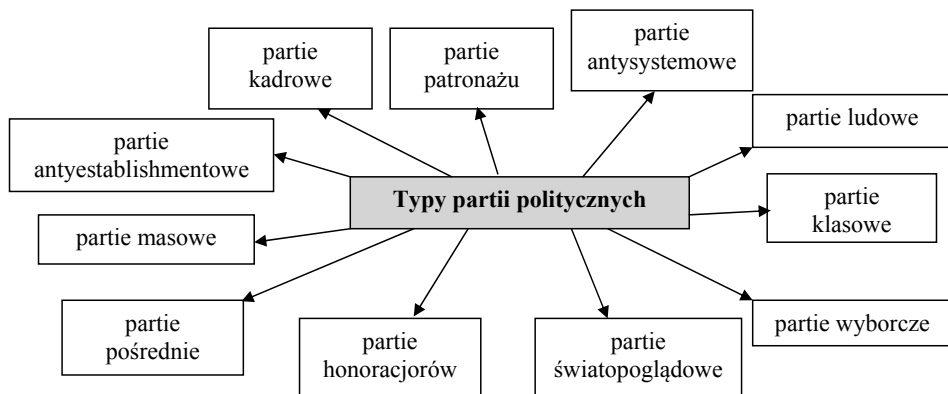
²²⁵ W. Sokół, *Klasyfikacja partii*, w: *Współczesne partie i systemy...*, s. 29–36 oraz K.A. Wojtaszczyk, *op.cit.*, s. 27–29.

²²⁶ *Ibidem*.

Podział rodziny ideologicznej dokonuje się według kryterium podobnego programu stojącego w tle partii oraz interesów grup społecznych, które reprezentuje. Na tej podstawie możemy wyróżnić m.in. partie: komunistyczne, socjalistyczne, nowej lewicy, ekologiczne, chłopskie, liberalne, chadeckie, konserwatywne czy skrajnej prawicy.

Wymiarowość lewica – centrum – prawica w odniesieniu do partii wiąże się z płaszczyznami: **socjoekonomiczną** (rola państwa w gospodarce, poziom opiekuńczości), **aksjologiczną** (przywiązanie do wartości indywidualnych lub kolektywnych w życiu człowieka, stosunek do religii) i **polityczną** (pogląd na kształt systemu politycznego państwa).

Samo pochodzenie terminologii (lewica – centrum – prawica) ma początek w XVIII wieku, w okresie poprzedzającym Wielką Rewolucję Francuską i w jej trakcie. Pogląd na to, czym jest prawicowość, wziął się od haseł partii, które w Stanach Generalnych zajęły miejsca na prawo od przewodniczącego izby. Lewicowość zatem utożsamiono z programami partii, które zasiadły po lewej stronie francuskich Stanów Generalnych²²⁷.

Rys. 33. Wybrane typy partii politycznych

Źródło: opracowanie własne.

Główne ideologie współczesnego świata

Funkcjonowanie państwa, rządzenie i treści przekazów politycznych, warunkowane są przez idee, poglądy na świat i życie społeczne, a także war-

²²⁷ Prawica powiązana była z monarchą, arystokracją i Kościołem. Dążyła do utrzymania tradycyjnych wartości. Lewica na swych sztandarach wypisywała hasła rewolucji: równość – wolność – braterstwo. Głosiła potrzebę odwoływania się do rozumu i nauki, nie zaś tradycji i wiary. Za pierwszą lewicę można więc uważać również współczesnych liberałów. Dopiero powstawanie i rozwój partii socjalistycznych oraz przemiany społeczno-gospodarcze spowodowały, że do rangi podstawowego problemu urosły zagadnienia socjoekonomiczne. *Vide: Ibidem*, s. 36–58.

tości i cele przeważające w danym społeczeństwie. Jak zauważono wcześniej, ten uporządkowany, lecz ogólny, obraz świata istniejącego i pożądanego w przyszłości, odwołujący się do określonego systemu podstawowych wartości, nazywany jest **ideologią**. W skład ideologii wchodzi określone koncepcje ekonomiczne, prawne, etyczne, filozoficzne. Mają one budować pewien wzór państwa i społeczeństwa, integrować wokół tej wizji oraz pobudzać ludzi do działania na rzecz osiągnięcia zakładanego stanu. Z punktu widzenia ładu politycznego istotne jest, że ideologia pełni funkcję legitymizacyjną – utrwała przekonanie, że władza jest prawomocna. Na bazie ideologii myśliciele i partie polityczne budują doktryny (przenoszą hasła ideologii do sfery praktycznej), programy polityczne i platformy wyborcze.

Można wyróżnić co najmniej kilka rodzin ideologicznych. Najważniejsze znaczenie w XX i XXI wieku odegrały i nadal odgrywają ideologie: **konserwatywna, liberalna, socjalistyczna, komunistyczna, chadecka, agrarna i faszystowska**. Kryterium podziału rodzin ideologicznych to przede wszystkim zbiór haseł kojarzonych z daną ideologią.

Konserwatyzm wyrósł w obronie porządku obalonego przez Wielką Rewolucję we Francji. Już nazwa ideologii wskazuje pewną część jej charakteru – *conservare* znaczy bowiem „zachowywać”. Konserwatyzm **kultywuje tradycję, porządek społeczny** (skoro coś trwa od wieków to nierozsądnym jest to zmieniać), **elitaryzm, ogromnym szacunkiem obdarza religię, niechętny jest natomiast wszelkim zmianom o charakterze rewolucyjnym**. Niektórzy konserwatyści przedstawiają państwo jako metaforę żywego organizmu, w którym każdy członek ma swoje zadanie do wykonania (obowiązki wobec wspólnoty). Z tego powodu nie negują naturalnych różnic między ludźmi – naturalnym jest bowiem, że są biedni i bogaci, przeciętni i utalentowani. Konserwatysta postrzega jednostkę nie jako wyemancypowane indywiduum, ale przez pryzmat grup pierwotnych, w których funkcjonuje. Z tego wynika również **szacunek dla rodziny i narodu**, jako wspólnot, które kształtują człowieka i są odpowiedzialne za przekazywanie tradycji.

Konserwatyści **stoją na straży nienaruszalności własności prywatnej**, uważając ją za element stabilizujący sytuację społeczną. Państwo według konserwatystów nie powinno być onnipotentne – **władza powinna być ograniczona, ale jednak silna. Instytucjom państwowym należy się szacunek, gdyż odzwierciedlają porządek boski**. Bóg jest dla konserwatystów stwórcą świata, systemów społecznych i moralnych. Konserwatyzm podkreśla również znaczenie prawa i porządku.

Za ojca konserwatyzmu uznaje się XVIII-wiecznego brytyjskiego myśliciela i polityka **Edmunda Burke’a** (1729–1797). Wśród myślicieli konserwatyzmu wymienia się m.in.: **Josepha de Maistre’a** (1753–1821), **Alexisa de Tocqueville’a** (1805–1859) i **Herberta Spencera** (1820–1903). Znanymi politykami reprezentującymi tę rodzinę ideologiczną są: **William Pitt Młodszy** (1759–1806), **Otto von Bismarck** (1815–1898), **Benjamin Disraeli** (1804–1881), **Ronald Regan** (1911–2004) i **Margaret Thatcher** (ur. 1925).

Liberalizm (łac. *liber* – wolny) centralnym punktem swojego programu czyni **wolność człowieka**. Na płaszczyźnie politycznej opowiada się za **szeroką sferą praw i wolności**, na ekonomicznej – **broni własności prywatnej** i wolności gospodarczych oraz **odrzuca możliwość większych ingerencji państwa w gospodarkę** (to zwolennicy tzw. *leseferyzmu* – poglądu sprowadzającego państwo do roli „stróża nocnego”). Liberalizm jest z natury **indywidualistyczny**, tzn. że odrzuca postrzeganie człowieka przez pryzmat grupowy. Jako światopogląd oznacza postawę opartą na **akceptacji odmienności, tolerancji i otwartości** oraz oponuje przeciw klerykalizacji życia publicznego. Liberalowie głoszą hasło równości rozumianej jako równość ludzi wobec praw natury i postępu. Prekursorami liberalizmu byli: **Thomas Hobbes** (1588–1679), **Hugo Grotius** (1583–1645) i **John Locke** (1632–1704). Do myślicieli liberalizmu zaliczamy ponadto: **Benamina Constanta** (1767–1830), **Jeremego Benthama** (1748–1832) i **Johna Stuarta Milla** (1806–1873). Przedstawicielami XX-wiecznego neoliberalizmu (nazywanego przez innych neokonserwatyzmem) są m.in. znani ekonomiści **Friedrich von Hayek** (1899–1992) i **Milton Friedman** (1912–2006).

Socjalizm (łac. *societas* – wspólnota) początkowo był synonimem doktryny komunistycznej ukształtowanej przez Karola Marksa. Współczesne rozumienie zaczął uzyskiwać pod koniec XIX wieku, kiedy to w wyniku rewizjonizmu marksizmu, dokonanego przez **Eduarda Bernsteina** (1850–1932), odrzucono rewolucyjną drogę realizacji haseł ideologii. Socjalizm głosi hasło **sprawiedliwości społecznej**, rozumianej jako odpowiedni podział dóbr, oraz **egalitaryzmu**, postrzeganego jako materialna równość ludzi. Socjaliści upatrują przyczyn niepowodzeń człowieka głównie w istnieniu obiektywnych dysfunkcji porządku społecznego. Biorą w obronę człowieka pracy. Socjalizm proponuje zatem rozwiązania, będące odpowiedzią na znaczne nierówności i problemy społeczne. W tym celu zakłada m.in. **wprowadzenie gospodarki planowanej** w miejsce wolnorynkowej. Za myślicieli prezentujących wcześnie koncepcje socjalistyczne uważa się m.in.: **Henriego de Saint-Simona** (1760–1825), **Pierre’a Josepha Proudhona** (1809–1865), **Charlesa Fouriera** (1772–1837) czy **Roberta Owena** (1771–1858). Bardziej rozwinięte teorie socjalistyczne przedstawiali: **Ferdinand Lassalle** (1825–1864), **Eduard Bernstein** i **Karl Kautsky** (1854–1938).

Współcześnie do ideologii socjalizmu zbliżają się ruchy tzw. **nowej lewicy**. Mianem tym określa się dość szerokie spektrum ruchów społeczno-polityczno-kulturowych, rozwijających się od lat 60. XX wieku, krytykujących polityczny i ekonomiczny porządek państw Europy Zachodniej. Myśl poszczególnych ugrupowań tego nurtu łączą hasła: **ochrony środowiska, rozbrojenia, pacyfizmu, tolerancji, wyzwolenia seksualnego, zmniejszania różnic społecznych, daleko idącej demokratyzacji życia publicznego, wsparcia dla państw rozwijających się oraz sprzeciwu wobec konsumpcjonizmu**.

Komunizmem określamy ideologię zbudowaną przez **Karola Marksa** (1818–1883) i rozwijaną przez myślicieli akceptujących jego radykalną inter-

pretację i odrzucających reformistyczną rewizję dokonaną przez Eduarda Bernsteina. Komuniści za swój cel uważają osiągnięcie **dyktatury proletariatu** w drodze nielegalnej działalności. Głoszą hasła tzw. **centralizmu demokratycznego**, oznaczającego podporządkowanie się wszystkich władz niższego szczebla partyjnego decyzjom władz wyższych szczebli. Komunizm podnosi konieczność całkowitego **uspołecznienia własności prywatnej** oraz **powstania bezklasowego i bezpaństwowego społeczeństwa**. W latach 60. XX wieku znacznie stracił na popularności, co było efektem osiągnięcia sporych sukcesów gospodarczych w państwach Europy Zachodniej przez rządzące tam ugrupowania polityczne. Utrudniło to komunistom możliwość krytyki istniejącego systemu społeczno-gospodarczego. Dla większości partii komunistycznych przysłowiowym gwoździem do trumny był jednak upadek ZSRR. Rozpad Związku Radzieckiego potwierdził bowiem brak możliwości dłuższego funkcjonowania ustrojów komunistycznych.

Doktryna **chrześcijańsko-demokratyczna** (tzw. chadecja) powstała później niż wspomniane powyżej, tj. konserwatyzm, liberalizm czy socjalizm. Miała być ona w pewnym stopniu przeciwwagą dla „krwiożerczego liberalizmu i bezbożnego socjalizmu”. Inspiracją dla rozwoju myśli chadeckiej było nauczanie Kościoła w kwestiach społecznych. Jej początków należy doszukiwać się w encyklikach papieża Leona XIII (m.in. *Rerum novarum* z 1891 roku). Sama nazwa – chrześcijańska demokracja – zaakceptowana została przez tegoż papieża w 1901 roku. Następnie doktryna rozwijana była przez bł. Jana XXIII, Pawła VI i bł. Jana Pawła II. Obecnie myśli chadeckiej nie należy utożsamiać tylko z nauczaniem Kościoła katolickiego, a tym bardziej nie należy doszukiwać się związków instytucjonalnych z Kościołem. Partie chadeckie w Europie mają bowiem także rodowód protestancki. Myśl chadecka, mimo że mniej znana, odegrała w powojennej Europie Zachodniej większą rolę niż pozostałe nurty polityczne. Partie chadeckie rządziły przez wiele lat w Niemczech, Włoszech, kilkakrotnie w Holandii, Austrii czy Belgii.

Chrześcijańska demokracja **na czele systemu wartości stawia godność człowieka** (człowiek jest zawsze celem – nigdy środkiem). **Promuje więc prawa człowieka, a odrzuca aborcję i eutanazję**. W sferze gospodarczej państwo także powinno kierować się godnością człowieka, dlatego nie może pozostawiać słabszych samym sobie, ale z drugiej strony – nie może również pozwolić sobie na nadmierną ingerencję w gospodarkę, bo mogłoby to doprowadzić do zniewolenia człowieka i ograniczenia jego praw (państwo ma wspierać człowieka tylko wtedy, gdy jest to niezbędne – zasada pomocniczości). W życiu społecznym wszyscy powinni kierować się **zasadą dobra wspólnego**, a nie interesami partykularnych grup. Sposobem na realizację zasady dobra wspólnego może być rozwój **spółdzielczości i korporatywizmu**. Ważnym hasłem chadeków po II wojnie światowej była budowa wspólnoty europejskiej.

Ideologia agrarna nie posiada ściśle ukształtowanego systemu haseł. Wyrasta z konfliktu między miastem a wsią. Odwołuje się do **ideału życia wiejskiego**, głosi hasła **antyindustrializacji i decentralizacji**. Agraryści są

piewcami pracy na roli, samorządności, spółdzielczości i solidaryzmu społecznego. Charakterystyczne dla agraryzmu jest **łączenie haseł lewicowych** (ochrona socjalna, gospodarka kontrolowana przez państwo) z **prawicowymi** (odwoływanie się do tradycyjnych wartości moralnych), co ma konstytuować tzw. **trzecią drogę** rozwoju państwa i gospodarki.

Faszyzm rozwinął się w okresie dwudziestolecia międzywojennego jako **sprzeciw wobec demokracji parlamentarnej, liberalizmu i komunizmu**. Jest nie tylko ideą, ale i praktyką polityczną. Głosi **kult omnipotentnego państwa** („wszystko w państwie, nic bez państwa, nic przeciwko państwu”) i **nieomylnego wodza**. Faszyzm podnosi **hasła nacjonalistyczne, etatystyczne i imperialistyczne**. Ze swej natury jest **kolektywistyczny, etnocentryczny i autokratyczny**. Propaguje **hasła nienawiści** do innych ras, narodów i przedstawicieli orientacji homoseksualnej. Faszyzm w praktykę życia politycznego jako pierwszy wcielił **Benito Mussolini** (1883–1945), przywódca Włoch w latach 1922–1945.

XXII. SYSTEM PARTYJNY

III RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ

System partyjny – struktura, funkcje i typologie

Zanim przejdziemy do omówienia praktyki i formalno-prawnych zasad funkcjonowania partii politycznych w Polsce, konieczne jest przedstawienie pojęcia systemu partyjnego i jego typologii. Podobnie jak w przypadku wielu innych pojęć – nie istnieje jedna definicja systemu partyjnego, co jest następstwem różnego spojrzenia na tenże system. Część autorów traktuje **system partyjny** jako formę i warunki koegzystencji partii istniejących w danym państwie, inny widzą w nim mechanizm współdziałania i rywalizacji organizacji społecznych w walce o władzę i w jej sprawowaniu. Polski politolog **Konstanty Adam Wojtaszczyk** (ur. 1952) definiuje system partyjny jako ogół **partii politycznych, zasad i norm, na podstawie których działają, oraz całokształt relacji między nimi i funkcji pełnionych wobec otoczenia**²²⁸.

System partyjny składa się z czterech podsystemów: instytucjonalnego, normatywnego, komunikacyjnego, funkcjonalnego.

- **Podsystem instytucjonalny** – zaliczamy do niego ogół partii politycznych funkcjonujących w danym systemie. Powstaje jednak pytanie, czy analiza powinna uwzględniać także **grupy interesu**, które często spełniają podobne funkcje do tych wypełnianych przez partie polityczne. Kolejna kwestia problematyczna dotyczy objęcia analizą także nielegalnych partii politycznych.
- **Podsystem normatywny** – to zasady i reguły określające stosunki między partiami politycznymi oraz partiami a innymi elementami systemu politycznego (np. aparatem administracji państwowej). Tworzy go konstytucja państwa, ustawy dotyczące funkcjonowania partii, ordynacje wyborcze, regulaminy parlamentarne, statuty partyjne oraz prawo zwyczajowe.
- **Podsystem komunikacyjny** – to ogół stosunków zachodzących między partiami politycznymi oraz między nimi a aparatem państwowym i grupami interesu.

²²⁸ K.A. Wojtaszczyk, *op.cit.*, s. 67.

- **Podsystem funkcjonalny** – składa się z ról odgrywanych przez partie polityczne i przez system partyjny jako całość. System partyjny pełni bowiem różne funkcje: aktywizuje i integruje społeczeństwo, kreuje liderów politycznych, jest miejscem legalnej walki o władzę.

W celu uporządkowania systemów partyjnych na świecie politolodzy podejmują próby ich typologizacji. Zaliczenie systemu partyjnego do danego typu wskazuje na jego właściwości. Z powodu różnorodności rozwiązań regulujących relacje między partiami i aparatem administracji publicznej w poszczególnych państwach oraz liczby partii w systemach politycznych występuje wiele klasyfikacji systemów partyjnych.

Większość typologii bierze pod uwagę **kryterium ilościowe** lub **jakościowe**, czasem także **ich połączenie**. W typologiach bazujących na kryteriach ilościowych punktem wyjścia jest **liczba relewantnych partii w danym systemie**. Na tej podstawie wyróżnia się systemy: **jednopartyjne**, **dwupartyjne** i **wielopartyjne**. Istotna jest tutaj nie liczba zarejestrowanych w systemie partii, ale liczba ugrupowań aktywnie działających²²⁹. Wątpliwości niektórych badaczy budzi wyróżnianie systemu jednopartyjnego. Włoski politolog **Giovanni Sartori** (ur. 1924) wskazuje, że niemożliwe jest mówienie o systemie partyjnym, gdy w państwie znajduje się tylko jedna partia, ponieważ nie mamy wówczas do czynienia z konstytutywnym elementem systemu, czyli interakcją między stronnictwami²³⁰.

Sama informacja o liczbie partii rzadko jednak mówi nam coś więcej o funkcjonowaniu całego systemu partyjnego. Często więc typologie opierają się na **kryterium jakościowym**. Najpopularniejsze wśród nich uwzględniają:

- okres pozostawania partii u steru rządów – **system partyjny hegemoniczny** bądź **system partyjny zmienny**;
- przedmiot konkurencji międzypartyjnej – **systemy partyjne zideologizowane** i **systemy partyjne pragmatyczne** (różnice ideologiczne między partiami nie są duże, walka toczy się raczej wokół konkretnych haseł programowych i liderów, a nie ideologii);
- zakres i jakość tworzenia rządu – **system partyjny konkurencyjny** i **system partyjny oparty na uzgodnieniach** (szeroki konsensus polityczny między głównymi partiami);
- sposób tworzenia rządu – **system partyjny zrównoważony**, **system partyjny niezrównoważony**, **system partyjny rozproszony**²³¹.

Z kolei typologie systemów partyjnych opierające się na **kryteriach ilościowo-jakościowych** uwzględniają m.in. **kryterium liczby partii oraz zakresu ich wpływów w systemie partyjnym**. Wyróżniamy wówczas:

- **system dwupartyjny**, który nie oznacza wcale, że w systemie partyjnym istnieją tylko dwie partie, lecz sytuację, gdy dwie partie mają

²²⁹ W. Sokół, *Systemy partyjne*, w: *Współczesne partie i systemy...*, s. 114.

²³⁰ Vide: K. Sobolewska-Myślik, *Partie i systemy...*, s. 105.

²³¹ W. Sokół, *Systemy partyjne...*, s. 116–117.

znaczną przewagę nad pozostałymi. W wyniku wygranych wyborów jedna z dwóch dominujących partii obejmuje władzę i sprawuje ją bez koalicjanta. Powstanie systemu dwupartyjnego jest najczęściej wynikiem większościowego systemu wyborczego (tzw. prawo Duvergera), jak na przykład w Stanach Zjednoczonych czy Wielkiej Brytanii.

- **system dwupółpartyjny** – w systemie partyjnym występują dwie duże partie, jednak żadna z nich nie jest w stanie samodzielnie utworzyć rządu i w związku z tym potrzebuje wsparcia trzeciej, mniejszej partii. Partia ta z reguły położona jest w centrum systemu partyjnego, w związku z tym może tworzyć rząd z każdą z dużych partii. Taką rolę do lat 80. XX wieku w systemie partyjnym Republiki Federalnej Niemiec odgrywała FDP.
- **system wielopartyjny z dominacją jednej partii** – w systemie partyjnym istnieje jedna duża partia, która zawsze wchodzi w skład rządu, tworząc go z innymi, mniejszymi partiami. Rolę dominującej partii pełniła chadecja we Włoszech do lat 90. XX wieku, jak również socjal-demokracja w Szwecji do 1976 roku.
- **system wielopartyjny bez partii dominującej** – trudno jest w nim wskazać jedną partię bądź chociażby kilka większych ugrupowań, bowiem wszystkie uzyskują zbliżone poparcie, możliwe są zatem różne warianty koalicyjne²³².

Innym kryterium typologizacji partii politycznych jest łączne branie pod uwagę **liczby partii w systemie oraz dystansu ideologicznego między nimi**. Według Giovanniego Sartoriego wyróżnić możemy wówczas systemy:

- **dwupartyjne** – podkreśla się, że różnice ideologiczne między partiami nie są w tym typie systemu partyjnego duże, a kierunek konkurencji ma charakter dośrodkowy; rządy są tworzone samodzielnie przez jedną z dwóch dużych partii;
- **umiarkowanego pluralizmu** – występuje stosunkowo niewielki dystans ideologiczny między partiami; w systemie zauważalne jest dążenie do budowania dwubiegunowych koalicji;
- **skrajnego (spolaryzowanego) pluralizmu** – system partyjny jest wysoce zideologizowany, występuje destrukcyjna opozycja i z lewej, i z prawej strony sceny politycznej; konkurencja międzypartyjna czasami narusza istniejący porządek prawny, co zagraża legitymizacji całego systemu;
- **partii hegemonistycznej (dominującej) w spolaryzowanym pluralizmie** – jedna partia tworzy samodzielny rząd, który mógłby być zagrożony tylko przez koalicję większości bądź wszystkich partii opozycji. Taką pozycję zajmowała przez wiele lat po zakończeniu II wojny światowej Partia Liberalno-Demokratyczna w Japonii, Fianna Fáil w Irlandii,

²³² R. Herbut, *Systemy partyjne*, w: *Demokracje zachodnioeuropejskie. Analiza porównawcza*, red. A. Antoszewski, R. Herbut, Wrocław 1997, s. 160–164.

Indyjski Kongres Narodowy w Indiach oraz od 1929 roku do 2000 roku Partia Instytucjonalno-Rewolucyjna w Meksyku.

Kolejna typologia opierająca się na mieszanym kryterium ilościowo-jakościowym uwzględnia **liczbę partii w systemie i charakter konkurencji między nimi**. Wyróżnia się pięć rodzajów systemów:

- **system partii dominującej** – jest to system wielopartyjny, w którym dominującą pozycję zajmuje jedna partia; odnosi ona zwycięstwo wyborcze, ma absolutną przewagę i jest w stanie tworzyć samodzielny rząd;
- **system dwóch partii dominujących** – system wielopartyjny z dwiema silnymi partiami; wygrywa albo jedna albo druga partia i tworzy rząd jednopartyjny;
- **system dwublokowy** – partie konkurują ze sobą w trakcie wyborów, zauważalne jest jednak koncentrowanie się w dwa przeciwstawne bloki polityczne; blok, który w wyborach zdobędzie większe poparcie – rządzi (system dwublokowy występował zarówno we Włoszech jak i Francji);
- **system kooperacji partii** – wszystkie partie mające swoich przedstawicieli w parlamencie bądź te najbardziej liczące się, podejmują po wyborach współpracę, mimo że w wyborach startowały oddzielnie (charakterystyczne dla Szwajcarii);
- **system rozbicia wielopartyjnego** – charakteryzuje się niestabilnością rządów i brakiem wyraźnie dominujących partii (np. Polska w latach 1918–1926 czy 1991–1993)²³³.

Zasady tworzenia i funkcjonowania partii politycznych w Polsce

Podstawę prawną funkcjonowania partii politycznych w Polsce stanowi przede wszystkim Konstytucja RP z 2 kwietnia 1997 roku oraz ustawa z 27 czerwca 1997 roku o *partiach politycznych*. Konstytucja w artykule 11 zapewnia pluralizm polityczny, wolność tworzenia i działania partii politycznych oraz jawność ich finansowania. Podkreśla także zrzeszanie się na zasadach dobrowolności i równości. Istotny jest również artykuł 13 Konstytucji, który wyznacza zakres pluralizmu politycznego w Polsce: „Zakazane jest istnienie partii politycznych i innych organizacji odwołujących się w swoich programach do totalitarnych metod i praktyk działania nazizmu, faszyzmu i komunizmu, a także tych, których program lub działalność zakłada lub dopuszcza nienawiść rasową i narodowościową, stosowanie przemocy w celu zdobycia władzy lub wpływu na politykę państwa albo przewiduje utajnienie struktur lub członkostwa”.

Szczegółową normatywizację partii politycznych w Polsce znajdziemy we wspomnianej ustawie. Partia polityczna jest w niej zdefiniowana jako **dobro-**

²³³ W. Sokół, *Systemy partyjne...*, s. 122–123.

wolna organizacja, występująca pod określoną nazwą, stawiająca sobie za cel udział w życiu publicznym poprzez wywieranie metodami demokratycznymi wpływu na kształtowanie polityki państwa lub sprawowanie władzy publicznej²³⁴.

Przynależność do partii politycznej powiązana jest z wiekiem i obywatelstwem. Zgodnie z ustawą członkiem stronnictwa politycznego w Polsce może być **jedynie obywatel Rzeczypospolitej Polskiej, który ukończył 18 rok życia**²³⁵. Ustawa nie określa dalszych wymogów stawianych kandydatom na członków partii.

Ustawa o partiach politycznych więcej miejsca poświęca zasadom zakładania ugrupowań politycznych. W Polsce z jednej strony po doświadczeniach realnego socjalizmu, praktycznie uniemożliwiającego tworzenie partii politycznych, z drugiej zaś szeroko opisanej wolności powoływania stronnictw na początku lat 90. XX wieku, przyznającej prawo zrzeszenia się w partię już 15 osobom, przyjęto model **rejestracji ugrupowań politycznych przez Sąd Okręgowy w Warszawie**. W ten sposób uniemożliwiono ingerencję administracji w procedurę zakładania partii. Zgłoszenie do ewidencji powinno być poparte wykazem zawierającym imiona, nazwiska, adresy zamieszkania, numery ewidencyjne PESEL i własnoręczne podpisy co najmniej 1000 obywateli polskich je popierających. Wśród załączników musi się również znaleźć statut partii²³⁶.

Zgodnie z polskim prawem istniejące ugrupowania polityczne „kształtują swoje struktury oraz zasady działania zgodnie z zasadami demokracji, w szczególności przez zapewnienie jawności tych struktur, powoływania organów partii w drodze wyborów i podejmowania uchwał większością głosów”²³⁷. W razie niezgodności z prawem celów lub zasad działania partii politycznej Trybunał Konstytucyjny może zdecydować o jej delegalizacji.

Zasady finansowania partii politycznych w Polsce

W sposób niezwykle szczegółowy uregulowana została sfera finansowania partii. Od 2001 roku, czyli od momentu nowelizacji ustawy o partiach politycznych, **głównym źródłem dochodów stronnictw stały się środki budżetowe**. Przed wspomnianą nowelizacją partie mogły prowadzić działalność gospodarczą, gromadzić pieniądze w trakcie zbiorów publicznych oraz w szerszym zakresie korzystać ze swojego majątku²³⁸. Obawy o brak przejrzystości

²³⁴ Art. 1. ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o partiach politycznych (Dz.U. Nr 98, poz. 604).

²³⁵ *Ibidem*, art. 2.

²³⁶ *Ibidem*, art. 11.

²³⁷ *Ibidem*, art. 8.

²³⁸ Więcej na temat poprzedniego systemu finansowania partii w: M. Chmaj, *Status środków otrzymywanych przez partie polityczne z budżetu państwa z tytułu subwencji. Problematyka*

stości finansowania partii i chęć ustabilizowania systemu partyjnego doprowadziły jednak do gruntownej zmiany w tym zakresie.

Zgodnie z obecnie obowiązującymi zasadami **majątek partii politycznej** może powstać jedynie ze **składek członkowskich, darowizn, spadków i zapisów, dochodów z majątku** oraz z **określonych ustawami dotacji i subwencji**. Partia polityczna nie może prowadzić działalności gospodarczej i przeprowadzać zbiórek publicznych, a jej majątek może być wydatkowany jedynie na cele statutowe. Może natomiast – i wiele z możliwości tej korzysta – **zaciągać kredyty bankowe**. Tak zwane **dochody z majątku** mogą pochodzić: z oprocentowania środków zgromadzonych na rachunkach bankowych i lokatach, obrotu obligacjami Skarbu Państwa i bonami skarbowymi Skarbu Państwa, ze zbycia należących do niej składników majątkowych, sprzedaży tekstu statutu lub programu partii, a także przedmiotów symbolizujących partię oraz wydawnictw popularyzujących jej cele i działalność, jak również z wykonywania odpłatnie drobnych usług na rzecz osób trzecich z wykorzystaniem posiadanego sprzętu biurowego. Partia polityczna może używać posiadane przez siebie nieruchomości i lokale jedynie na biura poselskie, senatorskie oraz biura radnych gminy, powiatu albo województwa²³⁹.

Środki finansowe mogą przekazywać partiom politycznym **wyłącznie osoby fizyczne mające polskie obywatelstwo** i tylko do ściśle określonej wysokości – łączna suma wpłat od osoby fizycznej na rzecz partii politycznej, z wyłączeniem składek członkowskich oraz środków przekazywanych na Fundusz Wyborczy, **nie może przekraczać w jednym roku 15-krotności minimalnego wynagrodzenia za pracę**, ustalanego na podstawie odrębnych przepisów, obowiązującego w dniu poprzedzającym wpłatę (w 2011 roku było to 1386 złotych). Jednorazowa wpłata kwoty przekraczającej minimalne wynagrodzenie za pracę, może być dokonywana **jedynie czekiem, przelewem lub kartą płatniczą**. Partie polityczne w Polsce mają obowiązek gromadzenia środków pieniężnych na rachunkach bankowych²⁴⁰.

Możliwość pozyskiwania przez partie środków finansowych została ograniczona i zastąpiona finansowaniem z budżetu państwa, w postaci tzw. **subwencji na działalność statutową**. Otrzymywać je mogą tylko te partie, które tworząc samodzielny komitet wyborczy w skali kraju uzyskały co najmniej 3% ważnie oddanych głosów, a 6% w przypadku komitetu partii, które szły do wyborów w koalicji. Wysokość rocznej subwencji ustalana jest na zasadzie **stopniowej regresji, proporcjonalnie do łącznej liczby ważnie oddanych głosów na listy okręgowe kandydatów na posłów tej partii**²⁴¹. Oznacza to,

jawności, w: *Subwencje z budżetu państwa dla partii politycznych. Jawność i kontrola*, red. J. Zbie-
ranek, Warszawa 2008, s. 16–17.

²³⁹ *Vide*: rozdział 4 ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o partiach politycznych (Dz.U. Nr 98, poz. 604).

²⁴⁰ *Ibidem*.

²⁴¹ *Ibidem*.

że partia, której komitet uzyskał między 3 a 5% ważnie oddanych głosów, za jeden głos otrzymuje kwotę 5 złotych 77 groszy, zaś ugrupowanie, na którego komitet oddano na przykład ponad 30% głosów, za jeden głos otrzymuje kwotę 87 groszy²⁴².

Ustawa przewiduje konieczność przeznaczania od 5 do 15% kwoty subwencji na **Fundusz Ekspercki**, z którego finansowane mogą być jedynie ekspertyzy i działalność wydawniczo-edukacyjna²⁴³.

Partie polityczne zobowiązane są do szczegółowej sprawozdawczości w związku z otrzymanymi środkami z budżetu państwa. Corocznie sporządzają one **sprawozdanie finansowe** (dotyczące wszystkich pozyskanych środków finansowych) i **informację finansową o otrzymanej subwencji oraz o poniesionych z subwencji wydatkach**, które następnie składają **Państwowej Komisji Wyborczej**. W sytuacji odrzucenia przez PKW sprawozdania finansowego, partia **traci prawo do subwencji** na najbliższe trzy lata, zaś w przypadku odrzucenia bądź niezłożenia informacji finansowej – na najbliższy rok.

Partie polityczne tworzą również **Fundusz Wyborczy** w celu finansowania udziału ugrupowania w wyborach. Pieniądze te mogą być wydatkowane dopiero od dnia rozpoczęcia kampanii wyborczej. Środki w ramach funduszu mogą pochodzić jedynie z wpłat własnych partii oraz darowizn, spadków i zapisów obywateli. Osoba fizyczna na konto Funduszu Wyborczego może wpłacić w jednym roku 15-krotność minimalnego wynagrodzenia za pracę (jeżeli w danym roku odbywają się więcej niż jedno wybory lub referenda – 25-krotność)²⁴⁴.

Innym źródłem finansowania działalności partii ze środków publicznych, wynikającym z ordynacji wyborczej do Sejmu i Senatu, jest **dotacja podmiotowa** przysługująca partiom politycznym i komitetom wyborczym, które uzyskały mandaty poselskie i senatorskie.

Tab. 16. Informacja o wysokości subwencji na działalność statutową przysługujących partiom politycznym w latach 2008–2011

Nazwa partii	Wysokość subwencji za 2008 r. (zł)	Wysokość subwencji za 2009 r.** (zł)	Wysokość subwencji za 2010 r.** (zł)	Przewidywana wysokość subwencji za 2011 r.*** (zł)
Platforma Obywatelska Rzeczypospolitej Polskiej	37 966 470,31	40 430 797,40	40 430 797,40	20 244 868,20

²⁴² Należy zwrócić uwagę, że wysokość kwoty za jeden głos zmieniała się w ostatnich latach, co było efektem nowelizacji ustawy o partiach politycznych.

²⁴³ Art. 30 ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o partiach...

²⁴⁴ *Ibidem*, art. 36a.

Prawo i Sprawiedliwość	35 508 066,85	37 805 465,31	37 805 465,31	18 924 614,49
Polskie Stronnictwo Ludowe	14 201 375,95	15 119 448,77	15 119 448,77	7 563 759,94
Sojusz Lewicy Demokratycznej*	13 515 020,02	14 388 733,69	14 388 733,69	7 198 906,60
Socjaldemokracja Polska*	3 329 787,54	3 545 050,33	3 545 050,33	0****
Partia Demokratyczna – demokraci.pl*	2 252 503,34	2 398 122,29	2 398 122,29	1 199 817,77
Unia Pracy*	489 674,64	521 330,94	521 330,94	260 829,95
Łącznie	107 262 898,65	114 208 948,73	114 208 948,73	55 392 796,95

* Wysokość subwencji została ustalona przez podział łącznej kwoty przysługującej Koalicji Lewica i Demokraci (SLD+SDPL+PD+UP) w proporcjach ustalonych w umowie koalicyjnej (Sojusz Lewicy Demokratycznej: 69%, Socjaldemokracja Polska: 17%, Partia Demokratyczna – demokraci.pl: 11,5%, Unia Pracy: 2,5%).

** Z dniem 1 stycznia 2009 r. kwoty za jeden głos, o których mowa w art. 29 ust. 1 ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. *o partiach politycznych* (Dz.U. Nr 79, poz. 857, z późn. zm.), zostały podwyższone rozporządzeniem Ministra Finansów z dnia 7 listopada 2008 r. w *sprawie podwyższenia kwoty subwencji dla partii politycznej albo koalicji wyborczej* (Dz.U. Nr 207, poz. 1301).

*** Z dniem 1 stycznia 2011 r. kwoty za jeden głos, określone w art. 29 ust. 1 ustawy *o partiach politycznych*, zostały obniżone ustawą z dnia 16 grudnia 2010 r. *o zmianie ustawy o partiach politycznych* (Dz.U. Nr 254, poz. 1702).

**** Sprawozdanie partii politycznej Socjaldemokracja Polska o źródłach pozyskania środków finansowych, w tym o kredytach bankowych i warunkach ich uzyskania oraz o wydatkach poniesionych ze środków Funduszu Wyborczego, w 2009 r. zostało odrzucone przez Państwową Komisję Wyborczą uchwałą z dnia 27 września 2010 r.; Sąd Najwyższy oddalił wniesioną w tej sprawie skargę partii postanowieniem z dnia 18 listopada 2010 r. (sygn. akt III SW 391/10). Zgodnie z art. 38d ustawy *o partiach politycznych* Socjaldemokracja Polska utraciła prawo do otrzymania subwencji od początku pierwszego kwartału 2011 r.

Źródło: http://www.pkw.gov.pl/pkw2/index.jsp?place=Lead07&news_cat_id=28&news_id=38849&layout=1&page=text, dostęp: 20.07.2011 r.

Tab. 17. Wysokość dotacji podmiotowej przysługującej partiom politycznym i komitetom wyborczym, które uzyskały mandaty posłów i senatorów w wyborach przeprowadzonych 21 października 2007 roku

Komitety wyborcze, partie polityczne		Liczba uzyskanych mandatów posłów i senatorów	Wydatki poniesione na kampanię wyborczą	Przysługująca dotacja podmiotowa ¹⁾
Partie polityczne	Platforma Obywatelska Rzeczypospolitej Polskiej	269	29 427 920,77	29 427 920,77
	Prawo i Sprawiedliwość	205	28 285 522,00	28 285 522,00
	Polskie Stronnictwo Ludowe	31	28 622 084,90	6 239 731,85
Koalicja wyborcza	Koalicja Lewica i Demokraci SLD+SDPL+P-D+UP ²⁾	53	26 114 878,08	10 667 928,64
	Sojusz Lewicy Demokratycznej (69%)			7 360 870,76
	Socjaldemokracja Polska (17%)			1 813 547,87
	Partia Demokratyczna – demokraci.pl (11,5%)			1 226 811,79
	Unia Pracy (2,5%)			266 698,22
Komitety wyborcze wyborców	KWW „Mniejszość Niemiecka”	1	217 230,78	201 281,67
	KWW Cimoszewicz do Senatu	1	50 100,03	50 100,03
Łącznie			112 717 736,56	74 872 484,96

¹⁾ Wysokość dotacji podmiotowej za uzyskany mandat wynosi 201 281,67 złotych. Kwotę tę otrzymuje się przez podzielenie sumy wydatków komitetów wyborczych, które uzyskały mandaty przez 560 (460 mandatów poselskich + 100 senatorskich). Dotacja nie może przekroczyć wydatków komitetu poniesionych na kampanię wyborczą.

²⁾ Wysokość dotacji podmiotowej przysługującej partiom wchodzącym w skład koalicji wyborczej, ustala się przez podział łącznej kwoty dotacji wyliczonej dla komitetu, w proporcjach ustalonych w umowie zawierującej koalicję wyborczą.

Źródło: http://www.pkw.gov.pl/pkw2/index.jsp?place=Lead07&news_cat_id=21789&news_id=38919&layout=1&page=text, dostęp: 20.07.2011 r.

Partie polityczne w Polsce po 1989 roku

Według informacji przekazywanych Państwowej Komisji Wyborczej przez Sąd Okręgowy w Warszawie, w 2010 roku w ewidencji partii politycznych znajdowało się 80 ugrupowań. Duża część z nich nie prowadziła jednak aktywnej działalności. Jest to i tak mniejsza liczba niż przed rokiem 1997, kiedy wprowadzono nową ustawę o partiach politycznych, ograniczającą swobodę ich zakładania²⁴⁵.

Rozkwit partyjny nastąpił w Polsce po 1989 roku w związku z początkiem transformacji politycznej. W okresie przed przemianami funkcjonowały w kraju jedynie trzy ugrupowania: **Polska Zjednoczona Partia Robotnicza**, **Zjednoczone Stronnictwo Ludowe** (realizujące politykę PZPR wobec wsi) oraz **Stronnictwo Demokratyczne** (nazywane „pasem transmisyjnym” PZPR do środowisk inteligenckich i drobnomieszczańskich). W Sejmie reprezentowane były także środowiska katolickie (tzw. koncesjonowani katolicy). System partyjny miał charakter fasadowy – PZPR posiadała pozycję monopolistyczną, a pozostałe ugrupowania nie były niezależne.

Demokratyzacja funkcjonowania partii politycznych umożliwiła rejestrację ugrupowań założonych jeszcze przed przełomem 1989 roku, lecz działających w podziemiu: **Konfederacji Polski Niepodległej** (utworzona w 1979 roku antykomunistyczna partia odwołująca się do tradycji piłsudczykowskiej), **Unii Polityki Realnej** (od 1987 roku jako stowarzyszenie środowisk konserwatywno-liberalnych, jako partia zarejestrowana w grudniu 1990 roku), **Polskiej Partii Socjalistycznej** (powstała w 1987 roku, odwołująca się do przedwojennej tradycji polskich socjalistów) oraz założonego w 1989 roku **Zjednoczenia Chrześcijańsko-Narodowego** (stronnictwo narodowo-katolickie utworzone w październiku 1989 roku, sądownie zarejestrowane w grudniu 1990 roku).

Przemiany objęły także partie postpeerelowskie. W listopadzie 1989 roku w wyniku przekształcenia ZSL powstało odwołujące się do doktryny agrarnej **Polskie Stronnictwo Ludowe „Odrodzenie”**, które w maju 1990 roku na Kongresie Jedności połączyło się z „**PSL wilanowskim**” (partią założoną w sierpniu 1989 roku, nawiązującą do tradycji PSL z lat 1945–1949) i kilkoma innymi środowiskami, tworząc **Polskie Stronnictwo Ludowe**²⁴⁶. W styczniu 1990 roku rozwiązano PZPR, a w jej miejsce część działaczy partii komunistycznej założyła Socjaldemokrację Rzeczypospolitej Polskiej, głoszącą hasła charakterystyczne dla współczesnych europejskich ugrupowań socjaldemokratycznych. Ostatnie z ugrupowań tworzących system partyjny PRL – Stronnictwo Demokratyczne, przetrwało przemiany początku lat 90., stając się jednak partią marginalną z punktu widzenia relewancji systemu partyjnego.

²⁴⁵ Wiosną 1997 r. zarejestrowanych było 270 partii politycznych.

²⁴⁶ W. Sokół, *Partie polityczne i system partyjny w Polsce w latach 1991–2001*, w: *Współczesne partie...*, s. 217.

Także z obozu postsolidarnościowego zaczęły wyłaniać się różne ugrupowania. W maju 1990 roku bracia Lech (1949–2010) i Jarosław (ur. 1949) Kaczyńscy założyli partię o nazwie **Porozumienie Centrum**, mającą wspierać kandydata na prezydenta – Lecha Wałęsę. Wokół drugiego z liderów ówczesnego obozu postsolidarnościowego – Tadeusza Mazowieckiego, powstał zaś w lipcu 1990 roku **Ruch Obywatelski Akcja Demokratyczna**. Działacze tej partii w grudniu 1990 roku łącząc się z Forum Prawicy Demokratycznej (stronnictwo konserwatywne utworzone w czerwcu 1990 roku) utworzyli ugrupowanie centrowe – **Unię Demokratyczną**.

Spośród centrowych partii postsolidarnościowych należy także wspomnieć o **Kongresie Liberalno-Demokratycznym**, którego działacze do chwili obecnej odgrywają istotną rolę w systemie politycznych (m.in. Donald Tusk, Janusz Lewandowski, Jan Krzysztof Bielecki). Ugrupowanie formalnie zarejestrowano w październiku 1990 roku, jednak jako nieformalna organizacja funkcjonowała już dwa lata wcześniej. W wyniku połączenia Unii Demokratycznej i Kongresu Liberalno-Demokratycznego w 1994 roku powstała **Unia Wolności**.

W 1999 roku na scenie politycznej pojawił się **Sojusz Lewicy Demokratycznej** jako jednolita partia. Faktycznie funkcjonował już bowiem od 1991 roku, jednak będąc koalicją kilkudziesięciu ugrupowań lewicowych.

W 2001 roku część działaczy Unii Wolności (m.in. Donald Tusk) oraz polityków wywodzących się z Akcji Wyborczej Solidarność utworzyło **Platformę Obywatelską**. Początkowo w formie prawnej stowarzyszenia, a od marca 2002 roku jako partia polityczna – Platforma Obywatelska Rzeczypospolitej Polskiej.

Wspomniana **Akcja Wyborcza Solidarność** była próbą konsolidacji ugrupowań prawicy po przegranych wyborach parlamentarnych w 1993 roku. Kolejne podejścia do zjednoczenia partii prawicowych nie przynosiły rezultatów, udało się dopiero w 1996 roku. Sformułowano koalicję kilkudziesięciu ugrupowań, na której czele stanął Marian Krzaklewski (ur. 1950). Partia, mimo zwycięskich wyborów w 1997 roku i objęcia urzędu Prezesa Rady Ministrów, nie przetrwała bez rozłamów nawet do końca kadencji Sejmu. W mocno okrojonym składzie w wyborach w 2001 roku wystartowała jako Akcja Wyborcza Solidarność Prawicy, ponosząc jednak spektakularną klęskę (5,6% głosów w wyborach do Sejmu)²⁴⁷.

Rok 2001 był przełomowym dla polskiej sceny politycznej. Oprócz powstania funkcjonującej do dziś Platformy Obywatelskiej, w czerwcu tego roku sądownie zarejestrowano partię o nazwie **Prawo i Sprawiedliwość**. Ugrupowanie zostało utworzone przez Lecha i Jarosława Kaczyńskich na fali popularności tego pierwszego jako ministra sprawiedliwości w rządzie Jerzego Buzka (ur. 1940). W tym samym roku, głównie na bazie środowiska Stronnictwa Narodowo-Demokratycznego i Stronnictwa Narodowego, powstała również narodowa **Liga Polskich Rodzin**.

²⁴⁷ *Ibidem*, s. 231–232.

Wśród ważniejszych partii, które odegrały rolę na polskiej scenie politycznej, należy jeszcze wymienić:

- lewicową **Unię Pracy**, powstałą w czerwcu 1992 roku, odwołującą się do tradycji „Solidarności”, która posiadała swoje przedstawicielstwo w Sejmie w latach 1993–1997, 2001–2005 i od 2009 roku (samodzielnie bądź w ramach większych koalicji);
- prawicowy **Ruch Odbudowy Polski**, powstały w listopadzie 1995 roku wokół Jana Olszewskiego (ur. 1930), posiadający nielicznych przedstawicieli w parlamencie do 2009 roku;
- populistyczną **Samoobronę Rzeczypospolitej Polskiej** z Andrzejem Lepperem (1954–2011) na czele, która formalnie została zarejestrowana w 1992 roku, jednak w parlamencie reprezentowana była w latach 2001–2007.

W III Rzeczypospolitej do najważniejszych nurtów partyjnych należy zaliczyć:

- **nurt socjaldemokratyczny** – reprezentowany głównie przez Sojusz Lewicy Demokratycznej i Unię Pracy;
- **nurt konserwatywny i narodowo-katolicki** – w poszczególnych latach reprezentowany m.in. przez: Zjednoczenie Chrześcijańsko Narodowe, Akcję Wyborczą Solidarność oraz Prawo i Sprawiedliwość;
- **nurt ludowy** – reprezentowany przede wszystkim przez Polskie Stronnictwo Ludowe,
- **nurt liberalny i chadecki** – na który składają się, m.in.: Unia Demokratyczna, Kongres Liberalno-Demokratyczny i Platforma Obywatelska.

Polski politolog Tomasz Słomka, dokonując syntezy ewolucji polskiego systemu partyjnego, wyróżnia siedem okresów, bazujących głównie na wydarzeniach jakimi były wybory parlamentarne. W pierwszym okresie po Okrągłym Stole zauważalna była marginalizacja roli lewicy (rozwiązanie w styczniu 1990 roku Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej oraz utworzenie w jej miejsce – przez część młodszych członków PZPR – Socjaldemokracji RP), zarysowujące się różnice w obozie postsolidarnościowym (powstanie ZChN, KL-D, ROAD) oraz zjednoczenie ruchu ludowego (powstanie PSL).

Początek kolejnego okresu wyznaczają wybory prezydenckie z 1990 roku. W tym czasie ostatecznemu rozpadowi uległ obóz postsolidarnościowy, a odbudowana została lewica. Okres po wyborach parlamentarnych w 1991 roku charakteryzował się znaczną fragmentaryzacją sceny politycznej. W Sejmie zasiadali przedstawiciele kilkudziesięciu ugrupowań politycznych, co było efektem proporcjonalnej ordynacji wyborczej bez klauzuli zaporowej (czyli inaczej progów wyborczych). Po wyborach parlamentarnych w 1993 roku polska scena polityczna poddana została procesowi konsolidacji. Porażka wyborcza centroprawicy spowodowała jej zjednoczenie w ramach Akcji Wyborczej Solidarność w 1996 roku. Po kolejnych wyborach, tj. w 1997 roku, powstał bipolarny układ: prawica – lewica. Rządzący AWS nie zdołał uniknąć dezyn-

tegracji, a na scenę polityczną – jako silny gracz – wkroczyło SLD (wybory parlamentarne w 2001 roku). Pozostała część sceny politycznej przechodziła duże zmiany, powstały nowe ugrupowania (m.in. PO, PiS, LPR), a członkowie Samoobrony po raz pierwszy w swej historii zasiedli w ławach parlamentarnych. Po wyborach w 2005 roku zaczął kształtować się bipolarny układ dwóch dużych partii – PO i PiS, który w wyniku wyborów w 2009 roku uległ dalszemu wzmocnieniu²⁴⁸.

Polską scenę polityczną charakteryzuje **pluralizm**. Na początku lat 90. XX wieku miał on jednak wręcz ekstremalny charakter, prowadząc tym samym do niestabilności całego systemu. Z czasem jednak zaczęło się to przerażać w model umiarkowanego pluralizmu. Efekty zauważalne są chociażby w zakresie tworzenia rządów i ich trwałości. Łatwość powoływania Prezesa Rady Ministrów zwiększyła się i wydłużył się również czas jego pozostawania na stanowisku. System partyjny ma nadal charakter zmienny, choć mitem jest przekonanie, że wszystkie partie rządzące w Polsce po 1989 roku nie były w stanie zwiększyć swojej bazy wyborczej w kolejnych wyborach (*vide*: kazuś SLD po rządach w latach 1993–1997 oraz PiS rządzącego w latach 2005–2007). Biorąc pod uwagę trudności w uzyskiwaniu przez nowo powstałe partie środków finansowych na działalność oraz uwzględniając zmiany w ordynacji wyborczej i dwubiegunową polityzację społeczeństwa, przy nadal niskiej aktywności publicznej, wydaje się, że obserwujemy przechodzenie polskiej sceny politycznej od rozbitcia wielopartyjnego do systemu dwublokowego (a być może nawet dwuipółpartyjnego).

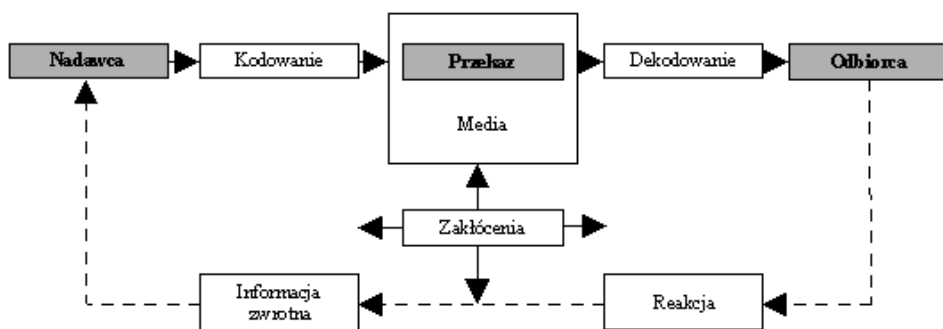
W kontekście wspomnianego wcześniej „dzielenia się” realizacją funkcji agregacji i artykulacji interesów społecznych przez partie polityczne z bezpartyjnymi organizacjami i ruchami społecznymi, charakterystyczna dla Polski jest rola związku zawodowego „Solidarność”. Związek ten zarówno w momencie powstania, tj. w 1980 roku, jak i po 1989 roku, realizował wiele funkcji, które na ogół przypisywane są partiom politycznym.

²⁴⁸ T. Słomka, *Partie i system partyjny w RP*, w: *Spółczeństwo i polityka...*, s. 1268–1269.

XXIII. MEDIA MASOWE I OPINIA PUBLICZNA

Media masowe i ich typologia

Komunikowanie się to proces przekazywania informacji między nadawcą a odbiorcą, odbywający się za pomocą zrozumiałych dla obu stron znaków. Może zachodzić między jednostkami (**komunikowanie interpersonalne**) lub pomiędzy grupami ludzi (**komunikowanie grupowe**).

Rys. 34. Schemat procesu komunikacji

Źródło: P. Kotler, G. Armstrong, J. Saunders, V. Wong, *Marketing. Podręcznik europejski*, Warszawa 2002, s. 828.

Współcześnie coraz większego znaczenia nabiera komunikowanie o charakterze powszechnym. Odbywa się ono za pośrednictwem środków (mediów) mających możliwość jednoczesnego przekazywania informacji nieograniczonej liczbie anonimowych i rozproszonych odbiorców. Mówimy wówczas o **środkach masowego przekazu** (mediach masowych, środkach masowego komunikowania).

Media masowe możemy podzielić na kategorie, uwzględniając różne kryteria:

- ze względu na jakość: **prestiżowe** (elitarne) i **bulwarowe** (masowe);
- ze względu na zasięg terytorialny: **lokalne**, **regionalne**, **krajowe** i **międzynarodowe**;

- ze względu na tematykę, np.: **ogólne, polityczne, sportowe, ekonomiczne**;
- ze względu na adresata: **kobiece, męskie, dziecięce**, itd.;
- ze względu na funkcję: **informacyjne, rozrywkowe, edukacyjne**, itd.;
- ze względu na formę własności: **państwowe, prywatne, społeczne**²⁴⁹.

Współczesny układ relacji społecznych i politycznych w państwach świata uwarunkowany jest przez media. Dostrzegamy coraz większą rolę mediów w sferze polityki, które z jednej strony kreują pewne wydarzenia polityczne, z drugiej – kontrolują procesy zarządzania sferą publiczną. Powoduje to, że stają się one niezwykle ważnym elementem ładu politycznego. Dlatego też istotne jest poznanie funkcji realizowanych przez media i znaczenia środków masowego przekazu w sferze publicznej.

Funkcje i znaczenie mediów masowych

Media masowe pełnią różnorodne funkcje, wśród najistotniejszych wymienią się:

- **informacyjną** – przekazywanie treści dotyczących bieżących wydarzeń społecznych, politycznych, ekonomicznych itd.;
- **edukacyjną** – dostarczanie wiedzy i umiejętności;
- **rozrywkową** – stanowią źródło przyjemności i odpoczynku;
- **kontrolną** – pilnowanie, czy władza publiczna funkcjonuje zgodnie z normami prawnymi i społecznymi;
- **opiniotwórczą** – kształtowanie opinii publicznej, hierarchizowanie informacji (nadawanie im ważności), przekazywanie różnych poglądów na daną sprawę²⁵⁰.

Bardzo często za podstawową wymienia się rolę mediów jako **tzw. czwartej władzy**. Czyni się to w nawiązaniu do zasady trójpodziału władzy, czyli dzielenia jej na ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą. Określenie „czwarta władza” podkreślać ma ogromną rolę jaką spełniają media masowe kontrolując procesy polityczne i informując o nieprawidłowościach.

W państwach demokratycznych środki masowego przekazu przyczyniają się do kreowania opinii publicznej. Stanowią zatem istotny element demokracji. Z kolei w państwach autorytarnych i totalitarnych media, ze względu na możliwości szerokiego oddziaływania na społeczeństwo, stają się narzędziem propagandowym rządzących. Władza kontrolując przekaz informacji (**cenzura**) kreuje poglądy obywateli, uniemożliwiając pojawianie się tych opinii, które są

²⁴⁹ Vide: J. Adamowski, *Media masowe w życiu społecznym*, w: *Spółczesność i polityka...*, s. 400–401.

²⁵⁰ Cf. J. Adamowski, *op.cit.*, s. 406–409; M. Mrozowski, *Media masowe: władza, rozrywka i biznes*, Warszawa 2001, s. 113–116; M. Nowina-Konopka, *Wiedza, informacja i komunikacja w rozwoju społeczeństwa informacyjnego*, w: *Spółczesność informacyjna...*, s. 112–122.

dla niej niewygodne. Stąd też w państwach niedemokratycznych taka ogromna obawa rządzących przed niezależnymi mediami.

Wpływ mediów na instytucje i procesy polityczne ma współcześnie także inny wymiar. Coraz częściej publicyści, a także naukowcy, używają określenia **mediatyzacji polityki** na oznaczenie – często ocenianego negatywnie – wpływu mediów na sferę polityki, polegającego na zmniejszeniu wagi treści i programów politycznych, a wzroście znaczenia wizerunku polityka²⁵¹. Inne efekty wpływu mediów na politykę to: ograniczanie kontaktów z wyborcami na rzecz przekazu telewizyjnego, przecenianie sondaży opinii publicznej, czy też pomijanie merytorycznej strony debaty politycznej. Jak podaje Manuel Castells przeciętny czas cytowanych wypowiedzi polityków w mediach skurczył się z 42 sekund w 1968 roku do mniej niż 10 sekund w 1992 roku²⁵².

Środki masowego przekazu wyznaczają ramy dla funkcjonowania polityki. Kontrolują bowiem sferę władzy (nadal są środkiem przekazu informacji ze sfery polityki do obywateli), ale także wyznaczają system znaczeń – stały się instrumentem kształtowania polityki. Mają więc charakter normatywizacyjny. Komunikacja masowa wpływa na to jak obywatele rozumieją politykę (tzw. **obramowanie, ustalanie programu i aktywizacja wstępna**) – podsuwa określony punkt widzenia i organizuje już znane informacje, ustawia niektóre sprawy na agendzie, a inne z niej wyklucza, podaje standardy oceny wydarzeń politycznych²⁵³.

Odpowiedzialność mediów i dziennikarzy

Środki masowego przekazu nie tylko kontrolują, ale **mogą również kreować wydarzenia polityczne**. Z tego powodu w każdym systemie bardzo ważna jest **uczciwość, odpowiedzialność i niezależność** dziennikarzy. Chyba nikogo nie trzeba przekonywać, że swoją publikacją czy audycją media są w stanie wyrządzić wiele krzywdy. Dlatego więc z inicjatywy Stowarzyszenia Dziennikarzy Polskich powstała **Karta Etyczna Mediów**, która tworzy **kanon zasad pracy dziennikarskiej**. Zgodnie z zawartymi w niej zapisami dziennikarz w swej pracy zawodowej powinien kierować się:

- „**zasadą prawdy** – co znaczy, że dziennikarze, wydawcy, producenci i nadawcy dokładają wszelkich starań, aby przekazywane informacje były zgodne z prawdą, sumiennie i bez zniekształceń relacjonują fakty w ich właściwym kontekście, a w razie rozpowszechnienia błędnej informacji niezwłocznie dokonują sprostowania;

²⁵¹ D. McQuail, *Teoria komunikowania masowego*, Warszawa 2007, s. 515.

²⁵² M. Castells, *op.cit.*, s. 344.

²⁵³ D.R. Kinder, *Komunikacja i polityka w epoce informacji*, w: *Psychologia polityczna*, s. 326–335.

- **zasadą obiektywizmu** – co znaczy, że autor przedstawia rzeczywistość niezależnie od swoich poglądów, rzetelnie relacjonuje różne punkty widzenia;
- **zasadą oddzielania informacji od komentarza** – co znaczy, że wypowiedź ma umożliwiać odbiorcy odróżnianie faktów od opinii i poglądów;
- **zasadą uczciwości** – co znaczy działanie w zgodzie z własnym sumieniem i dobrem odbiorcy, nieuleganie wpływowi, nieprzekupność, odmowę działania niezgodnego z przekonaniem;
- **zasadą szacunku i tolerancji** – czyli poszanowania ludzkiej godności, praw dóbr osobistych, a szczególnie prywatności i dobrego imienia;
- **zasadą pierwszeństwa dobra odbiorcy** – co znaczy, że podstawowe prawa czytelników, widzów, słuchaczy są nadrzędne wobec interesów redakcji, dziennikarzy, wydawców, producentów i nadawców;
- **zasadą wolności i odpowiedzialności** – co znaczy, że wolność mediów nakłada na dziennikarzy, wydawców, producentów, nadawców odpowiedzialność za treść i formę przekazu oraz wynikające z nich konsekwencje²⁵⁴.

Kontrolą nad przestrzeganiem przez dziennikarzy przywołanych powyżej zasad zajmuje się **Rada Etyki Mediów**. Czyni to poprzez upublicznianie swoich opinii w konkretnych przypadkach. Dziennikarze odpowiadają jednak nie tylko przed własnym środowiskiem. Za złamanie zasad wynikających z ustawy *Prawo prasowe* czy innych norm prawnych, mogą ponosić **odpowiedzialność prawną**. Prawo prasowe zobowiązuje do staranności i rzetelności przy zbieraniu i wykorzystywaniu materiałów prasowych, poprawności języka i unikania wulgaryzmów oraz ochrony dóbr osobistych innych osób i zachowania w tajemnicy informacji o nich, jeżeli ujawnienie owych mogłoby naruszać ich interesy. Obowiązkiem dziennikarza jest uzyskanie **autoryzacji wypowiedzi** oraz, w przypadku naruszenia przez niego prawa do prywatności, opublikowanie na żądanie osoby pokrzywdzonej bezpłatnego **sprostowania**.

Natomiast odpowiedzialność nadawców jest w Polsce nadzorowana przez **Przewodniczącego Krajowej Rady Radiofonii i Telewizji**, który może nałożyć **karę pieniężną** na nadawcę naruszającego zasady wynikające z ustawy o radiofonii i telewizji. KRRiT jest organem konstytucyjnym, który – jak sam się określa – „działa w ochronie interesów odbiorców mediów: widzów i radiosłuchaczy”²⁵⁵.

²⁵⁴ Źródło: http://www.radaetykimediow.pl/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=2&Itemid=3, dostęp: 22.07.2011 r.

²⁵⁵ <http://www.krrit.gov.pl/>, dostęp: 24.11.2011 r.

Pluralizm i niezależność mediów

Obok odpowiedzialności dziennikarzy istotnym elementem właściwego pośredniczenia mediów między systemem społecznym a politycznym jest **niezależność środków masowego przekazu**. Trzeba mieć jednak świadomość, że całkowita niezależność jest właściwie niemożliwa, chociażby dlatego, że media funkcjonują w danym systemie politycznym i ekonomicznym, a dziennikarze – tak samo jak zwykli obywatele – mają swoje poglądy. Dlatego **gwarantem dostępu do różnorodnych informacji może być pluralizm mediów**. Ma on zapewniać realizację podstawowego prawa każdego obywatela, czyli **dostępu do informacji**, którego głównym wykonawcą są współcześnie właśnie media. Ważne jest więc takie ukształtowanie systemu medialnego, które prowadzi do mnogości nadawców (**pluralizm**) i gwarancji **wolności ich działania**. Państwo demokratyczne nie powinno w żaden sposób ograniczać działalności mediów, lecz działać na rzecz zapewnienia faktycznych warunków pluralizmu mediów.

Wyróżniamy dwa modele medialne mające zapewniać pluralizm i wolność mediów:

- **rynkowy** (np. USA), w którym władza publiczna nie występuje w roli nadawcy (pozostawiając kwestię tworzenia przekazu informacyjnego nadawcom prywatnym), a jedynie stoi na straży szeroko rozumianej wolności mediów;
- **dualny** (większość państw europejskich), charakteryzujący się współistnieniem nadawców publicznych, gwarantujących dbałość o interes publiczny, i nadawców komercyjnych²⁵⁶.

Pluralizm mediów, oprócz zapewnienia szerszego spektrum źródeł informacji, ma być także remedium na wszelkie pokusy polityków związane z kontrolowaniem przekazu informacji.

Przeszkodą w osiągnięciu pluralizmu na rynku środków masowego przekazu jest zjawisko **koncentracji mediów**. Stanowi ono efekt zaciętej rywalizacji na tym rynku i coraz większych kosztów działalności medialnej. Oprócz zmniejszenia różnorodności informacji koncentracja może również prowadzić do wzrostu cen korzystania z mediów dla przeciętnego odbiorcy.

Koncentracja mediów ma charakter zarówno **horyzontalny**, co oznacza łączenie się instytucji medialnych tego samego rodzaju, lecz działających na różnych rynkach (np. dzienników wydawanych w różnych państwach), jak i **wertykalny**, prowadzący do łączenia się w jedną grupę kapitałową firm funkcjonujących na różnych rynkach, na przykład agencji prasowych z dziennikami ogólnokrajowymi, agencjami reklamowymi, przedsiębiorstwami produkcji filmowej i kolportażu prasy²⁵⁷.

²⁵⁶ J. Adamowski, *op.cit.*, s. 402–403; M. Mrozowski, *op.cit.*, s. 129–130.

²⁵⁷ J. Adamowski, *op.cit.*, s. 405.

Rozwój mediów masowych

Historia nowoczesnych mediów rozpoczyna się wraz z **wynalazkiem Johanna Gutenberga** (ur. ok. 1399, zm. 1468). Gutenberg, mimo że faktycznie nie był osobą, która wynalazła ruchomą czcionkę, jako pierwszy udoskonalił ją na tyle, że to jemu bezdyskusyjnie przypisuje się rozpoczęcie nowej ery²⁵⁸. Druk tekstów, w miejsce ich ręcznego kopiowania, umożliwił dynamiczny wzrost liczby książek znajdujących się w obiegu. Tym samym rozpoczęła się epoka masowego przepływu informacji.

Około 200 lat po wynalezieniu druku zaczyna powstawać rynek prasy. Co prawda początki prasy odnaleźć można już w IV wieku w Chinach, jednak pierwsze pisma periodyczne, które stworzyły podwaliny rozwoju współczesnej prasy, ukazały się w XVII-wiecznej Europie. Kierowane były pierwotnie do stosunkowo wąskiej grupy czytelników. Jednak wraz z rozwojem urbanizacji, przyrostem dochodów ludności, wzrostem ilości wolnego czasu i poziomem scholaryzacji, obniżeniem ceny prasy dzięki zamieszczaniu reklam oraz rozszerzeniem praw wyborczych, tytuły prasowe zaczęły trafiać do szerszej publiczności²⁵⁹. Nastąpiło to w latach 30. XIX wieku w Stanach Zjednoczonych, gdzie pojawiły się pisma „The New York Sun” (1833) i „The New York Herald” (1835)²⁶⁰. Gazety te miały jednocześnie nieco inny charakter, tzn. ukazywały się z myślą o czytelnikach nastawionych w większym stopniu na rozrywkę niż informację.

Pod koniec XIX i na początku XX wieku, wraz z rozwojem środków technicznych, pojawiają się nowe media – kino, radio, telewizja. Bardzo szybko zyskują znaczną pozycję w procesie komunikacyjnym.

Za powstaniem **radia** stało kilku naukowców (m.in. Włoch Guglielmo Marconi, Serb Nikola Tesla oraz Rosjanin Aleksander Popow), którzy pod koniec XIX wieku, niezależnie od siebie, opracowali technikę przesyłania i odbioru fal elektromagnetycznych. Pierwsza regularna stacja radiowa na świecie zaczęła nadawać w Pittsburghu (USA) w 1920 roku²⁶¹. Radio w krótkim czasie stało się bardzo popularne, gdyż w dłuższej perspektywie było tańsze niż codzienny zakup prasy, a dostęp do niego mogli mieć również analfabeci. Znaczenie propagandowe radia bardzo szybko dostrzegli przywódcy państw totalitarnych, budując za jego pośrednictwem swój kult.

Radio w latach 50. XX wieku zaczęło być wypierane przez doskonalszy wynalazek techniczny – **telewizję**. Co prawda pierwsze transmisje telewizyjne odbywały się jeszcze w drugiej połowie lat 20. XX wieku, jednak faktyczny rozwój tego medium przypadł na okres powojenny.

²⁵⁸ Więcej na temat historii mediów: Z. Bajka, *Historia mediów*, Kraków 2008, s. 191.

²⁵⁹ M. Mrozowski, *op.cit.*, s. 88.

²⁶⁰ *Ibidem*, s. 89.

²⁶¹ Z. Bajka, *op.cit.*, s. 191.

Kolejnym przełomem, czasami określanym mianem „rewolucji komunikacyjnej”²⁶², było zastosowanie nowoczesnych technologii informatycznych (sieci światłowodowych, satelitarnych itp.) w służbie mediów. Na określenie powstałych w ten sposób środków przekazu od lat 60. XX wieku używa się pojęcia „**nowe media**”, czyli środki masowego przekazu odmienne od uznanych dziś za tradycyjne, takich jak prasa, radio czy telewizja. Ten nowy rodzaj mediów charakteryzuje się bogatym przekazem graficznym i dźwiękowym oraz interaktywnością, czyli możliwością reagowania (oddziaływania) na odbieraną informację.

Olbrzymi wpływ na rozwój współczesnej komunikacji miał **Internet**. Pomysł stworzenia sieci komputerowej pochodził z Departamentu Obrony Stanów Zjednoczonych. Za pośrednictwem powołanej w 1957 roku Agencji Zaawansowanych Projektów Badawczych (ARPA), mającej wspierać inicjatywy podejmowane na amerykańskich uczelniach, które mogłyby zostać wykorzystane na rzecz obronności kraju, zaproponowano stworzenie systemu komunikacji nieopierającego się na systemie central, które wróg mógłby łatwo zniszczyć. W 1967 roku amerykańscy naukowcy podjęli pierwsze próby w tym zakresie (podstawy teoretyczne przedstawił m.in. uczony polskiego pochodzenia – Paul Baran). W 1969 roku utworzono **ARPANET** – sieć łączącą początkowo cztery amerykańskie uczelnie. Jej rozwój wymuszał dokonywanie ciągłych udoskonaleń technicznych. Od ok. 1990 roku, po wcześniejszym odłączeniu od sieci jej części wykorzystywanej przez armię amerykańską i zakończeniu projektu ARPANET-u, nieustannie rozbudowywaną o nowe połączenia sieć zaczęto określać mianem Internetu.

W 1991 roku naukowcy z Europejskiej Organizacji Badań Jądrowych (CERN) stworzyli projekt sieci dokumentów hipertekstowych o nazwie World Wide Web i pierwszą stronę internetową. W 1992 roku powstała przeglądarka umożliwiająca oglądanie stron WWW. Warto podkreślić, że Polska została przyłączona do Internetu w 1991 roku²⁶³.

Elementem rozwoju współczesnych mediów, obok wspomnianej wcześniej koncentracji kapitału medialnego, będącej efektem wysokich kosztów działania na rynku, jest **internacjonalizacja mediów** (wykraczanie spółek medialnych poza granice jednego państwa i tworzenie dużych ponadnarodowych koncernów) i ich **tabloidyzacja** (tabloid – gazeta bulwarowa; tabloidyzacja – proces upraszczania przekazu i skupiania się na sensacjach i prostych emocjach). Procesów tych nie należy ze sobą łączyć, choć zauważalne jest coraz częstsze ich współwystępowanie.

²⁶² Vide: D. McQuail, *op.cit.*, s. 57.

²⁶³ Więcej na temat powstania Internetu w: T. Białobocki, J. Moroz, *Nowoczesne techniki informacji i komunikacji – ich rozwój i zastosowanie*, w: *Spółczeństwo informacyjne...*, s. 136–140.

Rynek mediów w Polsce

Druki ulotne pojawiły się na ziemiach Rzeczypospolitej już w XVI wieku. Za pierwszą polską gazetą uważa się jednak „Merkuryusz Polski Ordynaryjny”, ukazujący się w ciągu kilku miesięcy 1661 roku. Dynamiczny rozkwit prasy miał miejsce od lat 20. XVIII wieku. Prasa rozwijała się także w okresie zaborów, zarówno pod względem zasięgu, jak i organizacji pracy redakcyjnej i kolportażu, spełniając przy tym ważne funkcje edukacyjne i integrujące zniewolony naród.

Obecnie w Polsce ukazuje się kilkaset tytułów. Wśród największych dzienników opiniotwórczych należy wymienić: „Gazetę Wyborczą” – powstałą w efekcie uzgodnień tzw. Okrągłego Stołu jako pismo mające reprezentować opozycję solidarnościową; „Rzeczpospolitą” – utworzoną jako gazeta rządowa w 1982; oraz „Dziennik Gazeta Prawna” – powstały w 2009 roku z połączenia dwóch czasopism („Gazety Prawnej” i „Dziennika”). Wśród tabloidów największe są: „Fakt. Gazeta codzienna” oraz „Super Express”. Na uwagę zasługują również tzw. tygodniki opinii: „Wprost”, „Polityka”, „Newsweek”.

Pierwszy program radiowy został wyemitowany w Polsce w 1925 roku, a zaledwie rok później „Polskie Radio” rozpoczęło regularną emisję. Obecnie w Polsce nadaje blisko 250 stacji ogólnopolskich, regionalnych i lokalnych. Największe komercyjne radiostacje to RMF FM i Radio Zet. Pierwsze próbné emisje telewizyjne miały miejsce również jeszcze przed II wojną światową. Jednak faktycznie po raz pierwszy w historii Polacy mogli obejrzeć program telewizyjny dopiero w październiku 1952 roku. Prawdziwy początek telewizji to rok 1961, kiedy to rozpoczęto codzienną emisję Programu 1 Polskiej Telewizji.

Sytuacja mediów w Polsce po 1989 roku zmieniła się radykalnie. W okresie Polski Ludowej media pełniły funkcje służebne wobec rządzących, a nie odbiorców. Na straży przekazu medialnego stał Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk. Instytucja ta zajmowała się sprawdzaniem publikacji prasowych, radiowych i telewizyjnych, wydawnictw książkowych, filmów, spektakli teatralnych, widowisk, wystaw itp. Cenzura została zlikwidowana w Polsce dopiero w 1990 roku.

Obecnie na rynek medialny w Polsce składa się m.in. **Agora SA**, założona w 1992 roku, a od 1999 roku notowana na giełdzie, powstała wokół pierwszego niezależnego dziennika, tj. „Gazety Wyborczej”. Spółka jest także właścicielem lub współwłaścicielem innych tytułów, na przykład bezpłatnego dziennika „Metro”, trzech bezpłatnych tygodników regionalnych, kilkunastu ogólnopolskich magazynów kolorowych, kilkudziesięciu rozgłośni radiowych, informacyjnego portalu internetowego Gazeta.pl, kilku internetowych portali tematycznych oraz ogólnopolskiej agencji outdoorowej AMS²⁶⁴.

Ringier Axel Springer Polska to spółka działająca w Polsce jako agenda jednego z największych koncernów wydawniczych w Europie, wydającego

²⁶⁴ http://www.agora.pl/agora_pl/11,66385,5097079.html, dostęp: 8.07.2011 r.

tytuły prasowe w ponad 30 państwach. Axel Springer Polska należy do grona największych wydawców czasopism, pod jego szyldem ukazuje się m.in.: „Fakt”, „Przegląd Sportowy”, „Newsweek Polska”, „Forbes” „Auto Świat”, „Komputer Świat”, „Popcorn”, „Dziewczyna”²⁶⁵.

Ważnym podmiotem na rynku medialnym jest założona w 1984 roku przez Jana Wejcherta (1950–2009) i Mariusza Waltera (ur. 1937) **Grupa ITI**. W latach 80. firma zajmowała się importem sprzętu elektronicznego i dystrybucją filmów na kasetach video w Polsce. W 1997 roku spółka uzyskała zgodę od Krajowej Rady Radiofonii i Telewizji na nadawanie sygnału telewizyjnego na terenie części kraju. W tym samym roku zainaugurował działalność kanał telewizyjny TVN. Obecnie w skład grupy wchodzi m.in.: TVN, TVN 7, kilka telewizyjnych kanałów tematycznych (w tym TVN 24), liczne portale internetowe (w tym Onet.pl), platforma do odbioru telewizji cyfrowej oraz sieć kin²⁶⁶.

Konkurencyjną grupą dla ITI jest **Polsat** należący do Zygmunta Solorza-Żaka (ur. 1956). Obejmuje on dwa ogólne kanały telewizyjne (Polsat, Polsat 2), pięć sportowych, dwa rozrywkowe i po jednym: informacyjnym, sportowym, biznesowym, dziecięcym i polonijnym. Z grupą Polsat powiązane są także inne kanały telewizyjne (TV4, TV6) i rozgłośnie radiowe (Superstacja, Radio PiN). Zygmunt Solorz-Żak inwestuje również w telewizję satelitarną, telefonię komórkową i rynek kapitałowy.

Istotnym elementem sfery mediów, nie tylko w Polsce, ale wszędzie na świecie, są **agencje prasowe**, czyli wyspecjalizowane instytucje zajmujące się zbieraniem i późniejszym – z reguły odpłatnym – dostarczaniem materiałów innym mediom. Korzystanie przez gazety, telewizję, radiostacje czy portale internetowe z wiadomości agencji informacyjnych obniża koszty ich funkcjonowania. Jednocześnie dochodzi do sytuacji, w której większość newsów przekazywanych przez różne media pochodzi faktycznie z tego samego źródła. Obecnie 80% zagranicznych informacji ukazujących się w prasie światowej pochodzi z serwisów czterech największych agencji prasowych: UPI (United Press International), AP (Associated Press), AFP (Agence France Press) i Reuters.

W większości państw świata działa co najmniej jedna agencja prasowa. Największymi agencjami tego typu w Polsce są: PAP (Polska Agencja Prasowa), IAR (Informacyjna Agencja Radiowa) oraz KAI (Katolicka Agencja Informacyjna).

Polska Agencja Prasowa SA jest instytucją publiczną (właścicielem w 100% jest Skarb Państwa) i jednocześnie największą agencją informacyjną w kraju. Zgodnie z ustawą z dnia 31 lipca 1997 roku o *Polskiej Agencji Prasowej* do zadań spółki należy: zbieranie, opracowywanie i przekazywanie odbior-

²⁶⁵ <http://www.ringieraxelspringer.pl/artykuly,informacje-o-firmie,1311,1.html>, dostęp: 10.08.2011 r.

²⁶⁶ S. Stodolak, *Wizja na sprzedaż*, „Wprost” 2011, 11–17 lipca, nr 28, s. 66–68.

com rzetelnych, obiektywnych i wszechstronnych informacji z kraju i z zagranicy, jak również upowszechnianie stanowiska Sejmu, Senatu, Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej i Rady Ministrów, a także innych naczelnych organów państwa. PAP przez całą dobę, 7 dni w tygodniu, przygotowuje serwisy informacyjne, z których korzystają media, urzędy państwowe i przedsiębiorcy²⁶⁷.

Informacyjna Agencja Radiowa jest agencją prasową funkcjonującą od 1992 roku przy Polskim Radiu. Zajmuje się przygotowaniem informacji depeszowych oraz serwisów dźwiękowych. Jej głównymi klientami są lokalne rozgłośnie radiowe oraz portale internetowe.

W 1993 roku, w celu informowania o wydarzeniach związanych z działalnością Kościoła katolickiego na całym świecie, Konferencja Episkopatu Polski powołała **Katolicką Agencję Informacyjną**. Jest to obecnie druga co do wielkości agencja religijna w Europie, a pierwsza w Europie Środkowo-Wschodniej. Współpracuje z ponad 50 korespondentami krajowymi i zagranicznymi, a z jej informacji korzystają nie tylko media katolickie, ale także świeckie, takie jak Telewizja Polska, radio publiczne czy ogólnopolskie gazety codzienne²⁶⁸.

Średni nakład jednorazowy płatnych dzienników w Polsce w 2009 roku:

- 1) „Fakt. Gazeta codzienna” – 634 327
- 2) „Gazeta Wyborcza” – 489 665
- 3) „Super Express” – 315 928
- 4) „Rzeczpospolita” – 187 113
- 5) „Dziennik Gazeta Prawna” – 118 206

Źródło: Komunikat Zarządu Związku Kontroli Dystrybucji Prasy o wysokości nakładów i dystrybucji tytułów kontrolowanych przez ZKDP w 2009 r., http://www.zkdp.pl/upload/komunikat_2009.pdf, dostęp: 14.07.2011 r.

Średni nakład jednorazowy płatnych czasopism w Polsce w 2009 roku:

- 1) „Tele Tydzień” – 1 449 859
- 2) „Przyślij Przepis” – 1 420 768
- 3) „Życie na Gorąco” – 816 067
- 4) „To & Owo” – 664 598
- 5) „Dobre Rady” – 636 192

Źródło: Komunikat Zarządu Związku Kontroli Dystrybucji Prasy o wysokości nakładów i dystrybucji tytułów kontrolowanych przez ZKDP w 2009 r., http://www.zkdp.pl/upload/komunikat_2009.pdf, dostęp: 14.07.2011 r.

²⁶⁷ Vide: T. Mielczarek, *Monopol. Pluralizm. Koncentracja. Środki komunikowania masowego w Polsce w latach 1989–2006*, Warszawa 2007, s. 61–65 oraz ustawa z dnia 31 lipca 1997 r. o Polskiej Agencji Prasowej (Dz.U. Nr 107, poz. 687).

²⁶⁸ T. Mielczarek, *op.cit.*, s. 65–66 oraz <http://system.ekai.pl/kair/?screen=historia>, dostęp: 10.08.2011 r.

Tab. 18. Udział poszczególnych radiostacji w rynku radiowym

Radiostacja	styczeń–czerwiec 2008	styczeń–czerwiec 2009	styczeń–czerwiec 2010
Radio RMF FM	23,20%	26,18%	27,74%
Radio ZET	18,70%	16,31%	16,33%
Jedynka – Program 1 Polskiego Radia	12,50%	11,74%	12,67%
Trójka – Program 3 Polskiego Radia	5,80%	6,37%	7,58%
Radio Eska [38]	7,50%	7,46%	6,94%
Audytotium 17 [17]	4,80%	5,29%	5,43%
RMF MAXXX [15]	2,70%	2,62%	3,11%
Złote Przeboje [18]	3,30%	2,57%	2,60%
Radio Maryja	2,10%	2,03%	2,01%
ESKA ROCK [2]	0,30%	0,92%	1,51%
Radio TOK FM	1,10%	1,05%	1,28%
PLANETA FM [14]	1,70%	1,31%	1,20%
Dwójka – Program 2 Polskiego Radia	0,50%	0,64%	0,77%
Radio Vox FM [8]	0,60%	0,63%	0,67%
Antyradio [3]	0,60%	0,55%	0,62%
n=	b.d.	44318	42155

Źródło: <http://www.wirtualnemedi.pl/artukul/najpopularniejsze-stacje-radiowe-w-i-polroczu-2010-r>,
dostęp: 14.07.2011 r.

Tab. 19. Udział poszczególnych stacji telewizyjnych w rynku telewizyjnym

Lp.	Stacja TV	I-VI 2011	Stacja TV	I-VI 2010
1	TVP 1	18,87	TVP 1	20,32
2	TVP 2	13,81	TVP 2	14,61
3	TVN	13,64	TVN	13,71
4	Polsat	13,54	Polsat	13,51
5	TVP INFO	4,27	TVP INFO	4,94
6	TVN 24	4,24	TVN 24	3,90
7	TV4	2,26	TV4	2,07
8	TV Puls	1,75	TVN Siedem	1,47
9	TVN Siedem	1,74	TV Puls	1,26
10	Polsat 2	1,11	Disney Channel	0,99

Źródło: <http://www.wirtualnemedi.pl/artukul/i-polrocz-2011-najwiecej-stracila-tvp1-polsat-nr-1-w-grupie-16-49>, dostęp: 14.07.2011 r.

Opinia publiczna

Rozwój mediów masowych umożliwił nastanie władzy opinii publicznej. Politycy coraz częściej stają się jedynie wykonawcami woli większości, aniżeli kreatorami działań politycznych. Skoro rządzenie jest zależne od wcześniejszego wyboru danego kandydata na urząd, polityka stała się zakładnikiem opinii publicznej, mierzonej za pomocą różnorodnych sondaży.

Według niemieckiego filozofa i socjologa Jürgena Habermasa (ur. 1929) „sfera publiczna” jako miejsce kształtowania opinii rozwinęła się dopiero w epoce Oświecenia. Jego zdaniem opinia publiczna jest przestrzenią, w której ludzie, dzięki zdolności swobodnego przedstawiania poglądów, wyzbywają się roli poddanych²⁶⁹. Powstanie sfery publicznej umożliwiło upodmiotowienie się ludzi. Opinia publiczna zastąpiła również legitymizację religijną monarchy (tzn. przekonanie, że władza pochodzi od Boga).

Zgodnie z definicją podaną w *Encyklopedii socjologii* **opinia publiczna** danej społeczności to **zbiór dominujących w niej poglądów w kwestiach publicznych ważnych dla niej w danym czasie**. Uznaje się ją dziś za nieodzowny element demokracji, który wpływa na procesy decyzyjne. Napoleon Bonaparte mawiał, że opinia publiczna jest „niewidzialną i tajemniczą potęgą, której nic nie jest w stanie się oprzeć, nic nie jest od niej bardziej zmienne, bardziej nieokreślone i silniejsze. A przy tym, przy wszystkich swych kapryсах, jest ona znacznie częściej, niż się wydaje, prawdziwa, rozsądna, sprawiedliwa”²⁷⁰.

Badania opinii publicznej

Ojczyzną badań opinii publicznej są Stany Zjednoczone, gdzie już w pierwszej połowie XIX wieku podejmowano próby pomiarów poglądów obywateli. Pionierem badań opartych o metody naukowe był **George Horacy Gallup**, który w 1935 roku założył American Institute of Public Opinion. Dzięki zastosowanej technice doboru reprezentatywnego udało mu się wskazać, zaledwie z 5% błędem, zwycięstwo w wyborach prezydenckich Franklina Delano Roosevelta w 1936 roku. W tym samym czasie pismo „Literary Digest”, cieszące się do tej pory wysoką przewidywalnością zachowań wyborczych (na podstawie ankiet wypełnianych przez czytelników), wskazywało zwycięstwo konkurenta Roosevelta – republikanina Alfreda Ralfa Landona.

Badania opinii publicznej w Polsce, dzięki socjologom takim jak na przykład **Stefan Nowak** (1924–1989), rozwijały się od drugiej połowy lat 50. XX wieku. W 1958 roku powstał pierwszy w państwach komunistycznych instytut

²⁶⁹ A.W. Jabłoński, *Opinia publiczna*, w: *Wprowadzenie do nauki o państwie...*, s. 475.

²⁷⁰ Napoleon, *Maksymy*, wyb., wst. i przekł. M. Senkowska-Gosk, L. Gosk, Warszawa 1983, s. 96–97.

zajmujący się tego typu badaniami – Ośrodek Badania Opinii Publicznej²⁷¹, a w 1982 roku władze powołały Centrum Badania Opinii Społecznej. Prawdziwy rozkwit badań opinii publicznej nastąpił jednak dopiero po 1989 roku. Obecnie stanowią one ważną część oceny polityków i działań państwowych, a tylko w Polsce istnieje kilkadziesiąt instytucji specjalnie do tego powołanych. Coraz częściej w dobie mediatyzacji polityki podkreśla się, że to **badania opinii publicznej rządzą politykami**, a nie ich indywidualny ogląd sytuacji. „We współczesnych demokracjach zachodnioeuropejskich opinia publiczna przenika cały proces rządzenia. Stanowi ona istotną część kontekstu, w jakim podejmowane są decyzje polityczne. Jak piszą brytyjscy badacze, opinia publiczna «zasiada na wielu posiedzeniach rządów, mimo że nie jest formalnie zapraszana»”²⁷². Dzieje się tak pomimo tego, że **opinia publiczna nie jest ekspertem w wielu kwestiach**, które są przedmiotem prac władzy wykonawczej i ustawodawczej, a przede wszystkim zbyt często kieruje się emocjami.

Zasady badania opinii publicznej

Badania opinii publicznej stanowią tylko niewielką część ogółu badań przeprowadzanych przez instytucje badawcze. Większość prowadzonych badań to różnego typu **badania marketingowe**, potrzebne firmom do opracowania strategii rozwoju firmy czy sprzedaży produktu. Nie odgrywają więc one tak istotnej roli jak badania opinii publicznej, które mogą znacznie oddziaływać na świadomość społeczną. Z tego też powodu muszą być przeprowadzane dokładnie ze sztuką badawczą oraz odpowiednio publikowane.

Aby badania uznać za wiarygodne muszą one spełnić szereg wymagań. Po pierwsze, instytucja badawcza musi mieć sprecyzowany cel badania oraz opracowany i przemyślany plan działania, uwzględniający m.in. czas badań, formułowanie hipotez badawczych, wybór metod i technik gromadzenia informacji oraz późniejszego ich przetwarzania.

Do najczęstszych metod zbierania danych zaliczamy różnorodne wywiady. Aż 1/3 wywiadów w Polsce przeprowadzana jest przez telefon, są to **wywiady telefoniczne wspomagane komputerowo** (CATI – ang. *Computer Assisted Telephone Interview*). Ankieter łączy się z numerem telefonu wskazanym przez komputer i zadaje pytania wyświetlone na monitorze, a odpowiedzi może od razu zapisać. Zaletą tego typu metody zbierania danych jest szybkość ich realizacji i stosunkowo niski koszt. Jednak nie wszystkie gospodarstwa domowe posiadają telefony, co utrudnia realizowanie badania na próbie losowej ogółu ludności²⁷³. Rzadziej wykonywane są **wywiady osobiste**

²⁷¹ P.T. Kwiatkowski, *Opinia publiczna i jej badanie*, w: B. Szacka, *op.cit.*, s. 458.

²⁷² A.W. Jabłoński, *op.cit.*, s. 482.

²⁷³ P.T. Kwiatkowski, *op.cit.*, s. 468.

przeprowadzane przez ankietera w domach za pomocą wydrukowanego na papierze kwestionariusza (PAPI – ang. *Paper and Pencil Interview*) oraz wywiady osobiste przeprowadzane przez ankietera w domach za pomocą komputera (CAPI – ang. *Computer Assisted Personal Interview*)²⁷⁴. Ich istotną zaletą jest możliwość prowadzenia długich wywiadów, pozwalających na uzyskiwanie informacji na temat złożonych zjawisk.

Innymi metodami zbierania danych, wykorzystywanymi jednak głównie w badaniach rynkowych, a nie badaniach opinii publicznej, są **wywiady osobiste w miejscach publicznych**, **wywiady osobiste w centrach badawczych** oraz **badania przez Internet** (CAWI – ang. *Computer Assisted Web Interview*). Należy również wymienić: **ankiety prasowe i pocztowe**, **wywiady pogłębiane** oraz metodę o nazwie „**tajemniczy klient**” (kontrola sklepu pod przykrywką zwyczajnego klienta).

Wśród wymienionych powyżej metod badawczych należy rozróżnić badania ilościowe od jakościowych. **Badania ilościowe** służą nie tyle odkrywaniu nowej wiedzy na temat danego zjawiska, co mierzeniu jego parametrów. Z kolei **badania jakościowe**, realizowane na mniejszych grupach, dostarczają pogłębionych informacji na temat badanych zjawisk.

Badania opinii publicznej (choć nie tylko one), aby być wiarygodnymi muszą rzetelnie dokonywać pomiaru, skalowania, doboru próby i analizy oraz interpretacji wyników. **Pomiar** to etap procesu badawczego, w trakcie którego przyporządkowuje się liczby cechom przedmiotów lub osób według pewnych zasad, aby można było określić natężenie pewnych cech lub właściwości. Na przykład gdy planujemy określić wielkość dochodu, pomiar opierać się będzie na wyrażonych w złotych dochodach badanej osoby. **Skalowanie to proces konstruowania skal pomiarowych**, tak aby w sposób zobiektywizowany można było porównywać – często subiektywne – czynniki. Przykład skalowania może wyglądać następująco:

Czy głosował/a Pan/i w wyborach parlamentarnych w 2011 roku?

- ☐ TAK ☐ NIE

Innym typem skali może być przykład:

Jak oceniasz polskich polityków w porównaniu z politykami z państw Europy Zachodniej?

- ☐ są dużo lepsi
☐ są lepsi
☐ są gorsi
☐ są dużo gorsi

Przy badaniach należy uważać, aby pytania zadawane respondentom nie sugerowały odpowiedzi, były logicznie ułożone, jasno i jednoznacznie sformułowane, a przy tym nie były zbyt długie i przedstawiały odpowiednio skonstruowaną listę odpowiedzi do wyboru.

²⁷⁴ *Ibidem*.

Istotnym elementem badań opinii publicznej jest **prawidłowy dobór próby badawczej**. Wyróżniamy dwie metody doboru próby: losową i nielosową. **Dobór losowy** związany jest z wyborem poszczególnych jednostek w drodze losowania, przy czym każda z nich ma takie samo prawdopodobieństwo wejścia w skład grupy. W **doborze nielosowym** wyłonienie jednostek powierza się subiektywnym decyzjom osób przeprowadzających badania²⁷⁵. Oprócz przyjętej metody doboru istotna jest również wielkość badanej grupy.

Na końcu dokonuje się analizy oraz interpretacji wyników zgodnie z odpowiednimi procedurami. Przebieg, rezultaty i wnioski z badań przedstawia się w specjalnym raporcie. W badaniach opinii publicznej niezwykle ważne jest komunikowanie wyników (np. sondaży), przy czym powinno ono uwzględniać: nazwę instytutu, który realizował badanie; termin przeprowadzenia badania; metodę zbierania danych; liczebność zrealizowanej próby i metodę jej doboru; charakter próby (płeć, wiek, cechy istotne dla badania); dokładne sformułowanie pytania²⁷⁶.

²⁷⁵ L. Garbarski, I. Rutkowski, W. Wrzosek, *Marketing. Punkt zwrotny nowoczesnej firmy*, Warszawa 2001, s. 234–235.

²⁷⁶ P.T. Kwiatkowski, *op.cit.*, s. 466.

XXIV. DEMOKRACJA

Idea i historia ustroju demokratycznego

Od początku świadomej refleksji społeczno-politycznej człowieka kluczowym zagadnieniem było pytanie o sposoby skutecznego, a zarazem akceptowanego przez obywateli, zarządzania sferą publiczną. Już w starożytnej Grecji jednym z proponowanych rozwiązań był model demokratyczny. **Demokrację, czyli rządy ludu** (z gr. *demos* – lud, *kratos* – władza), rozumiano jednak odmiennie niż czyni się to dzisiaj.

Najsłynniejsza demokracja, mająca miejsce w ateńskiej *polis*, trwała od ok. 507 do 321 roku p.n.e. Opierała się na bezpośrednim podejmowaniu władzy przez obywateli skupionych w **Zgromadzeniu Ludowym**. Za obywateli nie uznawano jednak wszystkich członków wspólnoty, lecz jedynie dorosłych mężczyzn urodzonych w Atenach, nie będących niewolnikami. W zgromadzeniu brało więc udział tylko ok. 10% mieszkańców Aten. Demokracja ta miała zatem **charakter ekskluzywny**. Jednocześnie władza Zgromadzenia Ludowego nie była ograniczona jakimś katalogiem zasad, jak czyni się to obecnie. Obywatele uchwalali prawa i wybierali urzędników, a wykonywanie praw przez nich przyjętych leżało w rękach tzw. **Rady Pięciuset**. W jej skład – jak sama nazwa wskazuje – wchodziło 500 obywateli wybieranych w drodze losowania, a nie głosowania, co miało zapewnić prawdziwą równość obywateli i konieczność ciągłego zainteresowania sprawami publicznymi. Charakterystyczne elementy demokracji ateńskiej to:

- bezpośrednia władza obywateli;
- równość obywateli wobec prawa i w sferze publicznej;
- wolność obywateli²⁷⁷.

²⁷⁷ Więcej na temat demokracji ateńskiej w: D. Held, *Modele demokracji*, Kraków 2010, s. 13–35; J. Baszkiewicz, *Powszechna historia ustrojów państwowych*, Gdańsk 2001, s. 19–24.

Perykles, Mowa pogrzebowa

„Nasz ustrój polityczny nie jest naśladownictwem obcych praw, a my sami raczej jesteśmy wzorem dla innych niż inni dla nas. Nazywa się ten ustrój demokracją, ponieważ opiera się na większości obywateli, a nie na mniejszości. W sporach prywatnych każdy obywatel jest równy w obliczu prawa; jeśli zaś chodzi o znaczenie, to jednostkę ceni się nie ze względu na jej przynależność do pewnej grupy, lecz ze względu na talent osobisty, jakim się wyróżnia; nikomu też, kto jest zdolny służyć ojczyźnie, ubóstwo albo nieznane pochodzenie nie przeszkadza w osiągnięciu szczytów. W naszym życiu państwowym kierujemy się zasadą wolności”.

Źródło: Tukidydes, *Wojna peloponeska*, przeł. K. Kumaniecki, Warszawa 1988, s. 107.

Elementów idei demokratycznej doszukiwać się można zarówno w starożytnym Rzymie, wczesnochrześcijańskich gminach, średniowiecznej Anglii, jak i w Rzeczypospolitej. Jej powrót, w odmiennej co prawda formie, miał jednak miejsce dopiero w **myśli społeczno-politycznej doby Oświecenia**. To wówczas myśliciele – John Locke i Charles Louis de Secondat de Montesquieu (Monteskiusz; 1689–1755) – rozwinęli ideę **trójpodziału władzy**, mającą stanowić zabezpieczenie przed monarszym absolutyzmem, a Jean Jacques Rousseau (1712–1778) konceptualizował zasadę **suwerenności ludu**, w którego rękach spoczywa władza w państwie.

Idea demokracji ewoluowała, filozofowie Oświecenia i późniejsi myśliciele dodali do niej **zasadę przedstawicielstwa, rządów prawa, ochrony praw człowieka, sprawiedliwości, konstytucjonalizmu czy pluralizmu**. „Demokracja nadal była władzą *demosu*, ale *demos* stał się tylko jednym ze składników demokracji”²⁷⁸. Demokracja po XVIII wieku zmieniła swój kod genetyczny, do jej konstytutywnych składników zalicza się dziś szereg zasad, które nie występowały przy pierwotnym rozumieniu pojęcia.

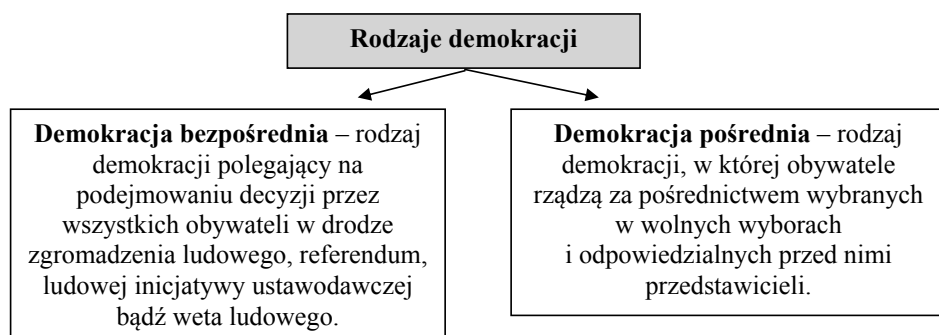
Współczesne teorie i modele demokracji

W starożytnych Atenach demokracja miała **charakter bezpośredni**, tzn. każdy obywatel osobiście brał udział w rządzeniu, głosował i wypowiadał się w sprawach publicznych. Rozwój terytorialny i ludnościowy państw europejskich oraz mnogość zagadnień podejmowanych przez rządzących spowodowała przekształcenie demokracji w system o **charakterze pośrednim** (przedstawicielskim), gdzie decyzje w imieniu obywateli podejmują wybrani przez nich w drodze wolnych wyborów i odpowiedzialni przed nimi politycy. Jednocześnie w zasadzie przedstawicielstwa widziano szansę na dobór najlepszych obywateli spośród społeczeństwa do sprawowania władzy. Miało to zapewnić wysoką jakość rządzenia. Powiązanie zasady rządów ludu z zasadą przedstawicielstwa zmieniło charakter współczesnych demokracji. Włoski politolog Giovanni

²⁷⁸ Y. Meny, Y. Surel, *Zasadnicza dwuznaczność populizmu*, w: *Demokracja w obliczu...*, s. 40.

Sartori podkreślił, że o ile demokracja bezpośrednia pozwala na ciągły udział w sprawowaniu władzy, o tyle demokracja pośrednia polega jedynie na kontroli i ograniczaniu władzy²⁷⁹.

Nadal jednak we współczesnych demokracjach zachowane są elementy **bezpośrednich form rządzenia**. Obywatele mogą osobiście podejmować decyzje podczas **referendum**, czyli powszechnego głosowania w określonych sprawach. Mogą również korzystać z prawa do tzw. **ludowej inicjatywy ustawodawczej** (uprawnienie określonej grupy wyborców do wniesienia projektu ustawy pod obrady parlamentu) czy – jak w niektórych krajach (Szwajcaria) – zawetować w drodze referendum wejście w życie nowego prawa (tzw. **weto ludowe**).

Rys. 31. Demokracja bezpośrednia a demokracja pośrednia

Źródło: opracowanie własne.

W literaturze przedmiotu często przyjmuje się podział współczesnych sposobów rozumienia demokracji na **cztery typy idealne**: demokrację proceduralną, liberalną, partycypacyjną i substancjalną²⁸⁰.

Demokracja proceduralna sprowadza się do metod wypracowywania decyzji politycznych. Zwana jest teorią minimalistyczną, gdyż do wyróżnienia państwa jako demokratycznego wystarczy fakt, że przeprowadzane są konkurencyjne wybory. W ten sposób postrzegał demokrację austriacki ekonomista Joseph Schumpeter (1883–1950).

Demokracja liberalna rozszerza definicję, gdyż obok procedur (wolnych, konkurencyjnych wyborów), elementem reżimu staje się także kontrola rządzących przez elektorat oraz jednych urzędów przez drugie, jak również pluralizm społeczny oznaczający m.in. poszanowanie praw mniejszości przez sprawujących władzę.

Demokracja partycypacyjna jest w istocie innym spojrzeniem na demokrację liberalną. Ten sposób definiowania demokracji podkreśla bowiem istotę

²⁷⁹ G. Sartori, *Teoria demokracji*, Warszawa 1994, s. 344.

²⁸⁰ M. Nowina-Konopka, *Spółeczeństwo informacyjne a teorie demokracji*, w: *Spółeczeństwo informacyjne...*, s. 69–70.

politycznej aktywności obywateli. Jest zatem spojrzeniem na demokrację przez pryzmat płaszczyzny społecznej.

Częstym poglądem na demokrację jest postrzeganie jej przez pryzmat realizowanego w systemie politycznym katalogu wartości. Takie ujęcie określane jest mianem **demokracji substancjalnej**. Za podstawowe wartości demokracji uznaje się: **wolność** (ograniczeniem wolności obywatela w państwie demokratycznym powinna być wolność drugiego człowieka), **równość** (wszyscy obywatele niezależnie od swego pochodzenia, statusu społecznego, sytuacji majątkowej, płci, poglądów itd. są traktowani przez państwo w sposób jednakowy), **godność** (oparta na przekonaniu o wyjątkowości istoty ludzkiej), **sprawiedliwość** (bezbiasne traktowanie ludzi i właściwa dystrybucja dóbr przez państwo), **pluralizm** (swoboda funkcjonowania różnych grup politycznych, społecznych, ideologicznych, religijnych i ekonomicznych oraz pokojowej konkurencji między nimi), **tolerancję** (niedyskryminowanie osób myślących inaczej niż większość) i **sprawność rządów** (efektywność, stabilność i trwałość rządów).

Niderlandzki politolog **Arend Lijphart** (ur. 1936) podzielił współcześnie istniejące demokracje na cztery rodzaje, biorąc pod uwagę stopień zróżnicowania kulturowego społeczeństwa oraz styl zachowań elit politycznych (rywalizacja bądź współpraca). Wyróżnił typy:

1. **demokracja rywalizacyjna odśrodkowa** – istnieje w niej ostra rywalizacja elit politycznych w połączeniu z wysokim stopniem fragmentaryzacji społeczeństwa (np. powojenne Włochy, Republika Weimarska);
2. **demokracja rywalizacyjna dośrodkowa** – rywalizacja elit politycznych przy niskim stopniu fragmentaryzacji społeczeństwa (np. powojenna Wielka Brytania i RFN);
3. **demokracja konsocjonalna** – konsensualny styl zachowań elit politycznych w połączeniu z wysokim stopniem fragmentaryzacji społeczeństwa (np. powojenna Austria, Belgia, Holandia);
4. **demokracja zdepolityzowana** – konsensualny styl elit w połączeniu z niskim stopniem fragmentaryzacji kulturowej społeczeństwa (według Lijpharta współczesna Szwajcaria).

Tab. 20. Typologia demokracji według Arenda Lijpharta

elity \ masy	niski stopień fragmentaryzacji	wysoki stopień fragmentaryzacji
kooperacja	demokracja zdepolityzowana	demokracja konsocjonalna
konkurencja	demokracja rywalizacyjna dośrodkowa	demokracja rywalizacyjna odśrodkowa

Źródło: schemat za: R.B. Andeweg, G.A. Irwin, *Governance and Politics of the Netherlands*, [b.m.] 2002, s. 27.

W powiązaniu z powyższą typologią Lijphart wskazał dwa modele współczesnych demokracji:

► **demokracje westministerskie** – charakterystyczne dla społeczeństw homogenicznych (o niskim stopniu fragmentaryzacji kulturowej); można wskazać ich dziewięć cech:

1. koncentracja władzy wykonawczej w rękach jednopartyjnego rządu (brak koalicji rządowych);
2. dominacja gabinetu nad parlamentem (dzięki systemowi dwupartyjnemu i jednolitości rządu istnieje faktyczne podporządkowanie parlamentu gabinetowi);
3. asymetryczny bikameralizm (skupienie niemal całej władzy ustawodawczej w rękach izby niższej, powierzenie izbie wyższej głównie funkcji hamowania prac legislacyjnych);
4. system dwupartyjny (istnieje wiele partii politycznych, ale tylko dwie spośród nich mają szansę na zwycięstwo, i jednocześnie w taki sposób, w którym zwycięska partia ma bezwzględną większość miejsc w parlamencie);
5. jednowymiarowość systemu partyjnego (płaszczyzną sporu między partiami są tylko zagadnienia ekonomiczne);
6. większościowy system wyborczy;
7. unitarność państwa;
8. „niepisana” konstytucja (charakterystyczne obecnie praktycznie wyłącznie dla Wielkiej Brytanii);
9. ograniczenie zakresu stosowania instytucji demokracji bezpośredniej (referendów, inicjatyw ludowych itp.).

► **demokracje konsocjonalna** – charakterystyczne dla społeczeństw pluralistycznych; do ich cech należą:

1. szerokie koalicje (istnienie koalicji rządowych wielu partii);
2. wzajemne weto (możliwość wetowania przez segmenty mniejszościowe decyzji w ramach szerokiej koalicji);
3. ścisły podział i separacja władz;
4. bikameralizm z reprezentacją mniejszości;
5. system wielopartyjny;
6. wielowymiarowy system partyjny;
7. spisana konstytucja i wysokie większości kwalifikowane (zmiana konstytucji wymaga wysokich większości, co umożliwia postawienie weta nawet małym grupom politycznym);
8. zasada proporcjonalności (alokacja stanowisk publicznych odbywa się pomiędzy różnymi segmentami społeczeństwa, a poszczególne grupy mniejszościowe mają wpływ na decyzje zgodnie z proporcją ich ilościowej siły; proporcjonalny charakter ma również system wyborczy);

9. autonomia segmentów i federalizm (część decyzji pozostawiana jest do samodzielnego podejmowania przez poszczególne segmenty społeczeństwa)²⁸¹.

Amerykański politolog **Robert Dahl** (ur. 1915) podkreślając odmiennność współczesnych państw Zachodu od reżimów, dla których sformułowano pojęcie demokracji, postulował nazywanie dzisiejszych demokracji **poliarchiami**. Zdaniem Dahla poliarchie charakteryzuje przedstawicielstwo pochodzące z wolnych wyborów, wolność słowa i stowarzyszania się oraz różnorodność źródeł informacji.

Spadająca partycypacja obywateli w działaniach politycznych, wysoki stopień specjalizacji działań współczesnego państwa, konieczność posiadania coraz wyższych kwalifikacji merytorycznych przez rządzących, daje podstawy do postrzegania kierunku, w którym zmierzają demokracje, jako dążenia do **demokracji menedżerskich**. Tym mianem określa się państwa rządzone przez elity, w których udział obywateli ogranicza się do aktu wyborczego.

Z drugiej strony odpowiedzią na spadającą aktywność obywateli i poczucie wyalienowania sfery polityki od społeczeństwa ma być rozwój tzw. **demokracji deliberatywnej**. Idea tejsz opiera się na przekonaniu, że głównym aspektem demokracji jest pogłębiona debata publiczna. Demokracja deliberatywna ma zatem zapewniać zinstytucjonalizowane formy debat obywatelskich. Dzięki temu obywatele będą w stanie wyrobić sobie opinie w poszczególnych sprawach, a politycy znać będą oczekiwania wyborców²⁸². Sceptycznie nastawieni do tej formy demokracji badacze zadają przede wszystkim pytanie o praktyczne możliwości realizacji idei w dużych wspólnotach ludzkich.

Dynamiczny rozwój nowoczesnych technologii także skłania futurologów do dywagacji na temat przyszłego kształtu funkcjonowania demokracji. Wspomniany już, coraz niższy poziom partycypacji politycznej obywateli, prowadzi do proponowania przez politologów i socjologów nowych form demokracji. Używa się w odniesieniu do nich określeń takich jak: **teledemokracja**, **e-demokracja**, **cyberdemokracja** czy **demokracja elektroniczna**. Miałyby one polegać na możliwości wybierania reprezentantów przez Internet, prowadzeniu debat politycznych w sieci, a nawet podejmowaniu konkretnych decyzji przez obywateli w drodze głosowania elektronicznego²⁸³.

²⁸¹ A. Lijphart, *Demokracja w społeczeństwach sfragmentaryzowanych*, w: *Elity, demokracja, wybory*, wyb. i oprac. J. Szczupaczyński, Warszawa 1993, s. 87–99.

²⁸² Szeroko na temat demokracji deliberatywnej w: P.W. Juchacz, *Demokracja. Deliberacja. Partycypacja*, Poznań 2006, D. Held, *op.cit.*, s. 299–330 oraz różni autorzy w: *Konflikty międzygrupowe. Przejawy, źródła i metody rozwiązywania*, red. K. Skarżyńska, U. Jakubowska i J. Wasilewski, Warszawa 2007.

²⁸³ M. Nowina-Konopka, *Spółczeństwo informacyjne...*, s. 82–97. Więcej na temat form partycypacji w Internecie: D. Mider, *Partycypacja polityczna w Internecie*, Warszawa 2009.

Tab. 21. Indeks demokratyzacji państw świata

stopień demokratyzacji	liczba państw	% państw na świecie	% światowej populacji
pełne demokracje	26	15,6	12,3
niepełne demokracje	53	31,7	37,2
reżimy hybrydowe	33	19,8	14,0
reżimy autorytarne	55	32,9	36,5

Źródło: *Index of Democracy 2010. Democracy in retreat. A report from the Economist Intelligence Unit*, http://graphics.eiu.com/PDF/Democracy_Index_2010_web.pdf, dostęp: 22.07.2011 r.

Tab. 22. Lista „pełnych demokracji” w 2010 roku

miejsce w rankingu	państwo	indeks demokratyzacji
1	Norwegia	9,80
2	Islandia	9,65
3	Dania	9,52
4	Szwecja	9,50
5	Nowa Zelandia	9,26
6	Australia	9,22
7	Finlandia	9,19
8	Szwajcaria	9,09
9	Kanada	9,08
10	Holandia	8,99
11	Luksemburg	8,88
12	Irlandia	8,79
13	Austria	8,49
14	Niemcy	8,38
15	Malta	8,28
16	Rep. Czeska	8,19
17	USA	8,18
18	Hiszpania	8,16
19	Wielka Brytania	8,16

20	Korea Południowa	8,11
21	Urugwaj	8,10
22	Japonia	8,08
23	Belgia	8,05
24	Mauritius	8,04
25	Kostaryka	8,04
26	Portugalia	8,02

Źródło: *Index of Democracy 2010. Democracy in Retreat. A Report from the Economist Intelligence Unit*, http://graphics.eiu.com/PDF/Democracy_Index_2010_web.pdf, dostęp: 22.07.2011 r.

Wyzwania i zagrożenia współczesnej demokracji

Demokracja ma w sobie coś magicznego, skoro nawet despoci lubią przedstawiać siebie jako demokratów i często w swych wypowiedziach używają haseł odwołujących się do idei i wartości demokratycznych. Mimo to reżimy demokratyczne nadal stanowią mniejszość pośród występujących na świecie państw, a jak niektórzy wskazują – znajdują się nawet w odwrocie²⁸⁴. Przed demokracjami na świecie stoi niewątpliwie wiele wyzwań i zagrożeń.

Atakiem na demokrację jest atak na jej centralne wartości. Skoro zauważyliśmy, że współczesna demokracja to także pewien system aksjologiczny, to zagrożeniem dla liberalnie rozumianej demokracji są przejawy łamania praw człowieka i odchodzenia od wartości demokratycznych. Także w ustabilizowanych demokracjach dochodzi do przypadków nierespektowania praw człowieka przez ośrodki władzy publicznej, zdarza się również, że pojawiają się środowiska negujące określone normy i wartości. Dlatego demokratyczny reżim polityczny musi się charakteryzować **istnieniem skutecznych mechanizmów ochrony praw i wolności obywatela i człowieka**. Demokracja wymaga bowiem ciągłej walki o jej utrzymanie.

Demokracja to aktywni obywatele. Podkreśliliśmy już zagrożenie w postaci zanikającej debaty publicznej, tabloidyzacji dyskursu politycznego, absencji wyborczej i spadku poparcia dla rządzących. Zauważalne jest „rozzarowanie demokracją” i „niedowład demokratyczny”²⁸⁵, zaś państwo demokratyczne czerpie swą legitymizację właśnie z aktywności publicznej obywateli. **Kiedy zanika zaangażowanie publiczne obywateli demokracja umiera**. Wyzwaniem staje się więc zmniejszające się uczestnictwo samych obywateli.

²⁸⁴ Vide: *Index of Democracy 2010. Democracy in Retreat. A Report from the Economist Intelligence Unit*, http://graphics.eiu.com/PDF/Democracy_Index_2010_web.pdf, dostęp: 22.07.2011 r.

²⁸⁵ Y. Meny, Y. Surel, *Zasadnicza dwuznaczność populizmu*, w: *Demokracja w obliczu...*, s. 28.

Rozczarowanie demokracją wykorzystują **ruchy populistyczne**. Populiści co prawda w sferze werbalnej nie odrzucają demokracji, wręcz przeciwnie – często się do niej odwołują, jednak rozumieją ją tylko i wyłącznie jako władzę ludu. Dla populistów demokracja tożsama jest z pierwotnym jej rozumieniem, czyli rządami *demosu*. Odrzucają zasady, które na przestrzeni wieków zostały związane z ideą demokracji, głównie zasadę przedstawicielstwa²⁸⁶. Natomiast współczesna demokracja jest nie tylko zbiorem fundamentalnych wartości, ale także mechanizmów i procedur – „reguł gry”.

Trudno uchwycić jednolity wzorzec populizmu. Z pewnością pojawienie się go jest sygnałem, że pewne problemy demokracji są nieskutecznie rozwiązywane lub że związki między obywatelami a elitami są słabe.²⁸⁷ **Ruchy populistyczne** (stąd ich nazwa) **apelują do ludu** będącego jedyną ostoją wszelkich cnót i moralności, a z drugiej strony wyraźnie **sprzeciwiają się istniejącym strukturom władzy i dominującym normom oraz wartościom**. Głoszą, że lud został zdradzony, a winowajcą całego zła są rządzące krajem elity, kierowane dodatkowo przez elementy całkowicie narodowi obce²⁸⁸. Podają hasła łatwego rozwiązania problemów publicznych bez analizowania możliwości ich wprowadzenia w życie. Przedstawiają świat wyłącznie w kolorach czarnym i białym, odwołują się do prostych haseł i stereotypów.

Stabilność ładu politycznego może być warunkowana przez istnienie zjawisk, które we współczesnej Europie uznaje się za **patologie życia publicznego**. Są one uważane za zagrożenie dla demokracji. Możemy do nich zaliczyć:

- **nepotyzm** – faworyzowanie krewnych i przyjaciół przy obsadzaniu wysokich stanowisk i rozdawaniu godności przez osoby wpływowe; kompetencje danej osoby nie mają żadnego znaczenia;
- **kumoterstwo** – uprzywilejowywanie jakiejś grupy osób wyłącznie ze względu na fakt znajomości tej grupy lub przynależność do niej, a nie jej wartość;
- **partykularyzm** – nieuwzględnianie przez ośrodki władzy publicznej i partie polityczne całokształtu interesów społeczeństwa czy państwa, które się reprezentuje, a jedynie dbanie o interesy konkretnej grupy społecznej bądź regionu kraju;
- **niekompetencję rządzących** – brak umiejętności i wiedzy do sprawowania funkcji publicznych;
- **niegospodarność** – nieopieranie działalności podmiotu publicznego na zasadach efektywności ekonomicznej (oszczędność, wydajność, nakład środków do osiągniętych efektów);
- **nadużywanie władzy** – wykorzystywanie stanowiska publicznego do innych celów aniżeli zostało to przewidziane; jest zwykłym łamaniem prawa, bowiem urząd zawsze powinien działać na podstawie i w ramach

²⁸⁶ *Ibidem*, s. 37–38.

²⁸⁷ *Vide: Ibidem*, s. 45.

²⁸⁸ M. Śliwiński, *op.cit.*, s. 127–128.

prawa, czyli tylko w takim zakresie, w jakim zostało to zapisane w odpowiednich dokumentach;

- **klientelizm** – otaczanie przez osobę sprawującą funkcję publiczną (tzw. patrona) opieką innych osób w zamian za poparcie polityczne (zjawisko charakterystyczne dla niepełnych demokracji i reżimów autorytarnych, często opiera się na solidarności etnicznej bądź klanowej, polega wówczas na „ciągnięciu w górę” członków własnej grupy w zamian za lojalność i poparcie);
- **korupcję** – proponowanie, wręczanie, żądanie lub przyjmowanie przez jakąkolwiek osobę, bezpośrednio lub pośrednio, jakiejkolwiek nienależnej korzyści majątkowej, osobistej lub innej, dla niej samej lub jakiejkolwiek innej osoby, lub przyjmowanie propozycji lub obietnicy takich korzyści w zamian za działanie lub zaniechanie działania w wykonywaniu funkcji publicznej lub w toku działalności gospodarczej²⁸⁹.

Korupcja nie tylko podkopuje demokrację. Przyczynia się również do spowolnienia wzrostu gospodarczego państwa, zwiększa koszty działalności przedsiębiorców, podważa zaufanie społeczne, deformuje prawidłowe działanie gospodarki wolnorynkowej i funkcji realizowanych przez państwo. Ponadto odstrasza zagranicznych inwestorów, zwiększa obciążenia dla budżetu państwa, a często umożliwia rozwój zorganizowanych grup przestępczych.

Do rozwoju korupcji przyczynia się zbyt rozległy udział państwa w gospodarce i zawiłe procedury administracyjne oraz niezrozumiałe prawo. Korupcja rozwija się również tam, gdzie urzędnicy posiadający dużą władzę są jednocześnie słabo opłacani. Istotny dla rozwoju korupcji jest także wysoki stopień przyzwolenia społecznego dla tego typu praktyk.

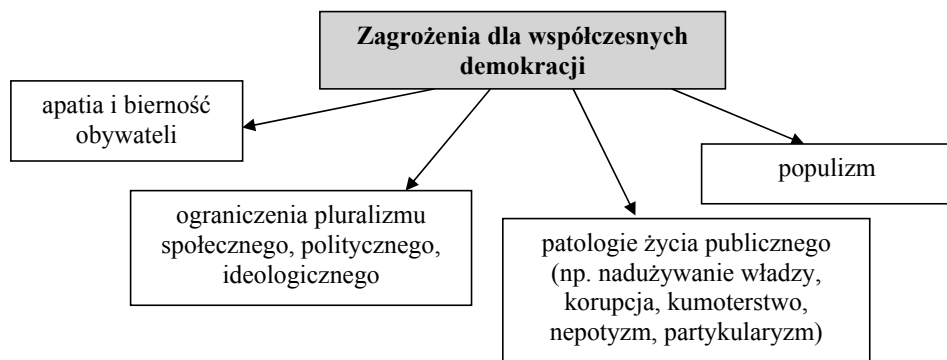
Tab. 23. Indeks Percepcji Korupcji w 2010 roku
(im wyższy indeks w rankingu tym mniejszy poziom korupcji)

Miejsce kraju w rankingu	Kraj	Indeks Percepcji Korupcji 2010
1	Dania	9,3
1	Nowa Zelandia	9,3
1	Singapur	9,3
4	Finlandia	9,2
4	Szwecja	9,2
6	Kanada	8,9
7	Holandia	8,8

²⁸⁹ Definicja korupcji *vide*: art. 1 ust. 3a ustawy z dnia 9 czerwca 2006 r. o *Centralnym Biurze Antykorupcyjnym* (Dz.U. Nr 104, poz. 708).

8	Australia	8,7
8	Szwajcaria	8,7
10	Norwegia	8,6
11	Islandia	8,5
11	Luksemburg	8,5
13	Hongkong	8,4
14	Irlandia	8,0
15	Austria	7,9
15	Niemcy	7,9
17	Barbados	7,8
17	Japonia	7,8
19	Katar	7,7
20	Wielka Brytania	7,6
...	...	...
41	Polska	5,3

Źródło: Transparency International, *Corruption Perceptions Index 2010*, http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi/2010/results, dostęp: 10.08.2011 r.

Rys. 35. Wybrane zagrożenia współczesnych demokracji

Źródło: opracowanie własne.

Tab. 24. Patologie życia publicznego

Rodzaj patologii życia publicznego	Definicja
Nepotyzm	Faworyzowanie krewnych i przyjaciół przy obsadzaniu wysokich stanowisk i rozdawaniu godności przez osoby wpływowe.
Korupcja	Proponowanie, wręczanie, żądanie lub przyjmowanie nienależnej korzyści majątkowej, osobistej lub innej, albo przyjmowanie propozycji lub obietnicy takich korzyści w zamian za działanie lub zaniechanie działania w wykonywaniu funkcji publicznej.
Klientelizm	Układ nieformalnych zależności typu ekonomiczno-politycznego, w ramach których patron rozciąga opiekę nad osobą lub grupą osób w zamian za poparcie polityczne.
Partykularyzm	Nieuwzględnianie przez ośrodki władzy publicznej całokształtu interesów społeczeństwa czy państwa, które się reprezentuje, a jedynie dbanie o interesy konkretnej grupy społecznej bądź regionu kraju.
Kumoterstwo	Uprzywilejowywanie jakiejś grupy osób wyłącznie ze względu na fakt znajomości tej grupy lub przynależność do niej, a nie jej wartość.
Nadużywanie władzy	Wykorzystywanie stanowiska publicznego do innych celów aniżeli zostało to przewidziane.

Źródło: opracowanie własne.

XXV. WŁADZA POLITYCZNA

Pojęcie władzy

Władza jest jednym z najpowszechniej występujących zjawisk w życiu społecznym. Abstrahując na razie od jej rozumienia, należy stwierdzić, że mamy z nią do czynienia w niemalże każdym stosunku społecznym, organizacji czy grupie społecznej. Historia badań nad polityką to w istocie rzeczy historia badań nad władzą²⁹⁰. Z tego powodu władza polityczna była i nieustannie jest przedmiotem debat filozofów, socjologów czy politologów. Fakt ten nie ułatwia skonstruowania jednej definicji. W zależności od podejścia badawczego może być bowiem definiowana jako potencja, władztwo, panowanie, suwerenność, autorytet itd. Władza nie posiada realnych desygnatów, co powoduje polisemiczność pojęcia. Termin „władza” pochodzi z języka naturalnego, czyli języka pełnego zmiennych, zależnego od czasu, kręgu kulturowego, uwarunkowań w obrębie danej grupy społecznej, a także od indywidualnego światopoglądu, ideologii i wiedzy konkretnych jednostek.

Polski socjolog Jerzy Wiatr (ur. 1931) wyliczył sześć głównych nurtów definiowania władzy:

- **definicje behawioralne**, zgodnie z którymi władza to możliwość modyfikowania zachowania innych;
- **definicje teleologiczne**, zwracają uwagę na cel – władza to wytwarzanie zamierzonych skutków;
- **definicje instrumentalne**, które traktują władzę jako możliwość stosowania szczególnych środków, zwłaszcza przemocy;
- **definicje strukturalne**, podkreślają znaczenie stosunku między rządzącymi i rządzonymi;
- **definicje władzy utożsamiające ją z wpływem**;

²⁹⁰ Brytyjski filozof Bertrand Russell jest autorem słynnej maksymy mówiącej, że władza jest tak fundamentalnym pojęciem w naukach społecznych, jak energia w fizyce.

- **definicje konfliktowe**, według których władza to możliwość podejmowania decyzji regulujących rozdział dóbr w sytuacjach konfliktowych²⁹¹.

Faktycznie jednak liczba ujęć interpretacyjnych władzy może być dużo większa. Celem tego rozdziału nie jest skrupulatne odnotowanie dziesiątek definicji pojęcia władzy i ukazanie relacji znaczeniowych między nimi. Naszkicowane zostanie tylko generalne ujęcie władzy politycznej, które niezbędne jest do logicznego domknięcia pracy ukazującej elementy wpływające na funkcjonowanie polityki i ładu politycznego.

Popularnym ujęciem władzy jest typologia stworzona przez brytyjskiego socjologa Stevena Lukesa. Zaproponował on spojrzenie na władzę poprzez jej trzy wymiary związane z różnym rozumieniem interesu. Sprawowanie władzy w pierwszym wymiarze oznacza według Lukesa **zdolność do rozstrzygania otwartych i obserwowalnych konfliktów preferencji**. Interes rozumiany jest więc jako wyartykułowana w formie pewnego zachowania subiektywna preferencja. Pierwszy wymiar władzy ma miejsce tylko tam, gdzie istnieją obserwowalne (widoczne dla osób trzecich) i otwarte (wyrażone w postaci konkretnych działań) konflikty wartości czy priorytetów. Władza w tym ujęciu pokrywa się więc z poglądami behawiorystów.

Władza w drugim wymiarze rozszerzająco interpretuje pojęcie interesu i konfliktu interesów. W poczet relacji władczej w koncepcjach dwuwymiarowych zaliczane są również działania mające na celu **niedopuszczenie do pojawienia się otwartego konfliktu, mimo zauważalnej sprzeczności interesów**. Władzę ma więc nie tylko ten, kto jest w stanie rozstrzygnąć konflikt na swoją korzyść, ale przede wszystkim ten, kto potrafi powstrzymać drugą stronę od rozpoczęcia waśni, mimo że istnieje jawna sprzeczność interesów. Możliwe jest to w wyniku tzw. **non-decyzji**, czyli decyzji o niepodejmowaniu konkretnych rozstrzygnięć, pominięciu czy odsunięciu pewnej działalności poza proces decyzyjny. Zwolennikami uwzględniania w analizie władzy non-decyzji byli Peter Bachrach i Morton Baratz.

Trzeci wymiar władzy zaproponowany przez Lukesa można zilustrować pytaniem, które stawia on w swojej pracy: „Czy nie jest to najdoskonalszy i najbardziej podstępny sposób sprawowania władzy, gdy zapobiegamy jej uświadomieniu poprzez kształtowanie percepcji, poznania i preferencji ludzi w taki sposób, że akceptują oni swoją rolę w istniejącym porządku, ponieważ nie widzą lub nie są w stanie wyobrazić sobie alternatyw dla tego porządku, lub postrzegają porządek ten jako naturalny i niezmienny, albo postanowiony przez Boga?”²⁹². Władza w trzecim wymiarze znajduje więc swoje miejsce tam, gdzie ludzie nie zdają sobie sprawy ze swoich obiektywnych interesów, ponieważ są one zakamuflowane przez działania władcy. Tym samym nie dochodzi do walki czy współzawodnictwa, gdyż strona zdominowana **nie jest świadoma swego upośledzonego położenia**.

²⁹¹ J.J. Wiatr, *Socjologia stosunków politycznych*, Warszawa 1980, s. 194–195.

²⁹² S. Lukes, *op.cit.*, s. 28.

Legitymizacja władzy politycznej

Władza powinna cieszyć się posłuchem poddanych, czyli być **legitymizowana**. Kilkakrotnie zostało wspomniane o potrzebie zaangażowania obywateli dla sprawnego funkcjonowania państwa. Swoistą formą poparcia dla systemu jest społeczna aprobata dla działań władzy politycznej. Ład polityczny ma miejsce wówczas, gdy polityka jest społecznie legitymizowana.

Władzę państwową uznajemy za legitymizowaną, gdy określona społeczność **uważa ją za prawomocną**. Legitymizacja jest jednym z zasadniczym zagadnień analizy funkcjonowania systemu politycznego, gdyż od niej w dużej mierze zależy stabilność demokracji²⁹³.

Istnieje kilka zasad uzyskiwania posłuszeństwa społecznego. Klasyczną typologią stworzył Max Weber, wyróżniając trzy źródła legitymizacji władzy:

- **legitymizacja legalna** – posłuszeństwo wobec władzy wynika z faktu przestrzegania ustanowionego prawa; obywatel podporządkowuje się więc prawu;
- **legitymizacja tradycyjna** – posłuszeństwo wynika z szacunku dla tradycji, z wiary w „świętość” pewnych rozwiązań;
- **legitymizacja charyzmatyczna** – posłuszeństwo wynika z uznania dla niezwykłego charakteru przywódcy, „emocjonalnego oddania osobie władcy”²⁹⁴.

Większość współczesnych teorii legitymizacji władzy politycznej, opierając się na głównych założeniach przedstawionych przez Webera, oscyluje wokół dwóch form legitymizowania działań rządzących. Pierwsze definicje uznają, że władza jest legitymizowana, gdy społeczeństwo w swej większości uznaje, że grupa rządząca doszła do władzy zgodnie z obowiązującymi procedurami i sprawuje ją na podstawie i w ramach prawa. Nacisk położony jest więc na kwestie formalne. Drugie sposoby definiowania podkreślają stosunek emocjonalny rządzonych do rządzących – w opinii społecznej rządzący działają należycie, zgodnie z oczekiwaniami społecznymi co do celów, zasad i ideałów sprawowania polityki. To co wcześniej określiliśmy jako zaangażowanie obywateli we władzę będzie miało miejsce raczej przy drugiej formie legitymizowania władzy. Coraz rzadsze we współczesnej nauce o polityce jest uznawanie władzy za odpowiednio legitymizowaną, gdy ta uzyskuje posłuch obywateli, ale wymuszony represjami i strachem²⁹⁵.

²⁹³ S.M. Lipset, *Homo politicus. Społeczne podstawy polityki*, Warszawa 1998, s. 81.

²⁹⁴ M. Weber, *Trzy czyste typy prawomocnego panowania*, w: *Elementy teorii socjologicznych...*, s. 539–550. Cf. J. Nocoń, A. Laska, *Teoria polityki. Wprowadzenie*, Warszawa 2005, s. 207 oraz E. Zieliński, *Nauka o państwie i polityce*, Warszawa 2001, s. 158.

²⁹⁵ Więcej na temat legitymizacji władzy politycznej: W. Sokół, *Legitymizacja systemów politycznych*, Lublin 1997.

Elity polityczne

W kształtowaniu procesów władczych istotną rolę odgrywają między innymi elity polityczne. Z tego powodu analiza podstaw ładu politycznego państwa, nie może nie uwzględniać charakteru elit w danym kraju.

Pojęcie elity pochodzi od łacińskiego słowa *eligere*, które oznacza „dokonywać wyboru”²⁹⁶. **Elita jest więc grupą „wybrańców”**. W polityce elitami nazywamy najczęściej zbiory jednostek, które dzięki swej strategicznej pozycji w kluczowych organizacjach społecznych są w stanie kształtować procesy decyzyjne regularnie i substancjonalnie²⁹⁷. Definicja ta podkreśla rzeczywisty wpływ grupy osób na decyzje polityczne. Potocznie jako elitę określamy również osoby, które ze względu na swoją pozycję zajmują strategiczne miejsce w państwie, nawet jeżeli ich wpływ na procesy decyzyjne jest ograniczony²⁹⁸.

Badania nad elitami mają długą tradycję. Pojęcie elit do socjologii polityki wprowadził włoski socjolog i ekonomista **Vilfredo Pareto** (1848–1923), a rozwinął m.in. **Gaetano Mosca** (1858–1941) i **Robert Michels** (1876–1936). Z tego powodu obecnie istnieje wiele ujęć samej elity i wyjaśnień źródeł jej władzy. Szczególnie burzliwa debata naukowa miała miejsce w Stanach Zjednoczonych w latach 50. i 60. XX wieku, a była ona w dużej mierze efektem próby przeciwstawienia się marksistowskiemu spojrzeniu na władzę polityczną. Spór dotyczył przede wszystkim sposobu, w jaki władza ulega rozdysponowaniu w obrębie określonego systemu. Ukonstytuowały się wówczas dwa główne nurty myślowe. Jeden z nich reprezentowany był przez zwolenników poglądu, że władza dzielona jest pluralistycznie pomiędzy wiele ośrodków (tzw. **pluraliści**). Stopień fragmentacji jest wówczas na tyle duży, że nie można mówić o jednym dominującym nad pozostałymi dysponencie władzy²⁹⁹. Do głównych stronników tego poglądu zaliczyć należy Roberta Dahla i skupionych wokół niego politologów, głównie Nelsona Polsbiego, Raymonda Wolfingera oraz Richarda Merelmana. Drugi sposób myślenia o władzy w USA prezentowali **zwolennicy elitaryzmu**³⁰⁰. Uważali oni, że władza zawłaszczana jest

²⁹⁶ M. Żyromski, *Teorie elit a systemy polityczne*, Poznań 2007, s. 18.

²⁹⁷ M. Burton, R. Gunther, J. Higley, *Elity a rozwój demokracji*, w: *Elity, demokracja...*, s. 31.

²⁹⁸ Więcej na temat elit: J. Nocoń, *Elity polityczne. Studium interpretacji funkcjonalnej*, Toruń 2004.

²⁹⁹ Cf. R.A. Dahl, *Who Governs? Democracy and Power in an American City*, second edition, New Haven–London 2005.

³⁰⁰ Ważne jest podkreślenie, że pojęcia „elitaryzm” i „elityzm” nie są synonimami. Elitaryzm jest określeniem stanu, w którym elita polityczna skupia w swym ręku całą władzę w istotnych kwestiach. Elita jest grupą hermetyczną i ekskluzywną, która nie pozostawia *de facto* większości społeczeństwa możliwości kreowania żadnych decyzji. Elita sprowadza funkcje ogółu do realizacji czynności wykonawczych. Elityzm zaś charakteryzuje się mniejszym stopieniem koncentracji władzy, gdyż przeważająca większość ma możliwość realnej kontroli nad działaniami politycznymi mniejszości. Więcej na ten temat patrz w: J. Nocoń, A. Laska, *Teoria polityki. Wprowadzenie*, Warszawa 2005, s. 189–190.

przez pewną ściśle określoną mniejszość. Ich zdaniem istnieje pewna grupa ludzi mającą możliwość kształtowania otoczenia społecznego oraz wywierania daleko idącego wpływu na podejmowane w obrębie danego systemu decyzje. Głównymi zwolennikami tego poglądu stali się Charles Wright Mills (1916–1962) oraz Floyd Hunter. Struktura władzy przedstawiona w formie graficznej wyglądałaby więc jak piramida z wyraźnie ukształtowanym wierzchołkiem.

Nawet jeżeli uznamy idee zwolenników elitaryzmu, to pamiętać musimy, że elity mogą charakteryzować się różnym stopniem integracji strukturalnej. Michael Burton, Richard Gunther i John Higley wyróżnili trzy typy elit³⁰¹:

- **elitę sfragmentaryzowaną**, charakteryzującą się minimalnym stopniem strukturalnej integracji i niewielkim zakresem normatywnego konsensu;
- **elitę zintegrowaną normatywnie**, o wysokim stopniu strukturalnej integracji i normatywnego konsensu, w której sieć powiązań komunikacyjnych i interakcyjnych obejmuje wszystkie lub prawie wszystkie frakcje, a żadna z frakcji nie dominuje;
- **elitę zintegrowaną ideologicznie**, której strukturalna integracja i porozumienie dotyczące wartości jest bardzo duże, a powiązania komunikacyjne są scentralizowane i kontrolowane przez dominującą partię.

Ci sami badacze stworzyli również modele pokazujące zależności między porozumieniem starych i nowych elit politycznych i ich rekrutacją a typem reżimu politycznego. Warunkiem powstania demokracji skonsolidowanej z państwa autorytarnego jest nagła i świadoma zmiana relacji między wcześniej zwalczającymi się stronami politycznymi w wyniku wynegocjowanego kompromisu. Według badaczy porozumienie poprzedzone jest tajnymi negocjacjami przywódców. Jednak stabilność demokracji uzyskuje dopiero wtedy, gdy udowodni zdolność odtwarzania przyjętego raz kompromisu. Podtrzymanie porozumienia w dłuższym czasie może być dokonane jedynie poprzez koopcję nowych grup³⁰².

Podobnie kreowała się demokracja w Polsce. Po 1989 roku elity wywodzące się z „Solidarności” nie były przecież w stanie natychmiast przejąć władzy. Jak wskazuje Janusz Sztumski były po pierwsze zbyt liczne, a po drugie – nie wszystkie osoby były przygotowane do sprawowania władzy w państwie³⁰³. Ich dojście do stanowisk centralnych postępowało stopniowo wraz z porozumieniem z elitami socjalistycznymi (brak przejrzystości tego porozumienia jest dla części osób powodem przekonania o spisku i „dogadaniu się”, jakie miało miejsce między ówczesnym obozem rządzącym a przedstawicielami „Solidarności”).

³⁰¹ M. Burton, R. Gunther, J. Higley, *op.cit.*, s. 32–34.

³⁰² *Ibidem*, s. 35–40.

³⁰³ J. Sztumski, *Elity. Ich miejsce i rola w społeczeństwie*, Katowice 2007, s. 149–163.

ZAKOŃCZENIE

We współczesnym świecie polityki podkreśla się istnienie trzech procesów: kryzysu zaufania do instytucji politycznych, wysokiej dynamiki zmian społecznych i rozmycia – a przynajmniej redefinicji – ośrodków władzy. Mimo że często prezentowane oddzielnie, procesy te są ze sobą ściśle skorelowane. Wysoka dynamika zmian w otaczającym nas świecie, spowodowana m.in. rewolucją komunikacyjną, burzy dotychczasowe tożsamości, co z kolei powoduje u ludzi poczucie zagubienia. Wobec utraty tożsamości i szybkości procesów społecznych kreują się nowe ośrodki władzy. W takich warunkach łatwiej bowiem uzyskać atrybuty władzy.

Z tego powodu coraz bardziej praktyczne wydaje się stosowanie *metafory sieci* do opisu ładu politycznego. Państwo narodowe podlega współcześnie subtelnej konkurencji ze strony wielu innych, często trudniej definiowalnych źródeł władzy. Coraz większy wpływ na decyzje polityczne mają bowiem ruchy społeczne, religijne, regionalne itp. Ramy dla funkcjonowania systemu politycznego, poprzez tworzenie systemu znaczeń, wyznaczają media. Instytucje państwowe tracą monopol na organizację przestrzeni społecznej. Dobrze widoczne jest to na przykładzie sfery gospodarczej i bezpieczeństwa publicznego, gdzie rozplynięcie się – w wyniku większej swobody przepływu kapitału, usług, towarów, idei i ludzi – kontroli nad sferami odgrywającymi do tej pory ważną rolę w legitymizowaniu władzy, doprowadziło do kryzysu zaufania do władzy publicznej.

Sieciowy model opisu ładu politycznego podkreśla, że w systemie występuje kilka ośrodków o bardziej centralnym położeniu (tzw. superwęzłów), koncentrujących część zasobów, nie zaś jeden o znaczeniu centralnym czy szereg węzłów o podobnej wielkości. Jak wskazuje doświadczenie zmiana w obrębie systemu komunikacji prowadzi w historii ludzkości do zmian społecznych, a te z kolei – do politycznych. Idea Internetu, który opiera się na sieci pojedynczych komputerów bez centralnej jednostki nadzorującej pracę całego systemu, doprowadziła do większej demokratyzacji życia społecznego. W systemach politycznych również nie ma już jednego ośrodka, który unifikuje i ma zdolność ustanawiania rzeczywistości. Jednocześnie według

badań m.in. fizyka Alberta-László Barabásiego w sieci nie dochodzi do normalnego rozkładu – garstka koncentruje niemal cały ruch. Analogicznie dla ładu politycznego większe znaczenie mają same połączenia między ośrodkami.

Jednocześnie idea sieci opiera się na założeniu, że każdy jej fragment ma być zdolny do samodzielnego działania. W sytuacji awarii jednej części niedziałający kanał komunikacji ma być zastąpiony innym – bez uszczerbku dla funkcjonowania całej sieci. Struktura ta ma mieć więc charakter holograficzny, gdyż funkcje jednego ośrodka pełnić zaczyna drugi. Ma przez to również szybciej wracać do stanu równowagi.

Nie inaczej opisać można ład polityczny w Polsce. W nowym typie społeczeństwa, gdzie występuje wiele ośrodków władzy, fundamentalne znaczenie ma – jak wielokrotnie podkreśliliśmy – zdolność zarządzania samą siecią. Z tego powodu na znaczeniu powinien zyskać kapitał społeczny obywateli, który na razie jest bardzo mały. Nie tylko umożliwia on komunikację, lecz również mobilizuje różnorodne grupy wpływów. Wydaje się, że niski poziom kapitału społecznego w Polsce będzie jedną z ważniejszych barier rozwojowych kraju.

Przy nowej formie ładu politycznego ważne jest również zarządzanie za pośrednictwem norm społecznych, gdyż te dostosowują się do rzeczywistości szybciej niż normy prawne. Elementy te umożliwiają zarządzanie skomplikowanym i wielopoziomowym systemem. Zauważmy bowiem, chociażby na przykładzie sfery zdrowia publicznego, że ta zależna jest współcześnie nie tylko od władzy publicznej i państwowej służby zdrowia, ale także od organizacji międzynarodowych (np. WHO) i firm prywatnych (np. rola przedsiębiorstw farmaceutycznych). Niestety także system aksjonormatywny uległ w ostatnich kilkudziesięciu latach w Polsce pewnemu zachwianiu.

Zgodnie z założeniami metafory społeczeństw sieciowych opisać można również ład polityczny w Polsce. Warunkowany jest on bowiem przez wiele ośrodków i połączeń między nimi. Na podstawie przedstawionego w pracy materiału stwierdzić możemy, że wśród najistotniejszych elementów tworzących społeczne podstawy ładu politycznego w Polsce wymienić powinniśmy: charakterystyczne normy i wartości, składające się na kulturę narodu polskiego; bieżące konflikty polityczne, często mające swoje źródła w przemianach politycznych i ekonomicznych lat 90. XX wieku; jak również system medialny. W Polsce nadal mniejszą rolę niż w wielu państwach Unii Europejskiej odgrywają kwestie etniczne (co związane jest z homogenicznością etniczną kraju i małą liczbą imigrantów). Także znaczenie społeczeństwa obywatelskiego i informacyjnego, ruchów społecznych i kapitału społecznego jest mniejsze.

BIBLIOGRAFIA

I. Podstawowe akty prawne

- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.* (Dz.U. Nr 78, poz. 483).
Konwencja ramowa o ochronie mniejszości narodowych, sporządzona w Strasburgu dnia 1 lutego 1995 r.
Ustawa z dnia 5 lipca 1990 r. *Prawo o zgromadzeniach* (Dz.U. Nr 51, poz. 297).
Ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. *o partiach politycznych* (Dz.U. Nr 98, poz. 604).
Ustawa z dnia 31 lipca 1997 r. *o Polskiej Agencji Prasowej* (Dz.U. Nr 107, poz. 687).
Ustawa z dnia 6 września 2001 r. *o dostępie do informacji publicznej* (Dz.U. Nr 112, poz. 1198).
Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. *o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie* (Dz.U. Nr 96, poz. 873).
Ustawa z dnia 13 czerwca 2003 r. *o udzielaniu cudzoziemcom ochrony na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej* (Dz.U. Nr 128, poz. 1176).
Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. *o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym* (Dz.U. Nr 17, poz. 141).
Ustawa z dnia 7 lipca 2005 r. *o działalności lobbingsowej w procesie stanowienia prawa* (Dz.U. Nr 169, poz. 1414).
Ustawa z dnia 9 czerwca 2006 r. *o Centralnym Biurze Antykorupcyjnym* (Dz.U. Nr 104, poz. 708).

II. Dokumenty urzędowe i organizacji społecznych

- Karta Etyczna Mediów w: http://www.radaetykimediow.pl/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=2&Itemid=3.
Lista gmin wpisanych na podstawie art. 10 ustawy z dnia 6 stycznia 2005 r. *o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym* (Dz.U. Nr 17, poz. 141, z późn. zm.) do Urzędowego Rejestru Gmin, w których jest używany język pomocniczy.
Lista gmin wpisanych na podstawie art. 12 ustawy z dnia 6 stycznia 2005 r. *o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym* (Dz.U. Nr 17, poz. 141, z późn. zm.) do Rejestru gmin, na których obszarze używane są nazwy w języku mniejszości.

III. Analizy, roczniki, raporty i komunikaty z badań

- CBOS, *Wartości i normy w życiu Polaków*, komunikat z badań, BS/133/2005, Warszawa 2005.
Diagnoza społeczna. Warunki i jakość życia Polaków – raport, red. J. Czapiński, T. Panek, Warszawa 2009.

- Drugi raport dotyczący sytuacji mniejszości narodowych i etnicznych oraz języka regionalnego w Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 2009, http://www.mswia.gov.pl/porta1/pl/178/2958/Ustawa_o_mniejszosciach_narodowych_i_etnicznych_oraz_o_jezyku_regionalnym.html.
- Economist Intelligence Unit, *Index of Democracy 2010. Democracy in Retreat. A Report from the Economist Intelligence Unit*, http://graphics.eiu.com/PDF/Democracy_Index_2010_web.pdf.
- Kampania społeczna «Zmień kraj. Idź na wybory». Raport o przebiegu kampanii i rekomendacje na przyszłość, red. J. Beldowski, P. Chylińska, http://www.frdl.org.pl/downloads/Raport_Kampanii_Idz_na_wybory.pdf.
- Komunikat Zarządu Związku Kontroli Dystrybucji Prasy o wysokości nakładów i dystrybucji tytułów kontrolowanych przez ZKDP w 2009 r., w: http://www.zkdp.pl/upload/komunikat_2009.pdf.
- Konferencja Polska Rodzina – wyzwania, działania, perspektywy. Materiały informacyjne, http://www.unic.un.org.pl/rok_rodziny/mi_informacja.php.
- „Mały Rocznik Statystyczny” 2010.
- Transparency International, *Corruption Perceptions Index 2010*, http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi/2010/results.
- GUS, *Wyniki Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2002*.

IV. Encyklopedie, słowniki i leksykony

- Mały słownik stosunków międzynarodowych*, red. G. Michałowska, Warszawa 1999.

V. Czasopisma

- „Polityka” 2011.
- „Społeczeństwo i Polityka. Pismo edukacyjne” 2004, 2005.
- „Wprost” 2011.

VI. Opracowania i artykuły

- Adamowski J., *Media masowe w życiu społecznym*, w: *Społeczeństwo i polityka. Podstawy nauk politycznych*, red. W. Jakubowski, K.A. Wojtaszyk, Warszawa 2007.
- Almond G.A., Powell G.B., *Kultura polityczna*, w: *Elementy teorii socjologicznych. Materiały do dziejów współczesnej socjologii zachodniej*, red. W. Derczyński, A. Jasińska-Kania, Warszawa 1975.
- Andeweg R.B., Irwin G.A., *Governance and Politics of the Netherlands*, [b.m.] 2002.
- Antoszewski A., Herbut R., *Systemy polityczne współczesnej Europy*, Warszawa 2006.
- Appelt K., *Wiek szkolny. Jak rozpoznać potencjał dziecka?*, w: *Psychologiczne portrety człowieka. Praktyczna psychologia rozwojowa*, red. A.I. Brzezińska, Gdańsk 2005.
- Aronson E., Wilson T.D., Akert R.M., *Psychologia społeczna. Serce i umysł*, Poznań 1997.
- Bajka Z., *Historia mediów*, Kraków 2008.
- Bartkowski J., *Tradycja i polityka. Wpływ tradycji historycznych polskich regionów na współczesne zachowania społeczne i polityczne*, Warszawa 2003.
- Baszkiewicz J., *Powszechna historia ustrojów państwowych*, Gdańsk 2001.
- Bauman Z., *Globalizacja. I co z tego dla ludzi wynika*, Warszawa 2000.
- Bendyk E., *Kraj Koziołka Matołka. Raport o nieczytających wykształconych Polakach*, „Polityka” 2011, 2 marca, nr 8.
- Białobocki T., Moroz J., *Nowoczesne techniki informacji i komunikacji – ich rozwój i zastosowanie*, w: *Społeczeństwo informacyjne. Istota, rozwój, wyzwania*, red. M. Witkowska, K. Cholańska-Sosnowska, Warszawa 2006.

- Błuszkowski J., *Naród w sensie etnicznym i politycznym*, „Społeczeństwo i Polityka. Pismo edukacyjne” 2005, nr 3–4.
- Błuszkowski J., *Struktura społeczna*, Warszawa 1996.
- Bokszczanski Z., *Tożsamości zbiorowe*, Warszawa 2006.
- Borkowski J., *Podstawy psychologii społecznej*, Warszawa 2003.
- Broda-Wysocki P., *Teoretyczne podstawy funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego*, w: *Społeczeństwo obywatelskie*, red. M. Witkowska, A. Wierzbicki, Warszawa 2005.
- Budge I., Newton K., *Polityka nowej Europy. Od Atlantyku po Ural*, Warszawa 1999.
- Burton M., Gunther R., Higley J., *Elity a rozwój demokracji*, w: *Elity, demokracja, wybory*, wyb. i oprac. J. Szczupaczyński, Warszawa 1993.
- Castells M., *Siła tożsamości*, Warszawa 2009.
- Chmaj M., *Status środków otrzymywanych przez partie polityczne z budżetu państwa z tytułu subwencji. Problematyka jawności*, w: *Subwencje z budżetu państwa dla partii politycznych. Jawność i kontrola*, red. J. Zbieranek, Warszawa 2008.
- Coser L., *Społeczne funkcje konfliktu*, w: *Elementy teorii socjologicznych. Materiały do dziejów współczesnej socjologii zachodniej*, red. W. Derczyński, A. Jasińska-Kania, Warszawa 1975.
- Czerwiński S., *Konflikt w Sudanie 1955–2006*, w: *Oblicza konfliktów. Zbiór analiz i studia przypadków*, red. J.J. Piątek, R. Podgórska, Toruń 2008.
- Cześniak M., *Partycypacja wyborcza Polaków*, Warszawa 2009.
- Dahl R.A., *Who Governs? Democracy and Power in an American City*, New Haven–London 2005.
- Dahrendorf R., *Zagrożone społeczeństwo obywatelskie*, w: K. Michalski, *Europa i społeczeństwo obywatelskie. Rozmowy w Castel Gandolfo*, Kraków 1994.
- Diamond L., *Szanse demokracji*, <http://wiadomosci.dziennik.pl/wydarzenia/artykuly/70462,szanse-demokracji.html>.
- Dyczewski L., *Kultura polska w procesie przemian*, Lublin 1993.
- Feldman S., *Wartości, ideologia i strukturyzacja postaw politycznych*, w: *Psychologia polityczna*, red. D.O. Sears, L. Huddy, R. Jervis, Kraków 2008.
- Filipiak M., *Socjologia kultury*, Lublin 1996.
- Filipowicz S., *Historia myśli polityczno-prawnej*, Gdańsk 2002.
- Garbarski L., Rutkowski I., Wrzosek W., *Marketing. Punkt zwrotny nowoczesnej firmy*, Warszawa 2001.
- Garlicki J., *Kultura polityczna młodzieży studenckiej*, Warszawa 1991.
- Garlicki J., Noga-Bogomilski A., *Kultura polityczna w społeczeństwie demokratycznym*, Warszawa 2004.
- Gołębski F., *Tożsamość europejska (aspekty teoretyczne)*, w: *Tożsamość europejska*, red. F. Gołębski, Warszawa 2005.
- Goffman E., *Człowiek w teatrze życia codziennego*, Warszawa 2000.
- Goffman E., *Charakterystyka instytucji totalnych*, w: *Elementy teorii socjologicznych. Materiały do dziejów współczesnej socjologii zachodniej*, red. W. Derczyński, A. Jasińska-Kania, Warszawa 1975.
- Held D., *Modele demokracji*, Kraków 2010.
- Herbut R., *Systemy partyjne*, w: *Demokracje zachodnioeuropejskie. Analiza porównawcza*, red. A. Antoszewski, R. Herbut, Wrocław 1997.
- Historia idei politycznych. Wybór tekstów*, tom I, oprac. S. Filipowicz, A. Mielczarek, K. Piełiński, M. Tański, Warszawa 2000.
- Huddy L., *Tożsamość grupowa a spójność polityczna*, w: *Psychologia polityczna*, red. D.O. Sears, L. Huddy, R. Jervis, Kraków 2008.
- Jabłoński A.W., *Opinia publiczna*, w: *Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce*, red. B. Szmulik, M. Żmigrodzki, Lublin 2006.
- Jakubowski W., *Społeczna natura człowieka*, Warszawa 1999.

- Jakubowski W., Jajecznik K., *Człowiek przedmiotem poznania*, w: *Spółeczeństwo i polityka. Podstawy nauk politycznych*, red. W. Jakubowski, K.A. Wojtaszczyk, Warszawa 2007.
- Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość. Rozmowy na przełomie tysiącleci*, Kraków 2005.
- Janowski K.B., *Kultura polityczna*, w: *Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce*, red. B. Szmulik, M. Żmigrodzki M., Lublin 2006.
- Juchacz P.W., *Demokracja. Deliberacja. Partycypacja*, Poznań 2006.
- Klandermans B., Tarrow S., *Mobilizacja w ruchach społecznych: o syntezie koncepcji europejskich i amerykańskich*, w: *Dynamika życia społecznego. Współczesne koncepcje ruchów społecznych*, red. K. Gorlach, P.H. Mooney, Warszawa 2008.
- Kořakowski L., *Mini wykłady o maxi sprawach*, Kraków 2007.
- Konflikty międzygrupowe. *Przejawy, źródła i metody rozwiązywania*, red. K. Skarżyńska, U. Jakubowska, J. Wasilewski, Warszawa 2007.
- Korzeniowski K., *Utrata i poszukiwanie społeczno-politycznego sensu. Anomia i paranoja polityczna*, w: *Podstawy psychologii politycznej*, red. K. Skarżyńska, Poznań 2002.
- Kotler P., Armstrong G., Saunders J., Wong V., *Marketing. Podręcznik europejski*, Warszawa 2002.
- Kowalski M., *Geografia wyborcza Polski. Przestrzenne zróżnicowanie zachowań wyborczych Polaków w latach 1989–1998*, Warszawa 2000.
- Kozielecki J., *Koncepcje psychologiczne człowieka*, Warszawa 1997.
- Kubka A., *Podziały socjopolityczne w Norwegii w latach 1973–1997*, Gdańsk 2004.
- Kwiatkowski P.T., *Opinia publiczna i jej badanie*, w: B. Szacka, *Wprowadzenie do socjologii*, Warszawa 2008.
- Lijphart A., *Demokracja w społeczeństwach sfragmentaryzowanych*, w: *Elity, demokracja, wybory*, wyb. i oprac. J. Szczupaczyński, Warszawa 1993.
- Lipset S.M., Rokkan S., *Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments*, w: *The West European Party System*, red. P. Mair, Oxford 1990.
- Lipset S.M., Rokkan S., *Osie podziałów, systemy partyjne oraz afiliacje wyborców*, w: *Elity, demokracja, wybory*, wyb. i oprac. J. Szczupaczyński, Warszawa 1993.
- Lipset S.M., *Homo politicus. Społeczne podstawy polityki*, Warszawa 1998.
- Lock A., Peters C.R. (red.), *Handbook of human symbolic evolution*, Oxford 1996.
- Lukes S., *Power: A Radical View*, second edition, [b.m.] 2005.
- Łoś M., *«Role społeczne» w nowej roli*, w: *O społeczeństwie i teorii społecznej. Księga poświęcona pamięci Stanisława Ossowskiego*, red. E. Mokrzycki, M. Ofierska, J. Szacki, Warszawa 1985.
- Mair P., *Demokracja populistyczna a demokracja partyjna*, w: *Demokracja w obliczu populizmu*, red. Y. Meny, Y. Surel, Warszawa 2007.
- Marciniak E.M., *Socjalizacja polityczna – wprowadzenie teoretyczne*, w: *Socjalizacja polityczna młodego pokolenia Polaków. Raport z badań kompetencji politycznych, mentalności i postaw politycznych warszawskich licealistów*, red. W. Jakubowski, E.M. Marciniak, P. Załęski, Warszawa 2008.
- McAdam D., *Model procesu politycznego*, w: *Dynamika życia społecznego. Współczesne koncepcje ruchów społecznych*, red. K. Gorlach, P.H. Mooney, Warszawa 2008.
- McQuail D., *Teoria komunikowania masowego*, Warszawa 2007.
- Meny Y., Surel Y., *Zasadnicza dwuznaczność populizmu*, w: *Demokracja w obliczu populizmu*, red. Y. Meny, Y. Surel, Warszawa 2007.
- Merton R.K., *Struktura społeczna i anomia* w: *Idem, Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, Warszawa 1982.
- Mielczarek T., *Monopol. Pluralizm. Koncentracja. Środki komunikowania masowego w Polsce w latach 1989–2006*, Warszawa 2007.
- Mietzel G., *Wprowadzenie do psychologii*, Warszawa 2008.
- Mika S., *Psychologia społeczna*, Warszawa 1982.

- Miller R., *Socjalizacja, wychowanie, psychoterapia*, Warszawa 1981.
- Moore Ch., *Mediacje. Praktyczne strategie rozwiązywania konfliktów*, Warszawa 2009.
- Mrozowski M., *Media masowe: władza, rozrywka i biznes*, Warszawa 2001.
- Napoleon, *Maksymy*, wyb., wst. i przekł. M. Senkowska-Gosk, L. Gosk, Warszawa 1983.
- Nocoń J., *Elity polityczne. Studium interpretacji funkcjonalnej*, Toruń 2004.
- Nocoń J., Laska A., *Teoria polityki. Wprowadzenie*, Warszawa 2005.
- Nowina-Konopka M., *Istota i rozwój społeczeństwa informacyjnego*, w: *Spółczesność informacyjna. Istota, rozwój, wyzwania*, red. M. Witkowska, K. Cholańska-Sosnowska, Warszawa 2006.
- Nowina-Konopka M., *Spółczesność informacyjna a teoria demokracji*, w: *Spółczesność informacyjna. Istota, rozwój, wyzwania*, red. M. Witkowska, K. Cholańska-Sosnowska, Warszawa 2006.
- Nowina-Konopka M., *Wiedza, informacja i komunikacja w rozwoju społeczeństwa informacyjnego*, w: *Spółczesność informacyjna. Istota, rozwój, wyzwania*, red. M. Witkowska, K. Cholańska-Sosnowska, Warszawa 2006.
- Oleś P.K., *Wprowadzenie do psychologii osobowości*, Warszawa 2005.
- Ossowski S., *O strukturze społecznej*, Warszawa 1982.
- Palczyński T., *Kontestacja. Formy buntu we współczesnym społeczeństwie*, Kraków 1997.
- Papadopoulos Y., *Populizm, demokracja i współczesny model rządzenia*, w: *Demokracja w obliczu populizmu*, red. Y. Meny, Y. Surel, Warszawa 2007.
- Pietras M., *Aksjologiczne elementy polityki*, w: *Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce*, red. B. Szmulik, M. Żmigrodzki, Lublin 2006.
- Poboży B., *Idea społeczeństwa obywatelskiego*, w: *Spółczesność i polityka. Podstawy nauk politycznych*, red. W. Jakubowski, K.A. Wojtaszczyk, Warszawa 2007.
- Porta della D., Diani M., *Ruchy społeczne. Wprowadzenie*, Kraków 2009.
- Przystek D., *Kultura polityczna społeczeństwa polskiego w XX wieku*, „Spółczesność i Polityka. Pismo edukacyjne” 2004, nr 1(1).
- Przystek D., Załęski P., Zamecki Ł., *Tradycje polskiej kultury politycznej XIX i XX wieku*, w: *Spółczesność i polityka. Podstawy nauk politycznych*, red. W. Jakubowski, K.A. Wojtaszczyk, Warszawa 2007.
- Pytko L., *Pedagogika resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia teoretyczne i metodyczne*, Warszawa 1993.
- Reykowski J., *Konflikty polityczne*, w: *Podstawy psychologii politycznej*, red. K. Skarżyńska, Poznań 2002.
- Rodak J., *Sieć i nowe społeczeństwo*, w: <http://www.castellswpolsce.pl/artykuly/siec-i-nowe-spolczenstwo.html#more-48>.
- Rydzewski G., *Rządzenie w świecie megazmian*, Warszawa 2009.
- Rymsza A., *Klasyczne koncepcje kapitału społecznego*, w: *Kapitał społeczny. Ekonomia społeczna*, red. T. Kaźmierczak, M. Rymsza, Warszawa 2007.
- Ryszka F., *Wstęp do nauki o polityce (uwagi metodologiczne)*, Warszawa–Poznań 1978.
- Sartori G., *Teoria demokracji*, Warszawa 1994.
- Singh R., *Contemporary American Politics and Society. Issues and Controversies*, Oxford 2003.
- Skorczyński Z., *Proces socjalizacji dzieci i młodzieży*, Warszawa 1987.
- Ślaboń A., *Konflikt społeczny i negocjacje*, Kraków 2005.
- Ślóska T., *Partie i system partyjny w RP*, w: *Spółczesność i polityka. Podstawy nauk politycznych*, red. W. Jakubowski, K.A. Wojtaszczyk, Warszawa 2007.
- Sobolewska-Mysłik K., *Partie i systemy partyjne na świecie*, Warszawa 2006.
- Sokoł W., *Funkcje partii politycznych*, w: *Współczesne partie i systemy partyjne. Zagadnienia teorii i praktyki politycznej*, red. W. Sokoł, M. Żmigrodzki, Lublin 2003.
- Sokoł W., *Legitymizacja systemów politycznych*, Lublin 1997.
- Sokoł W., *Partie polityczne i system partyjny w Polsce w latach 1991–2001*, w: *Współczesne partie i systemy partyjne. Zagadnienia teorii i praktyki politycznej*, red. W. Sokoł, M. Żmigrodzki, Lublin 2003.

- Sokół W., *Systemy partyjne*, w: *Współczesne partie i systemy partyjne. Zagadnienia teorii i praktyki politycznej*, red. W. Sokół, M. Żmigrodzki, Lublin 2003.
- Sorokin P.A., *Ruchliwość społeczna*, Warszawa 2009.
- Starosta L., *Konflikt społeczny a władza w państwie*, Gdańsk 1987.
- Stodolak S., *Wizja na sprzedaż*, „Wprost” 2011, 11–17 lipca, nr 28.
- Szacka B., *Wprowadzenie do socjologii*, Warszawa 2008.
- Szacki J., *Historia myśli socjologicznej*, Warszawa 2003.
- Sztompka P., *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2002.
- Śliwiński M., *Analiza porównawcza systemów politycznych. Drogi do współczesności*, Warszawa 2005.
- Szachaj A., *Relatywizm i fundamentalizm oraz inne szkice z filozofii kultury i polityki*, Toruń 2008.
- Sztumski J., *Elity. Ich miejsce i rola w społeczeństwie*, Katowice 2007.
- Tomczyk K., *Dylematy multikulturalizmu we współczesnych społeczeństwach liberalno-demokratycznych (wybrane zagadnienia)*, Warszawa 2007.
- Tukidydes, *Wojna peloponeska*, przeł. K. Kumaniecki, Warszawa 1988.
- Turowski J., *Socjologia. Małe struktury społeczne*, Lublin 2000.
- Turowski J., *Socjologia. Wielkie struktury społeczne*, Lublin 2000.
- Tysza Z., *Rodzina w świecie współczesnym – jej znaczenie dla jednostki i społeczeństwa*, w: *Pedagogika społeczna. Człowiek w zmieniającym się świecie*, red. T. Pilch, I. Lepalczyk, Warszawa 1995.
- Ulicka G., *Nowe ruchy społeczne. Niepokoje i nadzieje współczesnych społeczeństw*, Warszawa 1993.
- Walzer M., *Spór o społeczeństwo obywatelskie*, w: J. Szacki, *Ani książkę, ani kupiec. Obywatel. Idea społeczeństwa obywatelskiego w myśli współczesnej*, Kraków 1997.
- Weber M., *Klasy, stany, partie – podział władzy w obrębie wspólnoty*, w: *Elementy teorii socjologicznych. Materiały do dziejów współczesnej socjologii zachodniej*, red. W. Derczyński, A. Jasińska-Kania, Warszawa 1975.
- Weber M., *Trzy czyste typy prawomocnego panowania*, w: *Elementy teorii socjologicznych. Materiały do dziejów współczesnej socjologii zachodniej*, red. W. Derczyński, A. Jasińska-Kania, Warszawa 1975.
- Wiatr J.J., *Socjologia stosunków politycznych*, Warszawa 1980.
- Wierzbicki A., *Polityka społeczna i kwestie społeczne w okresie transformacji*, w: *Spółczesność i polityka. Podstawy nauk politycznych*, pod red. W. Jakubowski, K.A. Wojtaszczyk, Warszawa 2007.
- Winter D.G., *Osobowość a zachowania polityczne*, w: *Psychologia polityczna*, red. D.O. Sears, L. Huddy, R. Jervis, Kraków 2008.
- White L.A., *Rozwój kultury*, w: *Elementy teorii socjologicznych. Materiały do dziejów współczesnej socjologii zachodniej*, red. W. Derczyński, A. Jasińska-Kania, Warszawa 1975.
- Wnuk-Lipiński E., *Socjologia życia publicznego*, Warszawa 2008.
- Wojtaszczyk K.A., *Partie polityczne w państwie demokratycznym*, Warszawa 1998.
- Wróblewska V., *Z zagadnień kultury popularnej*, Warszawa 2007.
- Zamęcki Ł., *Kontrowersje wokół pojęcia kultury politycznej*, „Społeczeństwo i Polityka. Pismo edukacyjne” 2004, nr 1(1).
- Zamęcki Ł., *Władza w teorii Stevena Lukesa. Wstęp do analizy krytycznej*, Warszawa 2007.
- Zamęcki Ł., *Władza i jej wymiar w pracach Stevena Lukesa*, „Społeczeństwo i Polityka. Pismo edukacyjne” 2006, nr 3(8).
- Zawidzka K., *Dyskryminacja w Europie*, http://www.rfi.fr/actupl/articles/121/article_9617.asp.
- Zdaniuk B., *Historia społeczeństwa obywatelskiego. Wybrane zagadnienia*, w: *Spółczesność obywatelska*, red. M. Witkowska, A. Wierzbicki, Warszawa 2005.

- Zieliński E., *Nauka o państwie i polityce*, Warszawa 2001.
- Zirakzadeh C.E., *Social Movements in Politics. A Comparative*, [b.m.] 2006.
- Żmigrodzki M., *Pojęcie, geneza i badania partii politycznych*, w: *Współczesne partie i systemy partyjne. Zagadnienia teorii i praktyki politycznej*, red. W. Sokół, M. Żmigrodzki, Lublin 2003.
- Żyromski M., *Teorie elit a systemu polityczne*, Poznań 2007.

VII. Ważniejsze strony internetowe

www.cbos.pl
www.civicpedia.ngo.pl
www.eiu.com
www.electoralgeography.com
www.mswia.gov.pl
www.ngo.pl
www.pkw.gov.pl
www.radaetykimiow.pl
www.stat.gov.pl
www.transparency.org
www.udsc.gov.pl
www.krrit.gov.pl

INDEKS RZECZOWY

- absencja wyborcza 178
- ahinsa* 97
- agencja prasowa 213, 214
- agraryzm 190, 201
- akcja afirmacyjna 70
- aktyw 184
- aktywność społeczna 145, 146, 148, 149, 150, 227
- aktywność wyborcza 165, 167, 170, 171, 172, 173, 178
- akulturacja 123
- alienacja polityczna 178
- alkoholizm 82, 83
- artykulacja i agregacja interesów 181, 182
- anomia polityczna 20, 21
- anomia społeczna 19, 20
- antyglobalizm 98, 99
- antysemityzm 106
- arbitraż 26, 28
- ARPANET 211
- autoryzacja wypowiedzi 208
- awans społeczny 68, 69, 70, 71, 73
- badanie 216, 217, 218, 219
 - ilościowe 218
 - jakościowe 218
 - marketingowe 217
 - opinii publicznej 216, 217, 218, 219
- behawioryzm 35
- bezdolność 81, 83
- bezrobocie 73, 80, 82, 83
 - ukryte 73
- Biuletyn Informacji Publicznej 147
- blockers 136
- bojkot 150
- bunt 20
- cel grupowy 46, 47, 52
- cenzura 206
- chadecja (chrześcijańska demokracja) 190, 203
- chrześcijańska demokracja, zob. chadecja
- cykl społeczny 86, 88, 89
- „czwarta władza” 206
- degradacja społeczna 68
- deindywidualizacja 54
- demokracja 139, 145, 179, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 236
 - bezpośrednia 220, 221, 222
 - cyberdemokracja 225
 - deliberatywna 225
 - e-demokracja 225
 - elektroniczna 225
 - konsocjonalna 223, 224
 - liberalna 222
 - menadżerska 225
 - partycypacyjna 222
 - pośrednia 221, 222
 - proceduralna 222
 - rywalizacyjna 223
 - substancjonalna 223
 - teledemokracja 225
 - westministerska 224
 - zdepolityzowana 223
- demonstracja 150
- dewiacja 19, 20
- diada 46
- dialektyka 89
- dobór próby badawczej 219
 - losowy 219
 - nielosowy 219
- dochody partii 196, 197, 198
- doktryna polityczna 184, 185, 186, 188

dostęp do informacji publicznej 146, 147,
149, 156, 163
dotacja podmiotowa 198, 200
dresiarz 136
dwujęzyczne nazewnictwo geograficzne 114
dyfuzja 88
działania integracyjne 27
„dzikie dzieci” 12, 13
edukacja 161
nieformalna 161
egalitaryzm 189
elita władzy 174, 184, 235, 236
sfragmentaryzowana 236
zintegrowana 236
elitaryzm 188, 235, 236
EMO 136
etniczacja polityki 116
etnocentryzm 87, 126, 191
ewolucja 65, 85, 86, 87, 88
facylitacja społeczna 54
fasyzm 191
frekwencja wyborcza 165, 166, 167, 168,
169
fundacja 141, 146
Fundusz Ekspercki 198
Fundusz Wyborczy 198
globalizacja 91, 98, 99, 100, 116, 123
globalna wioska 91
głosowanie 27, 184
gmina dwujęzyczna 113, 114
gra o sumie zerowej 23
grupa interesów 141, 192
grupa społeczna 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52,
53, 54, 56, 61, 62, 93, 134, 180, 181, 182,
187
autoteliczna 50, 51
celowa 50, 51, 180
ekskluzywna 50, 51
długotrwała 49, 51
duża 49, 51, 180
formalna 50, 51
inkluzywna 50, 51, 180
koleżeńska 38
krótkotrwała 49, 51
liberalna 51
mała 49, 51, 56
nieformalna 50, 51
odniesienia 53, 54
pierwotna 51, 56
rówieśnicza 34, 62
totalitarna 50, 51
wielofunkcyjna 50, 51
wtórna 51, 180
wyspecjalizowana 50, 51
hiphopowcy 136
identyfikacja 33, 53, 100
ideologia 184, 185, 186, 187, 188
imigracja 127, 131
indoktrynacja 182
industrializacja 58, 71, 94
inicjatywa ludowa 148, 149, 222
innowacja 20
instytucja polityczna 16, 102
instytucja społeczna 13, 16, 52, 56, 62, 85,
120
integracja 130
interakcja społeczna 12, 36, 46, 47, 49, 61,
63
internacjonalizacja mediów 211
internalizacja 33, 37, 53
jednostronne ustępstwo 27
kanał alternatywny 69
kapitał społeczny 150, 151, 238
Karta Etyczna Mediów 207
kategoryzacja 23
klientelizm 229, 231
klasa społeczna 64, 71, 185
klub polityczny (partia klubowa) 182
„kocioł bałkański” 116
koło konfliktu 25
Komisja Wspólna Rządu i Mniejszości Naro-
dowych i Etnicznych 115
kompromis 27, 236
komunizm 189, 191
koncentracja mediów 209
konflikt polityczny 22, 29
konflikt społeczny 22, 23, 24, 25, 26, 27,
30, 32, 89, 93, 94, 96, 105, 115, 116, 117,
118, 149, 233, 238
eskalacja konfliktu 23, 27
konflikt danych 24, 25, 26
ekonomiczny 24, 26
interpersonalny 24, 26
jawny 23, 24, 26, 233
krótkotrwały 26
łagodny 26
międzygrupowy 24, 26
narodowościowy 105, 115, 116, 117
nieuświadamiany 24, 26
niezorganizowany 26
pokoleń 26
polityczny 24

przewlekły 26
 religijny 24
 rozlany 26
 utajony 23, 24, 26
 wartości 24, 25, 26, 27
 zorganizowany 26
 konformizm 52, 53
 konserwatyzm 188, 190, 203
 konsens społeczny 26, 132
 konsultacje społeczne 148, 149
 konsumpcjonizm 91, 92, 132
 kontrkultura 20, 132, 133
 kontrola społeczna 37, 91
 korupcja 229, 230, 231
 kosmopolityzm 106
 koteria arystokratyczna 182
 ksenofobia 106
 Krajowy Rejestr Sądowy 153, 155
 krąg socjalizacyjny 34
 kryzys 183, 237
 integracji 183
 legitymizacji 183
 partycypacji 183
 polityczny 183
 społeczno-ekonomiczny 183
 zaufania 237
 kultura 90, 91, 102, 105, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 132, 133
 ludowa 123, 124
 masowa 90, 91, 123, 124
 narodowa 102, 105, 122, 123, 124
 wysoka 123, 124
 kultura polityczna 38, 39, 40, 41, 44, 45
 aktywizmu 42, 44
 dewiacji 42
 obywatelska 43
 outsideryzmu 42
 pasywizmu 42
 podporządkowania (poddająca) 42, 43, 44
 prezentyzmu 42
 uczestnictwa (partycypacyjna) 42, 43
 zaściankowa (parafialska, parochialna, tradycyjna) 42, 43, 44
 kumoterstwo 228, 230, 231
 legitymizacja władzy 234
 charyzmatyczna 234
 legalna 234
 tradycyjna 234
 leseferyzm 189
 liberalizm 189, 190, 191, 203
 lobbying 148, 149
 ład polityczny 16, 22, 39, 41, 67, 71, 83, 85, 120, 158, 165, 179, 237, 238
 ład społeczny 22
 małżeństwo 56, 59, 60
 bilateralne 57
 matrylinearne 57
 monogamiczne 57
 patrylinearne 57
 poligamiczne 57
 makrostruktura 62, 63
 marksizm 86, 89
 marsz 150
 materializm historyczny 89
 mcdonaldyzacja 91
 mediacje 26, 28, 46
 mediatyzacja polityki 207
 mentalność 89, 125
 ideacyjna 89
 zmysłowa 89
 metalowcy 135
 mikrostruktura 62, 63
 mniejszość etniczna 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 125
 mniejszość narodowa 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 174
 modernizacja 88
 myślenie grupowe 54
 nacjonalizm 105, 106, 116
 nadużywanie władzy 228, 230, 231
 nagrody i kary społeczne 14, 35, 52
 naród 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 116, 117, 122, 124, 125, 127, 131
 negocjacje 26, 28
 nepotyzm 228, 230, 231
 niegospodarność 228
 niekompetencja rządzących 228
 nieposłuszeństwo obywatelskie 144, 150
 nierówności społeczne 62, 79, 80, 81, 82, 94
 niezależność środków masowego przekazu 209
 non-decyzja 233
 nonkonformizm 53
 norma społeczna 13, 14, 15, 16, 19, 20, 34, 37, 38, 47, 52, 69, 85, 91, 120, 132, 133, 151, 238
 grupowa 47
 moralna 15
 obyczajowa 15

prawna 15
 religijna 15
 zwyczajowa 15
 „nowa lewica” 189
 „nowe media” 211
 ochrona uzupełniająca 129
 odpowiedzialność dziennikarzy 207, 208, 209
 opinia publiczna 206, 207, 216, 217, 218, 219
 organizacja charytatywna 143, 144
 organizacja pozarządowa 141, 142, 149, 181
 organizacja pożytku publicznego 154
 osobowość 34, 35, 36
 osobowość prawna 154
 Państwowa Komisja Wyborcza 198, 201
 partia 64, 154, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 185, 186, 188, 192, 194, 193, 195, 196, 197, 199, 200, 201, 202, 203, 204
 antyestablishmentowa 186, 187
 antysystemowa 186, 187
 bezpośrednia 186
 demokratyczna 186
 honoracjiów 185, 187
 kadrowa 185, 187
 klasowa 186, 187
 klubowa 182
 ludowa 186, 187
 lojalna wobec systemu 186
 masowa 182, 185, 187
 patronażu 186, 187
 pośrednia 186, 187
 scentralizowana 186
 światopoglądowa 186, 187
 wyborcza 185, 187
 partykularyzm 228, 230, 231
 patriotyzm 105, 106, 107
 petycja 146, 149
 pluraliści 235
 pluralizm mediów 209
 podział socjopolityczny 29, 30, 32
 poliarchia 225
 polityka edukacyjna 161, 162
 polityka narodowościowa 127
 polityka społeczna 83
 polityka wobec imigrantów 130
 populizm 228
 powszechniki kulturowe 126
 pozycja społeczna 62, 84
 prawo naturalne 14
 prawo pozytywne 14
 prestiż 65
 primogenitura 57
pro-choice 32
pro-life 31, 32
 program polityczny 184, 185
 przesąd 69
 przymus 37
 psychoanaliza 35
 punk 135
 punkty za pochodzenie 70
 Rada Etyki Mediów 208
 radio 210, 211, 215
 rasizm 106, 135
 rastafarianie 134
 referendum 148, 222
 relatywizm 126
 kulturowy 126, 127
 wartości 126
 resocjalizacja 38
 rewolucja 85, 89, 90, 91, 133, 188
 rodzina 34, 38, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 82
 egzogamiczna 57
 endogamiczna 57
 mała 57
 matriarchalna 57
 matrylokalna 57
 neolokalna 57
 partnerska 57
 patriarchalna 57
 patrylokalna 57
 wielka 57, 58
 rola społeczna 16, 18, 19, 34, 37, 38, 52, 62
 ruch społeczny 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 132, 133, 142, 150, 181, 237, 238
 ekspresywny 93, 94
 nowe ruchy społeczne 94
 reformatorski 93, 94
 rewolucyjny 93, 94
 ruchliwość społeczna 67, 68, 69, 71, 74, 91
 grupowa 68
 jednostkowa 68
 międzypokoleniowa 68, 74
 pionowa (wertykalna) 68, 69, 91
 pozioma (horyzontalna) 67, 69
 wewnątrzpokoleniowa 68, 74
 rytualizm 20
 rządzenie 10, 181
 rządzenie sieciowe 9, 55, 63, 238
 samorząd 142, 154

sankcje społeczne 37, 52, 53, 58
 sataniści 135, 136
 sąd 27
 schematyzm 124
 separatyzm 117
 skejt 136
 skin (skinhead) 134
 składka członkowska 154
 socjalizacja 33, 35, 36, 37, 38, 39, 52, 181
 pierwotna 33, 34
 polityczna 38
 wtórna 34
 socjalizm 189, 190
 socjobiologia 88
 socjogram 48
 społeczeństwo 58, 61, 74, 79, 85, 87, 92,
 94, 132, 138, 139, 140, 142, 143, 144,
 145, 150, 151, 152, 158, 159, 160, 161,
 162, 163, 238
 informacyjne 159, 160, 161, 162, 163, 238
 konsumpcyjne 92
 obywatelskie 138, 139, 140, 142, 143,
 144, 145, 150, 151, 152, 238
 otwarte 69, 91
 pierwotne 90
 poprzemysłowe (postindustrialne) 90, 91
 przedprzemysłowe 58
 przemysłowe 90, 94
 tradycyjne 90
 zamknięte 69
 społeczność lokalna 142, 150
 spółdzielnia 141, 142
 sprawozdanie finansowe 198
 starzenie się społeczeństwa 79
 status uchodźcy 128, 130
 statut 155, 184, 196, 197
 stereotyp 107, 116
 stowarzyszenie 140, 141, 142, 146, 149,
 151, 153, 154, 155, 156, 157
 rejestrów 153, 155
 zwykłe 153, 154
 subkultura (podkultura) 133, 134, 135, 136,
 137
 subwencja na działalność statutową 197,
 198, 199
 symboliczny interakcjonizm 36
 system kastowy 71
 system partyjny 192, 193, 194, 195, 197,
 204, 224
 dwublokowy 195, 204
 dwuipółpartyjny 194, 204
 dwupartyjny 193, 224
 hegemoniczny 193, 194
 jednopartyjny 193
 konkurencyjny 193
 kooperacji partii 195
 niezrównoważony 193
 oparty na uzgodnieniach 193
 partii dominującej 195
 pragmatyczny 193
 rozbita wielopartyjnego 195
 rozproszony 193
 skrajnego pluralizmu 194
 umiarkowanego pluralizmu 194, 204
 wielopartyjny 193, 194, 204, 224
 zideologizowany 193
 zmienny 193, 204
 zrównoważony 193
 system polityczny 9, 10, 29, 39, 40, 41, 62,
 67, 71, 93, 186, 237
 system wartości 17, 46, 105, 188, 190
 stadia rozwoju 87, 88
 stan 64, 103, 104
 stratyfikacja społeczna 62, 64, 159
 struktura grupowa 47, 48, 49
 awansu 48, 49
 formalna 49
 komunikowania 48
 nieformalna 49
 socjometryczna 48
 władzy 48
 struktura społeczna 29, 61, 62, 64, 65, 66,
 67, 69, 70, 71, 72, 73, 83, 85, 90, 123,
 178
 demograficzna 62
 ekologiczna 62
 ujęcie dychotomiczne 66
 ujęcie funkcjonalne 66
 ujęcie gradacyjne 66
 wyznaniowa 62
 suwerenność ludu 221
 synkretyzm 123
 szalikowcy 137
 szkoła 34, 114, 115, 161
 mniejszości narodowej i etnicznej 114,
 115
 szowinizm 105, 106
 środki masowego przekazu (media masowe,
 mass media) 181, 205, 206, 207, 208,
 209, 210, 211, 212, 216, 237
 bulwarowe 205
 dziecięce 206

edukacyjne 206
 ekonomiczne 206
 informacyjne 206
 kobiece 206
 krajowe 205
 lokalne 205
 męskie 206
 międzynarodowe 205
 ogólne 206
 państwowe 206
 polityczne 206
 prestiżowe (elitarne) 205
 prywatne 206
 regionalne 205
 rozrywkowe 206
 społeczne 206
 sportowe 206
 środowisko społeczne 11
 świadomość 47, 55, 64, 100, 101, 102, 103, 104, 108, 126
 tabloidyzacja mediów 211
 technomaniak 136
 telepraca 160
 telewizja 210, 211, 215
 teoria podmiotowości i stawania się społeczeństwa 89
 tożsamość 34, 36, 37, 46, 47, 54, 55, 100, 103, 104, 105, 116, 122, 134, 237
 transformacja 72, 73
 triada 46
 trójpodział władzy 221
 trzecia droga 191
 trzeci sektor 141, 143
 ubóstwo 73, 82, 83
 uleganie 53
 umowa społeczna 138
 uniwersalia 126
 urbanizacja 94
 warstwa 65, 69, 123, 178, 185
 wartości społeczne 16, 17, 18, 19, 20, 34, 37, 38, 39, 46, 52, 85, 91, 106, 120, 121, 126, 131, 132, 133, 238
 odczuwane 18
 uznawane 18
 weto ludowe 222
 wielokulturowość 130, 131
 wielopoziomowe zarządzanie 9, 63, 238
 więź społeczna 46, 56, 67, 91, 94, 100, 103
 władza polityczna 232, 233, 234, 235, 237
 wolność zgromadzeń 146
 wolność zrzeszania się 146, 153
 wycofanie 20
 wykluczenie społeczne 79, 81, 82, 83, 84, 162
 mieszkaniowe 81
 wymiana koncesji 27
 zadania addytywne 50
 zadania dysjunktywne 50, 51
 zadania koniunktywne 50, 51
 zakaz kaziroduztwa 56, 126
 zapatyści 31
 zaufanie społeczne 151, 152, 229
 zbiorowości społeczne 61, 64, 85, 100, 133
 zgoda na pobyt tolerowany 129
 zmiana społeczna 85, 86, 88
 związek typu LAT 59
 związek zawodowy 141, 142, 154

INDEKS OSÓB

- Almond Gabriel 9, 10, 38, 40, 41, 43
Arystoteles 11, 12, 56, 66, 138, 140
Asch Salomon 52
Ash Timothy Garton 85
Bachrach Peter 233
Barabási Albert-László 238
Baran Paul 211
Baratz Morton 233
Bell Daniel 31
Bentham Jeremy 189
Bernstein Eduard 183, 190
Bielecki Jan Krzysztof 202
Bismarck Otto von 188
Bonaparte Napoleon 106, 216
Bourdieu Pierre 150
Burke Edmund 188
Burton Michael 236
Buzek Jerzy 202
Castells Manuel 55, 116, 207
Chauvin Nicolas 106
Coleman James 150
Comte August 56, 87
Constant Benjamin 189
Cooley Charles Horton 36
Cyceron Marek Tulliusz 138, 140
Czapiński Janusz 151
Dahl Robert 225, 235
Dahrendorf Ralph 139
Darowska Marcelina, bl. 143
Diamond Larry 152
Disraeli Benjamin 188
Durkheim Emil 19
Dyczewski Leon 125
Fourier Charles 189
Freud Zygmunt 35
Friedman Milton 183
Fukuyama Francis 150
Gallup George Horacy 216
Gandhi Mahatma 37, 150
Garlicki Jan 40
Garvey Marcus 134
Geremek Bronisław 97
Gierek Edward 96
Goffman Erving 18
Gołębiowski Bronisław 42
Gołębski Franciszek 36
Garvey Marcus 134
Grotius Hugo 189
Gunther Richard 236
Gurr Ted R. 96
Gutenberg Johannes 210
Habermas Jürgen 216
Haile Selassie I (właśc. Ras Tafari Makonnen) 134
Hanifan Lyd Judson 150
Hayek Friedrich von 189
Hegel Georg Wilhelm Friedrich 139, 140
Higley John 236
Hobbes Thomas 189
Hunter Floyd 236
Huntington Samuel 120
Jackowski Maksymilian 143
Jan Paweł II (właśc. Karol Wojtyła) 96, 106, 107, 190
Jan XXIII 180
Kaczyński Jarosław 176, 202
Kaczyński Lech 176, 202
Kautsky Karl 189
King Martin Luther 98, 150
Kluckhohn Clyde May 120
Komorowski Bronisław 176
Korzeniowski Krzysztof 20

Koyama Kenichi 159
 Kroeber Alfred Louis 120
 Krzaklewski Marian 202
 Kwaśniewski Aleksander 174, 175
 Landon Alfred Ralf 216
 Lassalle Ferdinand 183
 Lenski Gerhard 87
 Leon XIII 190
 Lepper Andrzej 203
 Lewandowski Janusz 202
 Lijphart Arend 223
 Lipset Seymour 23
 Locke John 138, 139, 140, 189, 221
 Lukes Steven 24, 233
 Maistre Joseph de 188
 Makonnen Ras Tafari (Haile Selassie) 134
 Marconi Guglielmo 210
 Marks Karol 64, 66, 89, 189
 Marley Bob 134
 Mazowiecki Tadeusz 97, 202
 McLuhan Marshall 91
 Mead George Herbert 36
 Merelman Richard 235
 Merton Robert K. 19, 20, 65
 Michels Robert 235
 Mill John Stuart 189
 Mills Charles Wright 236
 Montesquieu Charles Louis de Secondat de (Monteskusz) 221
 Moore Christopher 25
 Morgan Lewis H. 87, 89
 Mosca Gaetano 235
 Mussolini Benito 191
 Nowak Stefan 216
 Olszewski Jan 203
 Owen Roberta 189
 Paleczny Tadeusz 134
 Pareto Vilfredo 88, 235
 Parks Rosa 98
 Parsons Talcott 65
 Paweł VI 190
 Pawłow Iwan Pietrowicz 35
 Perykles 221
 Pitt William Młodszy 188
 Platon 66, 86
 Polsb Nelson 235
 Popow Aleksander 210
 Popper Karl 69
 Proudhon Pierre Joseph 183
 Putnam Robert 150
 Raiffeisen Friedrich Wilhelm 143
 Ray James Earl 38
 Regan Ronald 188
 Ritzer George 31
 Rokkan Stein 29
 Roosevelt Franklin Delano 216
 Rousseau Jean Jacques 221
 Russell Bertrand 232
 Saint-Simon Henri de 189
 Sartori Giovanni 193, 194, 222
 Schumpeter Joseph 222
 Selassie Haile (Ras Tafari Makonnen) 134
 Siemieński Józef 40
 Simmel Georg 47
 Skinner Burrhus Frederic 35
 Słomka Tomasz 203
 Solorz-Żak Zygmunt 217
 Sorokin Pitrim A. 67, 88
 Spencer Herbert 188
 Stefczyk Franciszek 143
 Szczepański Jan 33
 Sztompka Piotr 69
 Sztumski Janusz 236
 Tesla Nikola 210
 Thatcher Margaret 188
 Thorndike Edward Lee 35
 Tocqueville Alexis de 139, 140, 188
 Tomasz z Akwinu, św. 138, 140
 Tusk Donald 176, 202
 Umesao Tadao 159
 La Vey Anton Szandor (właśc. Howard Stanton Levey) 135
 Verba Sidney 10, 41, 43
 Walentynowicz Anna 35, 96
 Wałęsa Lech 70, 96, 135, 202
 Walter Mariusz 213
 Walzer Michael 139
 Watson John Broadus 35
 Wawrzyniak Piotr, ks. 143
 Weber Max 64, 65, 182, 186, 234
 Wejchert Jan 213
 White Leslie A. 87
 Wiatr Jerzy 232
 Wilson Edward 88
 Wnuk-Lipiński Edmund 139
 Wojtaszczyk Konstanty Adam 192
 Wolfinger Raymond 235
 Zapata Emiliano 31
 Zdaniuk Bartłomiej 143
 Żmigrodzki Marek 180
 Znaniecki Florian 33

WYKAZ TABEL

- Tab. 1. Wybrane przykłady „dzikich dzieci”
- Tab. 2. Rodzaje konfliktów społecznych
- Tab. 3. Stosunek do polityki
- Tab. 4. Rodzaje grup społecznych
- Tab. 5. Trendy we współczynnikach rozwodów w krajach rozwiniętych (na 100 małżeństw)
- Tab. 6. Ludność w wieku 15 lat i więcej według poziomu wykształcenia w latach 1988 i 2002
- Tab. 7. Ludność według głównego źródła utrzymania w roku 1988 i 2002
- Tab. 8. Szacunkowa liczba bezdomnych w Polsce
- Tab. 9. Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce według Narodowego Spisu Powszechnego z 2002 roku
- Tab. 10. Mniejszości narodowe i etniczne w Europie
- Tab. 11. Liczba osób, które w okresie od 1 stycznia do 31 grudnia 2010 roku złożyły wniosek o nadanie statusu uchodźcy w RP
- Tab. 12. Liczba osób, które w latach 2006–2008 złożyły wniosek o nadanie statusu uchodźcy w RP (najliczniejsze obywatelstwa)
- Tab. 13. Liczba osób, którym nadano status uchodźcy w latach 2006–2008 (najliczniej reprezentowane obywatelstwa)
- Tab. 14. Idee społeczeństwa obywatelskiego
- Tab. 15. Poziom uczestnictwa wyborczego w poszczególnych kohortach wiekowych
- Tab. 16. Informacja o wysokości subwencji na działalność statutową przysługujących partiom politycznym w latach 2008–2011
- Tab. 17. Wysokość dotacji podmiotowej przysługującej partiom politycznym i komitetom wyborczym, które uzyskały mandaty posłów i senatorów w wyborach przeprowadzonych 21 października 2007 roku
- Tab. 18. Udział poszczególnych radiostacji w rynku radiowym
- Tab. 19. Udział poszczególnych stacji telewizyjnych w rynku telewizyjnym
- Tab. 20. Typologia demokracji według Arenda Lijpharta
- Tab. 21. Indeks demokratyzacji państw świata
- Tab. 22. Lista „pełnych demokracji” w 2010 roku
- Tab. 23. Indeks Percepcji Korupcji w 2010 roku (im wyższy indeks w rankingu tym mniejszy poziom korupcji)
- Tab. 24. Patologie życia publicznego

WYKAZ MAP

- Mapa 1. Gęstość zaludnienia w 2002 roku
- Mapa 2. Stopa bezrobocia w 2002 roku
- Mapa 3. Frekwencja w wyborach prezydenckich w 1990 roku (im ciemniejszy kolor tym wyższa frekwencja)
- Mapa 4. Frekwencja w wyborach prezydenckich w pierwszej turze w 1995 roku (im ciemniejszy kolor tym wyższa frekwencja)
- Mapa 5. Frekwencja w wyborach parlamentarnych w 1991 roku (im ciemniejszy kolor tym wyższa frekwencja)
- Mapa 6. Frekwencja w wyborach parlamentarnych w 2001 roku (im ciemniejszy kolor tym wyższa frekwencja)
- Mapa 7. Poparcie dla Aleksandra Kwaśniewskiego w pierwszej turze wyborów w 1995 roku (im ciemniejszy kolor tym wyższe poparcie)
- Mapa 8. Poparcie dla Lecha Wałęsy w pierwszej turze wyborów w 1995 roku (im ciemniejszy kolor tym wyższe poparcie)
- Mapa 9. Rozkład głosów pomiędzy Lecha Kaczyńskiego i Donalda Tuska w drugiej turze wyborów prezydenckich w 2005 roku (kolor niebieski – Lech Kaczyński)
- Mapa 10. Rozkład głosów pomiędzy Bronisława Komorowskiego i Jarosława Kaczyńskiego w drugiej turze wyborów prezydenckich w 2010 roku (kolor pomarańczowy – Bronisław Komorowski)
- Mapa 11. Rozkład głosów w wyborach parlamentarnych w 1997 roku pomiędzy AWS i SLD (kolor niebieski – AWS)
- Mapa 12. Rozkład głosów w wyborach parlamentarnych w 2007 roku (kolor żółty – PO, kolor niebieski – PiS)

WYKAZ RYSUNKÓW

- Rys. 1. Uwarunkowania procesu rządzenia
- Rys. 2. Rodzaje norm społecznych
- Rys. 3. Rodzaje zachowań dewiacyjnych według Roberta Mertona
- Rys. 4. Rodzaje konfliktów według Christophera Moora (tzw. koło konfliktu)
- Rys. 5. Kontinuum zarządzania konfliktem oraz metody jego rozwiązywania
- Rys. 6. Osobowość według Freuda (metafora „góry lodowej”)
- Rys. 7. Typy kultur politycznych według Gabriela Almonda i Sidneya Verby
- Rys. 8. Wybrane socjogramy
- Rys. 9. Cechy społeczeństwa
- Rys. 10. Rodzaje determinantów struktury społecznej
- Rys. 11. Rodzaje schematów struktury społecznej
- Rys. 12. Ruchliwość wertykalna
- Rys. 13. Zmiany w strukturze społecznej Polski po 1989 roku
- Rys. 14. Przyczyny i skutki wykluczenia społecznego
- Rys. 15. Schematy zmian społecznych
- Rys. 16. Schemat przechodzenia do kolejnych typów społeczeństw
- Rys. 17. Wybrane epoki literackie zgodnie z cyklami społeczeństw według Pitrima Sorokina (znane jako „sinusoida Krzyżanowskiego”)
- Rys. 18. Typy ruchów społecznych według Jana Szczepańskiego
- Rys. 19. Przyczyny rozwoju współczesnych ruchów społecznych
- Rys. 20. Wybrane czynniki narodotwórcze
- Rys. 21. Determinanty powstania nowoczesnych narodów
- Rys. 22. Ujęcia kultury
- Rys. 23. Typy kultur
- Rys. 24. Cechy kultury masowej
- Rys. 25. Typy polityk wobec imigrantów
- Rys. 26. Wybrane podmioty społeczeństwa obywatelskiego
- Rys. 27. Wybrane formy aktywności społecznej obywateli
- Rys. 28. Wybrane cechy społeczeństwa informacyjnego
- Rys. 29. Partia jako ogniwo pośredniczące między obywatelami a aparatem władzy
- Rys. 30. Funkcje partii politycznych
- Rys. 31. Demokracja bezpośrednia a demokracja pośrednia
- Rys. 31. Źródła powstania partii politycznych
- Rys. 32. Relacje między ideologią, doktryną a programem
- Rys. 33. Wybrane typy partii politycznych
- Rys. 34. Schemat procesu komunikacji
- Rys. 35. Wybrane zagrożenia współczesnych demokracji

WYKAZ WYKRESÓW

- Wyk. 1. Wartości w życiu Polaków
- Wyk. 2. Ludność zamieszkała według okresu zamieszkiwania w obecnej miejscowości
- Wyk. 3. Struktura etniczna Polski
- Wyk. 4. Struktura wyznaniowa Polski
- Wyk. 5. Struktura ekologiczna Polski
- Wyk. 6. Ludność Polski w wieku przedprodukcyjnym, produkcyjnym i poprodukcyjnym
- Wyk. 7. Poziom zaufania w poszczególnych krajach Europy według różnych badań
- Wyk. 8. Średnia frekwencja w wyborach parlamentarnych w krajach postkomunistycznych
- Wyk. 9. Średnia frekwencja wyborcza w krajach postkomunistycznych w latach 1990–2005
- Wyk. 10. Wiek a uczestnictwo wyborcze w latach 1997–2007
- Wyk. 11. Dochód a uczestnictwo wyborcze w latach 1997–2007
- Wyk. 12. Wykształcenie a uczestnictwo wyborcze w latach 1997–2007
- Wyk. 13. Status zawodowy a uczestnictwo wyborcze w latach 1997–2007
- Wyk. 14. Region a uczestnictwo wyborcze w latach 1997–2007
- Wyk. 15. Miejsce zamieszkania a uczestnictwo wyborcze w latach 1997–2007
- Wyk. 16. Praktyki religijne a uczestnictwo wyborcze w latach 1997–2007
- Wyk. 17. Stabilność uczestnictwa wyborczego w Polsce i innych krajach postkomunistycznych